Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող ***Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի*** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте ***Электронной библиотеки Арцаха***, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха** (ОМУСА), размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - ***Artsakh E-Library*** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: http://artsakhlib.am/
E-mail: info@artsakhlib.am
Facebook: https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/
ВКонтакте: https://vk.com/artsakhelibrary
Twitter: https://twitter.com/ArtsakhELibrary

Անդրանիկ Արշակյան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐ

(1985-1992)

YEREVAN STATE LINGUISTIC UNIVERSITY
AFTER V.BRUSOV

ANDRANIK ARSHAKYAN

ARTSAKH STRUGGLE TO SURVIVE
(1985-1992)

Yerevan 2004

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
им. В.Я.БРЮСОВА

АНДРАНИК АРШАКЯН

АРЦАХСКОЕ ПРОТИВОБОРСТВО
(Борьба за выживание)
(1985-1992 гг.)

Ереван 2004

ԵՐԵՎԱՆԻ Վ.ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Անդրանիկ Արշակյան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐ
/1985թ.-1992թ./

«ԼԻՆԳՎԱ» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀՏԴ 325
ԳՄԴ 66.3 (2Հ)
Ա 921

Հրատարակվում է Երևանի Վ.Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ Երաշխավորված է տպագրության ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի և Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի կողմից

Խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր *Գ.Գեղամյան*
Գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ՝ *Բ.Հարությունյան*
պատմական գիտությունների դոկտոր՝ *Կ.Ղահրամանյան*

Արշակյան Ա.Ե.
Ա 921 «Արցախյան գոյապայքար /1985-1992թթ./», /Վ.Բրյուսովի անվան ՊԼՀ, Եր., «Լինգվա», 2004, 246 էջ/:

Մենագրությունն արցախյան գոյապայքարի գիտական հետազոտման առաջին փորձերից է, որում բազմակողմանիորեն և հանգամանորեն լուսաբանված է խնդրո առարկայի հետ կապված հիմնահարցերի մի ամբողջ շարք: Բազմաթիվ փաստեր և փաստաթղթեր գիտական շրջանառության մեջ են դրված առաջին անգամ: Մեծաքանակ փաստական և արխիվային այլ նյութերի, ինչպես նաև հեղինակի, որպես այդ իրադարձություններից շատերի անմիջական մասնակցի, դիտարկումների հիման վրա արված են արժեքավոր մի շարք եզրահանգումներ:

Հանգամանորեն ներկայացված է Արցախյան շարժման սկիզբը 1980-ական թվականների կեսերից և աստիճանական վերաճումը համաժողովրդական պայքարի: Վերլուծված են հիմնահարցի զարգացման փուլերը և ԼՂՀ ստեղծման նախադրյալները: Ցույց է տրված, թե ինչպես համաժողովրդական ազատագրական պայքարն աստիճանաբար ստացավ դասական պատերազմի բնույթ: Ճշգրիտ լուսաբանված են Շուշիի ազատագրման, Լաչինի միջանցքի բացման և Արցախի մայր Հայաստանի հետ փաստացի միավորման պատմական իրադարձության ռազմաքաղաքական մանրամասները:

Աշխատությունը կարող է հիմք հանդիսանալ պատմաքաղաքագիտական հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այն հասցեագրված է նաև պատմահասարակագիտական ֆակուլտետների ուսանողներին, դպրոցների բարձր դասարանցիներին, ընթերցողների լայն շրջանակներին:

Ա $\frac{0803010413}{0134(01)-2004}$ 2004 ԳՄԴ 66.3 (2Հ)

ISBN 99930-79-15-4

© Ա.Արշակյան, 2004

Առաջաբան

1921թ. հուլիսի 5-ին Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին ապօրինի բռնակցվելուց ի վեր, արցախահայությունը շուրջ 70 տարի անընդհատ բողոքել է դրա դեմ և պահանջել միավորվել մայր հայրենիքի հետ: Սակայն Մոսկվայի և Բաքվի իշխանությունները մերժել են այդ արդարացի պահանջը: Ավելին, Ադրբեջանը կանխամտածված խոչընդոտել է Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական, գիտամշակութային զարգացմանը, արգելակել կապը մայր հայրենիքի հետ և աստիճանաբար արտամղելով տեղի հայ բնակչությանը՝ արհեստականորեն ավելացրել է ադրբեջանցիների քանակը: 1980-ական թվականներին ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ արցախահայությունը կամ պետք է զանգվածաբար լքեր իր հայրենիքը և արժանանար Նախիջևանի հայության ճակատագրին, կամ պետք է պայքարի ելներ իր բնօրրանը, իր մարդկային, ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար: Գորբաչովյան «վերակառուցումը» նպաստեց արցախահայության բացահայտ պայքարի ծավալմանը, և ադրբեջանական բռնատիրությունից նրա ազատագրումը դարձավ օրակարգի հարց:

Արցախյան ազատագրական պայքարի սկզբնավորման, շարժման ակունքների բազմակողմանի քննության ու հաղթական նվաճումների առաջին փուլի գիտական հետազոտումը հայ պատմագիտության կարևոր խնդիրներից է: Այն ունի արդիական և քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Արցախահայության հերոսական պայքարի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ նախադրյալների, «վերակառուցումից» դեպի անկախություն տանող ծանր և դժվարին ուղու և այդ նպատակի շուրջ հայ ժողովրդի համազգային միավորման և վերջապես Ադրբեջանի կողմից պարտադրված պատերազմի առաջին փուլում տարած փայլուն հաղթանակների շատ հարցեր դեռևս չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը: Եղած գրականությունն ավելի շուտ հանրամատչելի է և հուշագրական բնույթ ունի: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո աշխարհաքաղաքական քարտեզի վրա տասնյակ նոր պրոբլեմներ առաջացան, որոնք բազում նոր խնդիրներ առաջադրեցին: Ուստի, անհրաժեշտ է նորովի գնահատել այդ ամենը և վերագնահատել շատ դրույթներ, որոնք հրապարակ են նետվել դեպքերի թարմ հետքերով կամ հորինվել ադրբեջանական գրչակների կողմից: Սույն մենագրությունը Արցախի ազատագրական պայքարի սկզբնավորման և առաջին փուլի բազմակողմանի քննարկման և ընդհանրացման առաջին փորձն է: Այն զգալի նշանակություն ունի նաև նո-

ռանկախ Հայաստանի պետականության հաստատման և կառուցման գործընթացն ընթանալու գործում:

Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված են բազմաթիվ աշխատություններ, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, գրքեր, հուշագրություններ, ժամանակագրական, վիճակագրական ու փաստագրական ժողովածուներ, օրագրություններ, կինովավերագրեր, գիրք-հուշամատյաններ, տարեգրություններ և այլն: Մենագրության աղբյուրագիտական հիմքը կազմում են ՀՀ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական/ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ/, ինչպես և ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական /ՀՀ ՊԿՊԱ/ արխիվներում պահվող փաստաթղթերը[1], Հայկոմկուսի կենտկոմի, շրջկոմների բյուրոների և պլենումների որոշումները, Երևանում և հանրապետության այլ բնակավայրերում տեղի ունեցած հանրահավաքներում ելույթների սղագրությունները, ԽՍՀՄ և Ադրբեջանի բարձրագույն իշխանությունների Արցախի հայ բնակչության ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ուղարկած նամակները, խնդրագրերը, հեռագրերը, Ադրբեջանից, Մոսկվայից և երկրի այլ վայրերից ստացված՝ շարժման հետ առնչվող նյութերը, որոնց զգալի մասը շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Օգտագործել ենք նաև ինչպես մեր, այնպես էլ այլոց անձնական արխիվներում պահվող այլ նյութեր: Լայնորեն օգտագործվել են նաև ուսումնասիրվող խնդրի վերաբերյալ մամուլում տեղ գտած բազմաթիվ հրապարակումներ:[2]

Վերլուծություններ և համեմատություններ կատարելու, արծարծվող հարցերն ու խնդիրները ավելի հստակեցնելու և անհրաժեշտ եզրակացություններ անելու գործում կարևոր դեր են խաղացել մի շարք վիճակագրական ժողովածուներ:[3]

Շարժման հենց սկզբից Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում հրատարակվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուներ,[1] որոնցում շոշափված են արցախյան հիմնախնդրին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Հապշտապ կազմված այդ ժողովածուները, չնայած ժամանակին էական դեր են խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ճիշտ հասկանալու գործում, սակայն զերծ չեն մի շարք թերություններից: Օրինակ՝ այդ ժողովածուներից դուրս են մնացել Արցախի հիմախնդրին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սկսած 1920-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականները: Կարևոր են արցախցիների կողմից վերադաս իշխանություններին ուղարկված բազմաթիվ նամակ-բողոքներն ու պահանջները, որոնց մի մասը ժամանակին հրապարակվել է արտասահմանյան մամուլում: Արցախյան պայքարի առաջին տարում՝ 1988թ., ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան ակադեմիկոս Գ.Գալոյանի և Կ.Խուդավերդյանի խմբագրությամբ հրատարակեց «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկանքը,[2] որտեղ հավաստի սկզբնաղբյուրների և վավերագրերի հիման վրա տրված է Արցախի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Դրանում հիմնավորված է արցախյան հիմնախնդիրն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա լուծելու անհրաժեշտությունը: Այդ տեղեկագիրը կարևոր դեր խաղաց մանավանդ արցախյան գոյապայքարի սկզբում, երբ առաջ քաշված հիմնախնդրի արդարացի լուծումը հանգեցվում էր Արցախ-Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորվելուն: Գիրքն արժեքավոր է նաև նրանով, որ այն Արցախի օրինակով խորհրդային կայսրության իշխանություններին հուշում էր երկրում առկա ազգային հարցի արդարացի լուծման հրատապությունը:

Աղբյուրագիտական առանձնակի նշանակություն ունի Վահան Հարությունյանի կազմած ժամանակագրական ստվարածավալ ժողովածուն,[3] որում ընդգրկված են 1988-1997թթ. Արցախի հիմնախնդրի վերաբերյալ մամուլում հրապարակված բազմաթիվ

---

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, 83, 84, 85, 87,127, ֆ. 4516, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.409, ց.1, գ.2710:

[2] Խորհրդային Հայաստան, Ավանգարդ, Երեկոյան Երևան, Հայրենիքի ձայն, Ուրբաթ, Կոմունիստ, Խորհրդային Ղարաբաղ, Ազոակ Բացառիկ, 20.02.1998 (Բեյրութ), Правда, Известия, Комсомольская правда, Московские новости, Аргументы и факты, Коммунист, Голос Армении, Бакинский рабочий, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Արցախ, Դրոշակ, Огонек և այլն:

[3] Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976, Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985 և այլն:

[1] **Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու.**, Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ,1991, Մեղադրվում են, Երևան, 1989, Нагорный Карабах в 1918-1923гг, Ереван, 1992, **Вермишева Седа**, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов, апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995, Статус Нагорного Карабаха, в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995, Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989, Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991 և այլն:

[2] Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.

[3] **Арутюнян В.Б.**, События в Нагорном Карабахе, ч.1-6, Ереван, 1990-1997.

նյութերն ու մեկնաբանությունները:

Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական պայքարի վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերով ու հոդվածներով հանդես է եկել Բագրատ Ուլուբաբյանը,[1] որը զգալի ներդրում ունի ղարաբաղյան հիմնախնդրի բարձրացման հարցում: Նա «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» օրագրային բնույթ կրող գրքում տվել է Արցախում և նրա շուրջ 1988թ. փետրվարի 20-ից մինչև 1994թ. մայիսի հրադադարը տեղի ունեցած իրադարձությունները և հանգամանորեն վերլուծել բազմաթիվ հարցեր: Արցախի ազատամարտի պատմությունը շարադրելու գործում մեծ ներդրում է նաև Բ.Ուլուբաբյանի «Արցախյան գոյապայքարը» աշխատությունը: Մեծ է նաև Զորի Բալայանի դերը, որի գրքերը և հոդվածները նոր շունչ են տվել արցախյան պայքարին:[2] Նա Արցախի ճակատագրի վերաբերյալ ահազանգ է հնչեցրել աշխարհի մարդկությանը և էական դեր խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացման գործում: Տարեգիր-հրապարակախոսների այդ շարքը լրացնում է Բակուր Կարապետյանը ոչ միայն գրքերով ու հոդվածներով, այլև փաստավավերագրական նկարահանումներով:[3] Նա առաջիններից մեկն էր, որ փորձեց վեր հանել Արցախի հիմնախնդիրը և նկարագրել պայքարի սկզբի իրադարձությունները:

Արցախյան հիմնահարցը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձն արեց Յուրի Բարսեղովը:[4] Նրա ուսումնասիրության մեջ բերված կարևոր փաստարկներն ու հիմնավորումներն անվիճելի են դարձնում, որ Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել սահմանադրական և ժողովրդավարական ճանապարհով՝ ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համաձայն: Արցախյան շարժման առաջին

[1] **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքար, Երևան,1997, **Նույնի,** Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997 և տասնյակ հոդվածներ ու հրապարակումներ:

[2] **Բալայան Զորի**, Դժոխք և Դրախտ, Երևան, 1995, **Նույնի,** Բժիշկ Մարուքյանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար կմնա», Երևան, 1999 և հարյուրի հասնող հոդված-հրապարակումներ:

[3] **Կարապետյան Բակուր**, ... Եվ նրա շուրջը, Երևան, 1990, **Նույնի,** Անգլուհու արցախյան ոդիսականը, Երևան, 1994:

[4] **Барсегов Ю.Г.**, Право на самоопределение-основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, **его же,** Самоопределение и территориальная целостность, Москва, 1993, **его же**, Народ Нагорного Карабаха — субъект права на самоопределение, Москва, 1993.

ուսումնասիրողներից է Վլադիմիր Գրիգորյանը:[1] Նա արխիվային վավերագրերի հիման վրա շարադրել է 1988-1989թթ. Հայաստանում ու Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները և փորձել բացահայտել ղարաբաղյան հիմնախնդրի էությունն ու նրա լուծման հնարավորությունները: Սակայն, ցավոք, նա ամեն կերպ փորձել է գերագնահատել Հայոց համազգային շարժման դերը, ինչին չենք կարող համաձայնել: Արցախյան գոյապայքարի արդարացիությունը գիտականորեն հիմնավորող առաջին հեղինակներից է ակադեմիկոս Վլադիմիր Խոջաբեկյանը,[2] որը բացահայտել է Արցախյան շարժման ազատագրական բնույթը և վեր հանել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքի խնդրի էությունը: Գրքում կարևոր տեղ է հատկացված Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից հայ բնակչության բռնագաղթի ու ցեղասպանության, ինչպես նաև Հայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթի պատճառների բացահայտմանը: Հեղինակը վիճակագրական փաստերի հիման վրա մերկացրել է ադրբեջանցիների կողմից ժողովրդագրական գործընթացները նենգափոխելու փորձերը: Այդ ուղղությամբ արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել նաև ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանը:[3] Նա «Լեռնային Ղարաբաղ» գրքում, որն ըստ էության հեղինակի՝ արցախյան հիմնահարցին նվիրված բազմաթիվ նախկինում հրատարակված տարաբնույթ ուսումնասիրությունների ամփոփումն է, ներկայացրել է Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի վրա գործադրված բռնաճնշումների դառն հետևանքները: Գ.Ավագյանը ցույց է տվել, որ նրանք աջակցություն ստանալով ԽՍՀՄ վերադաս մարմիններից՝ կեղծ հիմնավորումներով արցախահայությանը և ամբողջ ադրբեջանահայությանը բռնագաղթի ենթարկելու, նրանց ունեցվածքը բռնագրավելու համար կանգ չէին առնում ոչ մի խոչընդոտի առաջ:

Հայաստանում վերակառուցումից մինչև անկախություն ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանն է նվիրված Ռուբեն Ազիզբեկյանի գիրքը,[4] որում մամուլում հրապարակված փաստական նյութի և հարցի շուրջ եղած գրքերի հիման վրա համառոտակի լուսաբանված են հայ ժողովրդի 1985-1991թթ. պատմության շրջադարձային էջերը՝Արցախ-Ղարա-

[1] **Григорян Владимир**, Армения 1988-1989, Ереван, 1999.

[2] **Խոջաբեկյան Վ.Ե.**, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:

[3] **Авагян Григор**, Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ереван, 1991.

[4] **Ազիզբեկյան Ռ.Լ.**, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն: Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:

բաղի ազատագրական շարժման ծավալումը և դեպի ազգային անկախ պետականության վերականգնում տանող դժվարին ուղին: Հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել արցախյան շարժման պատճառների վերհանմանը, որի հենց սկզբից Հայաստանում համերաշխության զանգվածային ելույթների մեծ ալիք էր սկսվել: Եթե հանրապետության աշխատավորները լայնորեն աջակցում էին արցախյան շարժմանը, ապա, ինչպես իրավացիորեն ցույց է տալիս հեղինակը, բացահայտ էր իշխանությունների կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից: Շարժման նկատմամբ նրանց անտարբերությունը հանգեցրեց կուսակցական և պետական մարմինների ինքնամեկուսացմանը:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությանը նվիրված՝ Կիմ Ղահրամանյանի արժեքավոր աշխատության երկրորդ մասում[1] անդրադարձ կա ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշումից հետո Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններին, որոնք լայն արձագանք գտան Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Հեղինակը հիմնականում սահմանափակվել է Արցախյան շարժման հետ սերտ կապված Հյուսիսային Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունների լուսաբանմամբ:

Արցախյան գոյապայքարի առաջին շրջանում հրատարակված՝ Խիկար Բարսեղյանի «Ճշմարտությունը թանկ է...»[2] գրքում զետեղված են մամուլում տպագրված նրա ավելի քան տասը հոդվածներ և մի քանի տասնյակ փաստաթղթեր, որոնցում գնահատվել են Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հարցեր ու մեկնաբանություններ: Գրքում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանացել ԼՂԻՄ-ի պատմությունը և հիմնախնդրի պատմագրությունը, վերլուծվել են 1988-1990թթ. տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունները, և հիմնախնդիրը լուծելու վերաբերյալ արվել են արժեքավոր առաջարկություններ: Հեղինակը հանգել է այն մտքին, որ խնդրի լուծման հիմնական ուղին Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելն է: Սերգեյ Չոբանյանի կազմած փաստավավերագրական ժողովածուն[3] ներկայացնում է արցախահայության նկատմամբ Ադրբեջանում իրա-

[1] **Ղահրամանյան Կիմ**, Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993:

[2] **Барсегян Хикар**, Истина дороже... К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ереван, 1992.

[3] **Чобанян С.С.**, Государственно-организованный терроризм, SOS!, Геноцид армян 1988-1992гг., Ереван, 1992.

գործված ու նախապես ծրագրված վանդալիզմի և հակահայկական ուղղվածության տարաբնույթ դեպքերի բազմաթիվ ապացույցներ:

Արցախ-Ղարաբաղի հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծությանը, Արցախում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների նկարագրությանը և այդ պատերազմում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարին են նվիրված Հրանտ Աբրահամյանի մի շարք աշխատություններ,[1] որոնցում արխիվային հարուստ նյութերի, մամուլում ու գիտական հանդեսներում հրապարակված բազմաթիվ հոդվածների, ինչպես նաև տպագրված աշխատությունների հիման վրա արծածվել են սույն ուսումնասիրությանն առնչվող բազմաթիվ կնճռոտ հարցեր: Օգտագործել ենք նաև մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններ[2] աղբյուրագիտական արժեք ունեցող հուշագրություններ[3]: Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը շոշափել են նաև այլ հետազոտողներ,[4] որոնց աշխատությունները ևս չեն անտեսվել:

Ադրբեջանահայության բռնագաղթին են նվիրված մի շարք

[1] **Աբրահամյան Հրանտ**, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, **Նույնի,** Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, **Նույնի,** Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001:

[2] **Մելքումյան Սերգեյ**. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, Երևան,1997, **Հասրաթյան Սենոր**, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001, **Հարությունյան Մ.Ա.**, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, 2000, **Բաղդասարյան Դ.Ս.**, Դիմակայություն, Երևան,1998, **Մկրտչյան Շահեն**, Արցախ, Երևան, 1991, **Մկրտչյան Արթուր**, Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, 1992, **Հակոբջանյան Արտաշես**, Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001, **Մկրտչյան Լևոն**, Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988 և այլն:

[3] **Պետրոսյան Ռազմիկ**, Արցախ. պատերազմ. զինադադար, Երևան, 2001, **Օհանջանյան Փաշա**, Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմը, Երևան, 2000, **Սողոմոնյան Նվարդ**, 1991. «Կոլցո», I,II մասեր, Ստեփանակերտ, 1994, 1995, **Դանիելյան Արմեն**, Բեկորը ինչպես որ կար /հուշապատում/, Ստեփանակերտ, 2000, **Ղարիբյան Գ.**, Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999 և այլն:

[4] **Хуршудян Л.А.**, Истина единственный критерий исторической науки, Ереван, 1989, **Манасян А.С.**, Карабахский конфликт: Ракурсы правового подхода, Ереван, 1998, **Бабанов Игорь, Воеводский Константин**, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992, Сахаров Андрей о Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, **Золян Сурен**, Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2001 և այլն:

գրքեր և հրապարակումներ,[1] որոնց հեղինակները բացահայտել են տեղի հայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների իրագործած պետական քաղաքականության դաժանությունն ու անբարոյականությունը: Մի շարք հեղինակներ, այդ թվում և տողերիս հեղինակը, հուշամատյաններ են հրատարակել՝ նվիրված Արցախի ազատագրական պայքարում զոհված ազատամարտիկներին և խաղաղ բնակչությանը:[2]

Արցախյան խնդրին նվիրված բազմաթիվ գրքեր և ժողովածուներ են հրատարակվել նաև Ադրբեջանում:[3] Դրանց հեղինակներն առանց բացառության նենգափոխում են պատմական ճշմարտությունը և դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացնում իրենց համար շահեկան կտրվածքով:

Այսպիսով, խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ հրապարակվել են մեծաքանակ աշխատանքներ, որոնք պարունակում են բազ-

---

[1] **Մոսեսովա Ի.**, **Հովնանյան Ա.**, Բաքվի ջարդերը, Երևան,1992, **Մելիք-Շահնազարյան Լևոն**, Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1998. **Кокс Керолайн, Айбнер Джон**, Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998, **Мелик-Шахназарян Левон**, Гандзак, Неутраченный мир (воспоминание очевидца), Степанакерт, 1996, Г. Улубабян, **Золян С., Аршакян А.**, Сумгаит... Геноцид... Гласность? Ереван, 1989, Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтов в ряде районов Азербайджанской Республики и Республики Армения (конец апреля-май 1991 года), Ереван, 1992, Геноцид армян в Азербайджане и Нагорном Карабахе, Степанакерт, 1998, **Арабян И.**, Геноцид и его наказуемость, Ереван, 1999 և այլն:

[2] **Արշակյան Անդրանիկ**, Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993, **Աբրահամյան Հրանտ, Մկրտչյան Շահեն**, Արցախի համար զոհված դիզակիցները, Երևան, 2000, **Առստամյան Գալյա**, Իմ սերը ձեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998, **Նանագուլյան Մեդրակ**, Արծիվները բարձրունք են տենչում, գիրք Ա, Բ,Գ, Երևան, 1992-1993, **Շահեն**, Երևան, 1993, **Եսայան Էռնեստ**, Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996, **Մուսայելյան Բաբկեն**, Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, **Առաքելյան Վ.Բ., Ազիզյան Գ.Ն.**, Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1999, **Մարգարյան Միրվարդ**, Մարտակերտ: Չհայտարարված պատերազմի կիզակետ, Ստեփանակերտ, 1999, **Աբայան Իվան**, Ընդմիշտ մեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995:

[3] Хроника НКАО, февраль 1988-февраль 1990, Баку, 1990, Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990, К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989, **Алиев И.**, Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989 և այլն:

մաթիվ հարցերի պատասխաններ: Սակայն մինչև հիմա չի ստեղծվել որևէ աշխատություն, որում ընդհանրացված լիներ Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական պայքարի առաջին փուլի պատմությունը: Ինչպես նշվեց, մենագրությունն առաջին փորձն է՝ լրացնելու այդ բացը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ
1. Շարժման սկզբնավորումն Արցախում

1980-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ը տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ հայտնվեց: 1985թ. ԽՍԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Գորբաչովը փորձեց սոցիալ-տնտեսական մի շարք բարեփոխումների միջոցով երկիրը դուրս բերել այդ ծանր վիճակից և կանխել նրա հետագա քայքայումը: Կուսակցության 27-րդ համագումարը /1986թ./ որոշեց համատարած վերակառուցել երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառները, քննադատաբար վերանայել ու վերագնահատել նախկինում թույլ տրված սխալներն ու թերությունները: Սակայն այդ որոշումները, որոնք հայտնի են «վերակառուցում» անվան տակ, չէին կարող իրականանալ և արմատական փոփոխություններ առաջ բերել հասարակության մեջ: Այն, ըստ էության, «վերևից» կյանքի կոչված միջոցառում էր, որով փորձ էր արվում փրկել երկրի քաղաքական համակարգը և ամրանդել այն ճգնաժամի հասցրած կոմունիստական կուսակցության մենիշխանությունը: 1980-ական թվականների կեսերին իրականացվող մասնակի, ոչ արմատական բարեփոխումներն ըստ էության հանգեցրին ճգնաժամը խորացնող նոր բարդ և հակասական գործընթացների: Հավատալով «հրապարակայնության» և «բացախոսության» մասին կոչերին, երկրի տարբեր մարզերում, այդ թվում և Արցախում, ժողովրդական զանգվածները բացահայտեցին 70 տարիների ընթացքում տեղ գտած սխալներն ու թերությունները և պահանջեցին դրանց լուծումը: Սակայն կենտրոնական իշխանությունների անճարակության ու բազում այլ պատճառներով դրանք լուծում չստացան: Դա ավելի ծանրացրեց երկրի սոցիալ-տնտեսական կացությունը: Հատկապես սրվեցին հակասությունները կենտրոնի և ազգային հանրապետությունների միջև: Զանգվածային բնույթ ընդունեցին ազգամիջյան ընդհարումները, երբ բացահայտվեցին այդ բնագավառում տասնամյակների ընթացքում կուտակված սխալները: «Վերակառուցման» շրջանում ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում գաղտնի ու բացահայտ պայքար ծավալվեց ազգային ինքնուրույնության, տեղական մարմինների իրավունքների ընդլայնման համար: Սակայն իշխանությունները բավարարվեցին համընդհանուր խոստումներ տալով, և չձեռնարկվեց որևէ միջոցառում՝ ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու, տեղական առանձնահատկությունները հաշվի առնելու, բացահայտված, ցավոտ հարցերին ինչ-որ ձևով լուծում տալու համար:

Ոգևորված «վերակառուցմամբ» հռչակված սխալները հրապարակայնորեն վերագնահատելու կոչով՝ Արցախի հայությունը կրկին բարձրացրեց 70 տարի ծխացող ղարաբաղյան հիմնահարցը: Սակայն այն խաղաղ, մարդկայնորեն լուծելու հույսերն այս անգամ ևս հօդս ցնդեցին: Արցախահայությունն իր մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը հետագա ոտնահարումից փրկելու, իր հողն ու պատիվը պաշտպանելու, մայր հայրենիքի հետ վերամիավորելու համար բացահայտ պայքարի ելավ: Այլ ելք չկար, քանի որ ստեղծվել էր մի այնպիսի վիճակ, երբ Արցախը կամ պետք է արժանանար Նախիջևանի ճակատագրին և լրիվ հայաթափվեր, կամ էլ կենաց ու մահի կռվի ելներ իր բնօրրանը, մարդկային իրավունքները և պատիվը պաշտպանելու համար: Արցախահայությունն ընտրեց երկրորդ ուղին և աշխարհին ցույց տվեց իր անկոտրում կամքը: Այս անգամ ևս արցախցիներն իրենց պայքարը սկսեցին ստորագրահավաքով: ԼՂԻՄ-ում ոչ պաշտոնական ստորագրահավաք կազմակերպելու համար Երևանից այնտեղ մեկնեցին ծնունդով արցախցիներ Սլավիկ Սարգսյանը, Շահեն Ասոյանը, Սամվել Կարապետյանը, Մանվել Սարգսյանը և ուրիշներ:[1] Նրանք տեղի մի խումբ ակտիվիստների հետ կազմակերպեցին ստորագրահավաքը: Այն կատարվում էր գաղտնի, քանի որ պետանվտանգության մարմիններն ամեն ինչի մասին անմիջապես հաղորդում էին Բաքու:

Այսպիսով, Ղարաբաղյան շարժման նոր փուլը սկսվել է գորբաչովյան «վերակառուցման» հենց սկզբից:[2]

Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելուն միտված քարոզչական աշխատանքը մարզում լայն ծավալ ընդունեց 1986թ. ամառվանից, որում ակտիվորեն ներգրավվեցին Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժնի մի խումբ ուսանողներ: Ստեղծվեցին շարժումը խթանող փոքր խմբեր, որոնք կազմակերպում էին գաղտնի ժողովներ, հայթայթում դրամական միջոցներ, ձեռք բերում զենք ու զինամթերք: Նախատեսվում է մարզում «ոչ պաշտոնական հանրաքվե» կազմակերպել, գյուղական, ավանային ու քաղաքային խորհուրդների նիստեր գումարել և քննարկել «Հայկական ԽՍՀ-ին Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման հարցը», պատվիրակություններ ուղարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ և ԽՍԿԿ կենտկոմ, ինչպես նաև միջոցներ ձեռք առնել «ա-

---

[1] Голос Армении, 10.03.1998.

[2] Չենք կարող համաձայնվել նրանց հետ, ովքեր Ղարաբաղյան պայքարի նոր շրջանի սկիզբը համարում են 1988-ի փետրվարի 20-ը: Իրոք, Ղարաբաղյան շարժումը նախապատրաստվել է երկար տարիների ընթացքում: Սակայն այն նոր թափ ստացավ 1985թ. հետո, երբ սկսվեց գորբաչովյան «վերակառուցումը»:

ռաջին առճակատման ժամանակ ինքնապաշտպանության համար»:[1]

Ղարաբաղյան շարժման առաջին ակտիվիստներից Սերժ Առուշանյանը վկայում է, որ 1986թ. հուլիսին Ստեփանակերտում հիմնվել է ընդհատակյա կազմակերպություն, որը 1987-ին ստացել է «Արցախյան միություն» անունը: Այն ղեկավարում էր 11 հոգուց բաղկացած կոմիտեն: Միությունն ուներ ծրագիր և կանոնադրություն:[2] 1987թ. աշնանը «Արցախյան միության» բաժանմունք է ստեղծվում Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտում, որին անդամագրվում են 13 ուսանող: Միությունը բաժանմունքներ է հիմնում նաև մարզի շրջաններում: Դրանք Հադրութում ղեկավարում էին Արթուր Մկրտչյանն ու Էմիլ Աբրահամյանը, Մարտունիում՝ Վլադիմիր Խաչատրյանը, Գրիգոր Ուլուբաբյանը և Անգելինա Հովսեփյանը, Ասկերանում՝ Սլավիկ Առուշանյանը, Սլավիկ Միրզոյանը և Կոմիտաս Դանիելյանը, Մարտակերտում՝ Վիգեն Շիրինյանն ու Վագիֆ Գալստյանը:[3]

Սերժ Առուշանյանը նաև վկայում է, որ 1987թ. ամռանը և աշնանն իրագործվեց միության նվազագույն ծրագիրը. անցկացվեց ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ միավորելու ոչ պաշտոնական հանրաքվե, և հավաքվեց ավելի քան 80 հազար ստորագրություն:[4] Նույն թվականի նոյեմբերի վերջին Մոսկվա մեկնեց մի պատվիրակություն, որը ԽՄԿԿ կենտկոմ ներկայացրեց հավաքված ստորագրությունների փաթեթը:

1986թ. փետրվարին տեղի ունեցած ԽՄԿԿ 27-րդ համագումարի նախօրյակին Մ.Գորբաչովին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ա.Գրոմիկոյին Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ներկայացվեց նամակ՝ ազգությամբ հայ հինգ ակադեմիկոսների, երեք գեներալների և երեք ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստների ստորագրությամբ: Նրանց թվում էր Աբել Աղանբեգյանը, որն այդ ժամանակ Մ.Գորբաչովի խորհրդականն էր: Դա առիթ տվեց

[1] Հայոց աշխարհ, 21.01.1998:

[2] ԼՂ Հանրապետություն, 22.01.1998:

[3] Նույն տեղում, նաև՝ Հայոց աշխարհ, 24. 01. 1998, **Արշակյան Ա.**, Արցախյան շարժման սկիզբը /Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 2002, N1-2, էջ 61-67/:

[4] ԼՂ Հանրապետություն, 22. 01. 1998, Нагорно-Карабахская Республика, Степанакрт, 2001, ст. 80 և այլն: Իգոր Մուրադյանն իր հուշերում /Հայոց աշխարհ, 21.01.98/, նշում է, թե Ղարաբաղում անցկացված ստորագրահավաքին ստորագրել են 125 հազար մարդ, որը հավանական չէ թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ այդ ժամանակ մարզի ամբողջ հայ բնակչությունը չէր անցնում 130 հազարից:

կարծելու, թե իբր ղարաբաղյան շարժումը նախաձեռնված է ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոյի կողմից:[1]

Քանի որ Մոսկվան շարունակում էր լռել, նոր պատվիրակություն ուղարկելը դարձավ օրախնդիր: Պատվիրակությունը Երևանից Մոսկվա մեկնեց 1988-ի հունվարի 5-ին՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վազգեն Բալայանի գլխավորությամբ:[2] Այն Մոսկվա տարավ Լեռնային Ղարաբաղի բոլոր մակարդակների պատգամավորների և ղեկավար աշխատողների 260 ստորագրությամբ հանրագիր և մարզի տնտեսությանը, պատմությանն ու մշակույթին վերաբերող 84 փաստաթուղթ:[3] Մոսկվայում պատվիրակության գործունեությունը ղեկավարում էին Զորի Բալայանն ու Իգոր Մուրադյանը: Պատվիրակությանը հունվարի 8-ին ընդունում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ, ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Պ.Դեմիչևը, որին և հանձնվում են տարված փաստաթղթերն ու հանրագիրը:[4] Նրա հետ քննարկվում է Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու հարցը: Պ.Դեմիչևը պատասխանում է, թե իբր խորհրդային իշխանությունները մտահոգված են Լեռնային Ղարաբաղի հարցով, և, ըստ երևույթին, կստեղծվի Գերագույն խորհրդի հանձնաժողով՝ հարցը հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար: Նա նաև նշում է, որ «խորհրդային կառավարությունը Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջը չի համարում ազգայնական, առավել ևս հակախորհրդային: Այն բոլոր միջոցները ձեռք կառնի՝ այդ հարցը բարձրացնող անձանց դեմ տեղական իշխանությունների անօրինական ձեռնարկումները խափանելու համար»:[5]

Մարզի բնակչության զանգվածային ելույթները նախապատրաստելու համար 1988թ. հունվարի կեսերին Ասկերանի Նորագյուղ գյուղում հրավիրվեց այդ շրջանի կոլտնտեսությունների և գյուղխորհուրդների 40 նախագահների մասնակցությամբ գաղտնի ժողով, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ արցախահայության շարժմանը նոր թափ հաղորդելու համար: Ի վերջո «հստակեցվեց գլխավորը՝ Ղարաբաղը պատրաստ է կազմակերպված ելույթի»: Նորագյուղի ժողովի մասին շուտով իմացան ամբողջ Ղարաբաղում: Դա ոգևորեց շատերին և խթանեց պայքարի հետագա ծավալումը:

[1] **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքար, էջ 292, ԼՂ Հանրապետություն, 22.01.1998:

[2] Հայոց աշխարհ, 22. 01. 1998:

[3] ԼՂ Հանրապետություն, 22. 01. 1998:

[4] Նույն տեղում:

[5] **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքար, էջ 293:

Բացի այդ, «Ասկերանի շրջանի բնակչության կազմակերպվածությունը խիստ կարևոր էր Ստեփանակերտում հնարավոր ձեռնարկմանն աջակցելու համար»:[1]

Սկսված ազատագրական պայքարի ալիքն ընդգրկեց ամբողջ Արցախը: Բոլորն անհամբեր սպասում էին բաղձալի լուրի, սակայն Կրեմլը շարունակում էր համառորեն լռել: Արցախցիները ստիպված Վաչե Սարուխանյանի ուղեկցությամբ Մոսկվա ուղարկեցին նոր պատվիրակություն: Այն Երևանից Մոսկվա մեկնեց փետրվարի 8-ին և երկու օր անց ընդունվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ Վ.Միխայլովի կողմից: Հայաստանի պետանվտանգության կոմիտեի մի զեկուցագրից երևում է, որ Մոսկվայում Արցախի պատվիրակությանը և նրանց համախոհներին «հասկացրել են, որ պետք է նախ դիմել մարզային խորհրդին և կարողանալ որոշում ընդունել տալ ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին միավորելու մասին և այն ուղարկել ըստ ատյանների...»:[2] Այս հարցադրման բովանդակությունը մտորումների տեղիք է տալիս: Մոսկվան կամ կամենում էր այդ ուղիով լուծել հարցը, կամ էլ, ընդհակառակը, ձգտում էր այդ կերպ խճճել հարցը, դրա լուծումը ձգձել ու հանել օրակարգից:

Փետրվարի սկզբից Արցախում շարժումը գլխավորում էին Արկադի Մանուչարովը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Մաքսիմ Միրզոյանը, Վասիլի Աթաջանյանը, Սուրադ Պետրոսյանը, Վարդան Հակոբյանը, Ռոլես Աղաջանյանը, Արկադի Կարապետյանը և ուրիշներ: Նրանց կոչերով մարզի բոլոր ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում, ուսումնական հաստատություններում և մշակույթի օջախներում տեղի էին ունենում ժողովներ, կուսակցական ու կոմերիտական կազմակերպությունների նիստեր, գյուղական, ավանային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների նստաշրջաններ, որտեղ քննարկվում էին ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Այն ժամանակ Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի տնօրեն Բորիս Առուշանյանը հետագայում նշել է, որ առաջին ժողովը տեղի է ունեցել իր տնօրինած ձեռնարկությունում 1988թ. փետրվարի 8-ին: Այնտեղ ընդունվել է Արցախը Հայաստանի հետ միավորվելու մասին հռչակագիր, որը «մեծ իրարանցում է բարձրացրել մարզի ղեկավարության շրջանում»: Իսկ փետրվարի 10-ից սկսած նմանատիպ ժողովներ են կազմակերպվել քաղաքի մի շարք հիմնարկ- ձեռնարկություններում:[1] Ընդունված որոշումներն ու առաջարկություններն արժանացան Ստեփանակերտի կուսքաղկոմի և Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու ու Հադրութի կուսշրջկոմների հավանությանը:

Մոսկվան և Բաքուն օր օրի ուժեղացնում էին շարժման դեմ ճնշումը: Փետրվարի 14-ին Ստեփանակերտ տեղափոխվեց 12 միավորից բաղկացած տանկային մի շարասյուն: Դա պարզապես նախազգուշացնում էր շարժման կազմակերպիչներին: Հաջորդ երկու-երեք օրերին ավելի մեծ թվով զինվորներ կուտակվեցին քաղաքում:[2] Փետրվարի 15-ին ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Բորիս Կևորկովը հանդիպելով շարժման ակտիվիստների հետ՝ ընթերցում է Մոսկվայից ստացված մի փաստաթուղթ, որտեղ «ղարաբաղյան շարժման առաջնորդները ճանաչվում են որպես էքստրեմիստներ և խստագույն կերպով պիտի պատժվեն»: Շարժումը գլխատելու համար կազմվում է «էքստրեմիստների» ցուցակ, որի մեջ մտնում էին 27 հոգի: Նրանց նկատմամբ կիրառվում են տարբեր բնույթի պատիժներ:[3] Ելույթ ունենալով ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոյում՝ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի բաժնի վարիչ Ռ.Ասադովը հայտարարում է, թե «հարյուր հազար ադրբեջանցիներ պատրաստ են ցանկացած ժամանակ ներխուժել Ղարաբաղ և կազմակերպել սպանդ»: Փետրվարի 15-ին գիշերվա ժամը 1-ին Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Զավեն Մովսիսյանն այդ մասին հաղորդում է մարզի բոլոր խոշոր ձեռնարկությունների ղեկավարներին:[4]

1988թ. փետրվարի 16-ից մինչև մարտի 2-ը ցուցարարներից շատերը օր ու գիշեր «մնում էին հրապարակում, որտեղ վրաններ էին սարքել, խարույկներ էին վառում: Գյուղերից ցուցարարների համար փայտ, հաց, մթերք էին բերում»:[5]

Քանի որ շարժումն ընթանում էր տարերայնորեն, և չկար ընդհանուր ղեկավարություն, ուստի հրամայական պահանջ դարձավ ունենալ ղեկավար մարմին: Ստեղծվում է նախաձեռնող խումբ, որը ղեկավարում էր Արկադի Մանուչարովը:[6] Շարժումը ղեկավարող

---

[1] Հայոց աշխարհ, 24. 01. 1998, Արցախի համալսարան, N 2-3, 1998, **Դանիելյան Կոմիտաս**, նշվ. աշխ., էջ 28 և այլն:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 87, գ. 11, թ. 83:

---

[1] Ազատ Արցախ, 19.03.2002:
[2] Եղիցի լույս, N 5, 2000:
[3] Նույն տեղում:
[4] Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, ст. 77.
[5] Ազատ Արցախ, 12.03.2002:
[6] Արկադի Մանվելի Մանուչարովը Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ 1965թ. հունիսին կազմված և Մոսկվա ուղարկված նամակի 13 հեղինակներից է: Նա Արցախից արտաքսվել էր 1965-ին և այնտեղ էր վերադարձել 1977թ. ու նշանակվել Ստեփանակերտի շինանյութերի կոմբինատի տնօրեն:

նախաձեռնող խմբի շտաբ է ընտրվում «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագրությունը:

Այդ օրերին Ստեփանակերտի հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատողների և Լենինի անվան հրապարակում հավաքվածների ներկայացուցիչներից կազմված պատվիրակությունը Արկադի Մանուչարովի գլխավորությամբ հանդիպում է Բ.Կևորկովի հետ և նրանից պահանջում կանգնել ժողովրդական պայքարի գլուխ: Բ.Կևորկովը կտրուկ հրաժարվում է և պատվիրակությունից պահանջում ցուցարարներին համոզել վերադառնալ իրենց տներն ու գյուղերը:[1] Փետրվարի 15-ին Հադրութում տեղի ունեցած շրջանային համընդհանուր ցույցը շրջկոմի բյուրոյից պահանջում է դիմել ԽՄԿԿ կենտկոմ և պահանջել ԼՂԻՄ-ը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից ու վերամիավորել Հայաստանի հետ: Համանման ցույցեր էին տեղի ունենում նաև մարզի մյուս շրջաններում: Մարզի մյուս կուսշրջկոմները, բացի Շուշիից, փետրվարի 16-ին հեռագրեր են ուղարկում ԽՄԿԿ կենտկոմ և խնդրում հանձնաժողով ուղարկել Լեռնային Ղարաբաղ՝ տեղում հարցը վճռելու համար: Այդ հեռագրերի առթիվ փետրվարի 17-ին քրեական գործ է հարուցվում, որի հետաքննությունը վարում էին Ադրբեջանի դատախազության ներկայացուցիչները: Փետրվարի 19-20-ը անց են կացվում ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների շրջանային խորհուրդների նստաշրջաններ, որտեղ պահանջվում է հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան և որոշում ընդունել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ միավորելու մասին:

Փետրվարի 18-ին Ստեփանակերտի քաղխորհրդի 52 պատգամավորները քաղխորհրդի գործկոմից պահանջում են հրավիրել արտահերթ նստաշրջան և քննարկել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու հարցը: Փետրվարի 20-ի առավոտյան հրավիրվեց Ստեփանակերտի քաղխորհրդի 20-րդ գումարման չորրորդ արտահերթ նստաշրջանը, որին 110 պատգամավորներից մասնակցեցին 98-ը: Նստաշրջանը 90 ձայնով որոշեց «խնդրել ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի գործկոմին՝ նստաշրջանում քննարկել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից հանելու և Հայաստանին միավորելու հարցը»:[2]

Այսպիսով, ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու պահանջը դարձել էր համաժողովրդական: Մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Վ.Օսիպովին փետրվարի 19-ի

[1] **Աբրահամյան Հրանտ**, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 18: Այդ օրերին Բ.Կևորկովի հետ հանդիպել է նաև շարժման ակտիվիստ Ռազմիկ Պետրոսյանը /տես՝ **Կարապետյան Բակուր**, ...եվ նրա շուրջ, էջ 41-42/:

[2] **Կարապետյան Բակուր**, ...եվ նրա շուրջ, էջ 42-44:

նրեկոյան տեղեկացվում է, որ մարզխորհրդի 67 պատգամավորներ պահանջում են փետրվարի 20-ին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Վ.Օսիպովը կտրուկ մերժում է այդ պահանջը: Մինչդեռ Լենինի անվան հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ անընդհատ վանկարկում էին՝ սեսիա: Հասնելով Ստեփանակերտ են ժամանում Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Ք.Բաղիրովը և ԽՄԿԿ կենտկոմի ագիտպրոպագանդայի բաժնի հրահանգիչ Վ.Յաշինը: Ստեփանակերտ ուսնող բոլոր ճանապարհները փակվում են, որպեսզի մարզխորհրդի պատգամավորները չկարողանան շրջաններից հասնել Ստեփանակերտ: Սակայն նրանք տեղ են հասնում լեռնային ճանապարհներով և կածաններով: Պատգամավորներին Ստեփանակերտ հասցնելու գործում կարևոր դեր են խաղում հատկապես նախաձեռնող խմբի և նրա շրջանային ենթախմբերի անդամները: Առանձնապես ակտիվ էր Ռազմիկ Պետրոսյանի խումբը:[1]

Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը սկսվեց երեկոյան ժամը 20 անց 20 րոպեին, երբ հայտնի դարձավ, որ մարզխորհրդի 149 պատգամավորներից ներկայացել են 110-ը: Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանին հրաժարվեցին մասնակցել ադրբեջանցի պատգամավորները: Նստաշրջանը խանգարելու իշխանությունների բոլոր փորձերը ձախողվում են:

1988-ի փետրվարի 20-ի օրվա վերջին Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակում և նրան հարակից փողոցներում հավաքված արցախցիների թիվը հասել էր ավելի քան 50 հազարի: Նրանք շրջապատել էին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի շենքը և անհամբեր սպասում էին նստաշրջանի որոշմանը: Նստաշրջանում ելույթ ունեցած բոլոր 44 պատգամավորները միաձայնակ արտահայտվեցին ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու անհրաժեշտության օգտին: Ի վերջո նստաշրջանն ընդունում է հետևյալ պատմական որոշումը. «Լսելով և քննարկելով ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ խորհրդի պատգամավորների ելույթները «ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին»՝ նստաշրջանը որոշում է.

Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին խորն ըմբռնման գգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը

[1] Եղիցի լույս, N 5, 2000:

Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»:[1]

Մարզի Լենինի անվան հրապարակում հավաքված ցուցարարները ցնծությամբ են ընդունում այդ որոշումը:

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի նյութերը և ընդունած որոշումը հրապարակվեցին փետրվարի 21-ին «Խորհրդային Ղարաբաղ» և «Սովետսկի Կարաբախ» մարզային թերթերում: Փետրվարի 21-ի թերթերը հասցվեցին Երևանի Թատերական հրապարակ, որտեղ տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ անհամբեր սպասում էին Արցախից ստացվող լուրերին:

Ի պատասխան արցախցիների օրինական խնդրանքի՝ ԽՄԿԿ կենտկոմը փետրվարի 21-ին հապշտապ որոշում ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին», որում ԼՂԻՄ մարզխորհրդի որոշումը բնութագրվեց որպես մի խումբ «անջատողականների» գործողության արդյունք: Այդ որոշման մեջ պնդվում էր, թե իբր ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից անջատելը հակասում է հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների շահերին ու ցանկություններին:[2]

Ստեփանակերտում լուր է ստացվում, թե ադրբեջանցիները հարձակումներ են գործում Արցախ եկող հայաստանյան համարանիշներով ավտոմեքենաների վրա: Փետրվարի 21-ին տեղի ունեցած ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն անտեսում է այդ հաղորդագրությունը և փոխարենը որոշում ընդունում՝ միջոցառումներ ձեռնարկել ԽՄԿԿ կենտկոմի վերոհիշյալ որոշումն իրագործելու վերաբերյալ: Դրան ի պատասխան՝ նախաձեռնող խմբի կոչերով Ստեփանակերտում և մարզի շրջկենտրոններում շարունակվում էին բազմամարդ միտինգները: Փետրվարի 22-ին, երբ Ասկերանում նոր էր ավարտվել շրջանային ակտիվի նիստը, որին մասնակցում էին Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղարներ Հասան Հասանովը և Թելման Օրուջևը, լուր է ստացվում, թե մի խումբ ադրբեջանական ծայրահեղական ազգայնամոլների գլխավորությամբ 8-10 հազար ադրբեջանցիներ Աղդամի կողմից հարձակվել են Ասկերանի շրջանի վրա: Կատաղած ամբոխը, «կրակի մատնելով հայկական գյուղերի խաղողի այգիների ցանկապատերն ու վազերը, ճամփամերձ շինությունները՝ ալրաղաց, ֆերմա, խանութ, ճաշարան, պատահած մեքենաները ջարդուփշուր անելով կամ վառելով, ուղևորներին ծեծելով... իր արածից բավականին գոհ, անպատժելիության գիտակցումից լկտիացած՝ հանգիստ, անարգել առաջանում էր, կարգուկանոնի մի խումբ «պահապանների»՝ միլիցիոներների ուղեկցությամբ...»:[1]

Դեռևս փետրվարի 21-ի երեկոյան Աղդամում տեղի էր ունեցել բազմաքային կուսակցական ակտիվի նիստ, որին մասնակցել է Բ.Կոզիրովը:[2] Հենց այդտեղ էլ կոչեր էին հնչել ներխուժել Լեռնային Ղարաբաղ ու ամեն ինչ հողին հավասարեցնել: Ասկերանի մոտ ապրող և մոտակա գյուղերի բնակիչները փակում են ջարդարարների ճանապարհը: Նրանց օգնում են տեղական կայազորի զորամասերը: Փետրվարի 26-ի երեկոյան կենտրոնական լրատվամիջոցները հայտարարում են ԽՍՀՄ Գերագույն դատախազի տեղակալ Ա.Կատուսևի ստորագրությամբ: Նա հայտնում է, թե բախման ժամանակ սպանվել են երկու ադրբեջանցի, չնչելով, որ հայերից 25 հոգի ստացել էին ծանր մարմնական վնասվածքներ: Այդ հաղորդումն ավելի է սրում իրադրությունը, և ադրբեջանցիները դա ընդունում են որպես նոր գործողությունների անցնելու կոչ: Իրականում երկու ադրբեջանցիները սպանվել էին ադրբեջանցի միլիցիոներների կրակոցներից: Դա հետո վկայել է սպանված 22-ամյա Ալի Հաջիևի եղբայրը՝ Արիֆ Հաջիևը:[3]

Լեռնային Ղարաբաղում Բ.Կևորկովի և ադրբեջանամետ մյուս պաշտոնյաների նկատմամբ օր օրի ավելի էր մեծանում համընդհանուր ատելությունը: Բ.Կևորկովին մարզկոմի առաջին քարտուղարի 15-ամյա պաշտոնավարությունից ազատելը դարձել էր երկրամասի հայության պահանջը: Հենց արցախահայության պահանջով փետրվարի 23-ին տեղի ունեցած Ադրբեջանի կոմկուսի ԼՂԻՄ մարզկոմի պլենումը պաշտոնազրկում է Բ.Կևորկովին և մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրում Հենրիխ Պողոսյանին:

1988թ. փետրվարի 26-ին Մ.Գորբաչովն ընդունում է Զորի Բալայանին և Սիլվա Կապուտիկյանին: Զրույցից պարզվում է, որ Մ.Գորբաչովը մանրամասն տեղյակ էր Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Հայ մտավորականության ներկայացուցիչները փորձում են երկրի ղեկավարին բացատրել, որ արցախահայությունն ավելի քան 60 տարի գտնվելով

---

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 21.02.1988:

[2] Правда, 22.02.1988.

[1] **Դանիելյան Կոմիտաս**, նշվ. աշխ., էջ 60: Այդ վայրենությունը տեղի ունեցավ այն օրը, երբ ԽՄԿԿ քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուներ Գ.Ռազումովսկին և Պ.Դեմիչևը գտնվում էին Ստեփանակերտում, իսկ քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուներ և կենտկոմի քարտուղարներ Վ.Դոլգիխն ու Ա.Լուկյանովը՝ Երևանում:

[2] **Бабанов Игорь, Воеводский Константин**, նշվ. աշխ., էջ 6:

[3] Եղիցի լույս, N6, 2000:

Ադրբեջանի իշխանության տակ՝ փաստորեն արժանանում է Նախիջևանի հայության դառը ճակատագրին: Մ.Գորբաչովը վստահեցնում է, որ առաջիկայում ԽՄԿԿ կենտկոմի ազգային հարցին նվիրված պլենումը կանդրադառնա Ղարաբաղի հարցին: Նա նաև զգուշացնում է, թե պետք է մտածել Բաքվում գտնվող ավելի քան 200 հազար հայերի մասին:[1] Սա, փաստորեն, արցախյան շարժման ծավալումը կանխելուն միտված ակնարկ էր:

Այս հանդիպումը և Մ.Գորբաչովի խոստումը արցախահայերին հույս չներշնչեց, չնայած նրանց համար գորբաչովյան «վերակառուցման» կուրսի պաշտպանումը մնում էր որպես հիմնական ռազմավարություն: Ղարաբաղյան շարժման նախաձեռնողները ջանում էին մարզի բնակչությանը հասկացնել, որ գորբաչովյան «վերակառուցման» կուրսը նպաստում է իրենց պայքարին և, հետևապես, պետք է այն պաշտպանել: Մ.Գորբաչովը փորձելով մոլորության մեջ գցել հայ ժողովրդին՝ «Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ ստեղծված իրադարձությունների կապակցությամբ» փետրվարի 26-ին դիմում է հղում «Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին»: Նա նշում էր, որ «ինքնավար մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ անցնելու հարցին այնպիսի սրություն և դրամատիկություն է հաղորդվել, որոնք հանգեցրել են լարվածության և անգամ օրենքի շրջանակներից դուրս եկող գործողությունների»: Գլխավոր քարտուղարը չէր թաքցնում, որ ԽՄԿԿ կենտկոմն անհանգստացած է իրադարձությունների նման զարգացումից, որը «հղի է ամենալուրջ հետևանքներով»: Ապա նշելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում քիչ թերություններ ու դժվարություններ չեն կուտակվել, նա կարևոր էր համարում ստեղծված իրավիճակի հաղթահարման, Ադրբեջանում և Հայաստանում տնտեսական, սոցիալական, բնապահպանական և այլ պրոբլեմների լուծման վրա կենտրոնանալը՝ «ամբողջ երկրում իրականացվող վերակառուցման ու նորացման քաղաքականության ոգով»:[2]

Ինչպես և պետք էր սպասել, այդ դիմումն արցախահայության համար ոչ մի արժեք չունեցավ:

Այն օրերին, երբ արցախահայերը փորձում էին իրենց պայքարը շարունակել խաղաղ, քաղաքակիրթ ձևերով, Ադրբեջանում գերադասեցին նրանց դեմ պայքարել բիրտ ուժով և ահաբեկչությամբ: Դրա վառ օրինակը եղավ 1988թ. փետրվարի 27-29-ը Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա գտնվող 220 հազար բնակչություն ունեցող Սումգայիթ քաղաքում ապրող 18 հազար հայերի նկատմամբ իրագործված եղեռնագործությունը: Սումգայիթին հաջորդեցին Կիրովաբադի, Մինգեչաուրի, Շուշիի, Աղդամի, Շամախու, ապես Բաքվի և մյուս հայաշատ բնակավայրերի հայության ջարդերը: Սկսվեցին հայերի զանգվածային տեղահանությունները: ԽՍՀՄ մյուս տարածաշրջաններում /Թուրքմենստան, Ֆերգանա, Նովի Ուզեն, Թբիլիսի, Աբխազիա, Մերձբալթիկա/ լարվածության մի ընդհանուր շղթա էր գոյացել: Այդ ընդհանուրի մեջ Սումգայիթը առանձնանում է որպես նախօրոք պլանավորված և հետևողականորեն իրագործված աննախադեպ վայրագություն: Սումգայիթը կազմակերպվել էր Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը վիժեցնելու նպատակով:

Սումգայիթում հայերի ջարդերի կազմակերպիչը և ամենամեծ հանցագործը Ադրբեջանի իշխանություններն էին: Նոր «սումգայիթներից» հնարավոր էր խուսափել, եթե Մոսկվան այդ սպանդին տար քաղաքական գնահատական և օրենքի խստությամբ պատժեր հանցագործներին: Սումգայիթյան ջարդերի հաջորդ օրը Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի պատասխանատու աշխատողներից մեկը հայտարարում է, թե արդեն ոչնչացվել են ջարդերի բոլոր վկայությունները: Հանցագործության հետքերը կորցնելուն մեծապես նպաստեցին միութենական լրատվամիջոցներն ու ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազությունը: Ոչ պատահաբար քրեական գործը մասնատվեց բազմաթիվ առանձնացված մասերի, դատաքննությունը տեղի ունեցավ 12 տարբեր դատարաններում, և, ամենակարևորը, սումգայիթյան հանցագործությունը չորակվեց որպես ցեղասպանություն:[1]

Արխիվային նյութերից, հրապարակված աշխատություններից և փաստաթղթերից երևում է, որ Սումգայիթում հայերի նկատմամբ իրագործվել են վանդալիզմ և աննկարագրելի բարբարոսություններ: 1988թ. գարնանը Հայկոմկուսի կենտկոմում ստացված մի փաստաթղթում նշվում է, որ Սումգայիթում սպանվել են ոչ թե 26 հայ, այլ ավելի քան 400 և խեղվել ու տուժել են մոտ 1000 հոգի, որոնց շարքում մեծ թվով կանայք, ծերունիներ և երեխաներ: Հետքերը թաքցնելու համար դիակները տարվել են Բաքու, հանրապետության այլ քաղաքներ կամ էլ նետվել ծովը: «Փաստերը խոսում են այն մասին, որ արյունալի դատաստանը եղել է նախօրոք մտածված և նախապատրաստված Ադրբեջանի վերադաս իշխանության ղեկավարների կողմից»,[2]- կարդում ենք այդ տեղեկանքում: Նախօրոք ադրբե-

---

[1] **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 72:
[2] Երեկոյան Երևան, 26.02.1988:

[1] Сумгаит... Геноцид... Гласность?, ст. 30.
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, Ֆ. 1, ց.87, գ. 18, թ.10:

ջանցի «փախստականներին» կենտրոնացրել էին Սումգայիթում, ադրբեջանցիներին զգուշացվել էր այդ գիշեր լույսը չմարել, որպեսզի հեշտ լիներ հայերին գտնել: Դեռևս հունվարին կազմվել էին հայերի ցուցակները, ճշտվել հասցեները, անջատվել հեռախոսները: Նախօրոք պատրաստվել էին հարյուրավոր սրածայր ծողեր: Հայերը երեք օր շարունակ թողնվել էին լրիվ անպաշտպան: Բաքվի մոտ տեղակայված խորհրդային բանակի ստորաբաժանումներն «ուշացան» ճիշտ այնքան, որքան անհրաժեշտ էր հայերի նկատմամբ ծայր առած վանդալիզմն ավարտելու համար: Որպեսզի Սումգայիթից ուշադրությունը շեղվի, այդ նույն օրերին հայկական ջարդեր էին կազմակերպվել նաև Աղդամում, Շամխորում, Կիրովաբադում և հայաշատ այլ բնակավայրերում: Դեռևս Սումգայիթից առաջ՝ հունվարի կեսերին, Ադրբեջանի մամուլում տպագրված Զ.Բունիաթովի և ուրիշների հակահայկական բազմաթիվ հոդվածներ և նամակներ էին ուղարկվել Հայաստանի իշխանություններին, որոնցում զգուշացվում էր, թե Ադրբեջանում կկազմակերպվի 1915 թիվ: Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարության կողմից հանրապետության բոլոր վայրերում հայերից հավաքվել էին որսորդական հրացանները: Ադրբեջանը՝ այդ երկրորդ Թուրքիան, դարձել էր խորհրդային ժամանակաշրջանի հայոց նոր գերեզմանոց:[1]

Ինչպես տեսնում ենք, արցախյան ազատագրական շարժումը խոր արմատներ և օբյեկտիվ բնույթ ուներ: «Վերակառուցումն» արագացրեց, սկիզբ դրեց ազգամիջյան վեճերին, և հայ ժողովուրդը ոտքի ելավ իր մարդկային և ազգային արժանապատվությունը պաշտպանելու համար:

2. Շարժման վերածումը համազգային պայքարի

Բրեժնևյան լճացման տարիներին ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայաստանում ավելի էր ամրապնդվում վարչահրամայական համակարգը: Օր օրի ավելի էին ընդլայնվում կուսակցական ու պետական ղեկավար մարմինների արտոնությունները: Այդ պաշտոնյաների մի ստվար մասը, որպեսզի պահպանեին իրենց դիրքն ու արտոնյալ վիճակը, դառնում էին կենտրոնական իշխանությունների հնազանդ կամակատարներ: Այդ տարիներից Հայաստանում բարգավաճող տնտեսական մաֆիան սերտաճել էր կուսակցական և պետական մարմինների հետ, որի հետևանքով կառավարման բոլոր օղակներին բնորոշ էր բարոյական այլասերումն ու կազմալուծումը: Այդ բացասական երևույթները չհանդուրժող առանձին ազնիվ կուսակցական պետական աշխատողներ և քաղաքացիներ ենթարկվում էին տարաբնույթ հալածանքների:

Չնայած 1985թ. ապրիլին տեղի ունեցած ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումն ընդունեց հասարակության արմատական «վերակառուցման» կուրս, սակայն այն լինելով իրեն սպառած խորհրդային համակարգի գեղահարդարման փորձ՝ ոչ միայն խորացրեց երկրի կյանքի բոլոր ոլորտներում առկա ճգնաժամը, այլև արագացրեց խորհրդային կայսերապետության փլուզման գործընթացը: 1980-ական թվականների կեսերից սկսած՝ այդ ամենը Հայաստանում դրսևորվեց յուրահատուկ գծերով: Այստեղ Խորհրդային Միությանն առանձնահատուկ դժվարություններին ավելացան Արցախյան խնդիրը, Սպիտակի երկրաշարժի ծանր հետևանքները, հարյուր հազարավոր փախստականների առկայությունը, տնտեսական շրջափակումը և այլն: Այդ ամենը հանրապետության ընդհանուր կացությունը դարձրեցին աղետալի:

1980-ական թվականների երկրորդ կեսին Հայաստանում ծայր առած ժողովրդական շարժումը սկզբում բնապահպանական խնդիրներ էր հետապնդում: Բանն այն է, որ հանրապետության բազմաթիվ լեռնահանքային, շինանյութերի ու քիմիական ձեռնարկություններ, ինչպես նաև Մեծամորի ատոմակայանը բնապահպանական լուրջ խնդիրներ էին հարուցել: Վտանգավոր վիճակ էր ստեղծվել Երևանում, Աբովյանում, Ալավերդիում, Վանաձորում և հանրապետության այլ բնակավայրերում: Հենց դա էլ նպաստեց Հայաստանում բնապահպանությանը նպատակաուղղված ժողովրդական ըմբոստության և ելույթների ծավալմանը:

Երևանում այդ բողոքներն ու ելույթները սկիզբ էին առել դեռևս 1987թ. ամառվանից: Դրանք տեղի էին ունենում Թատերական ու Մարտիրոս Սարյանի անվան հրապարակներում, ուսանողական հանրակացարաններում, որոշ արդյունաբերական ձեռնարկություններում, գիտական հիմնարկներում ու մշակութային օջախներում: Հավաքներում ելույթ էին ունենում Զորի Բալայանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Իգոր Մուրադյանը, Սոս Սարգսյանը, լրագրողներ, գիտնականներ, արտադրության ներկայացուցիչներ: Նրանք հիմնականում շոշափում էին սոցիալ-տնտեսական, բնապահպանական և Արցախի հիմնախնդրի հետ առնչվող հարցեր: Շարժման ակտիվիստները լինելով ոչ հակախորհրդային և ոչ էլ «այլախոհներ»՝ ստացել էին «ազնիվ ազգայնականներ» անունը:[1]

---

[1] Նույն տեղում, թ.10-12:

[1] Հայոց աշխարհ, 20.01.1998:

1988թ. փետրվարի կեսերից Երևանում ամեն օր հանրահավաքներ էին տեղի ունենում: Երևանցիները տեղյակ լինելով, որ պետք է գումարվի ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան և քննարկվի ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու ու Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը, հավաքվում էին Թատերական հրապարակում և սպասում ուրախալի լուրերի: Փետրվարի 20-ին այնտեղ հավաքված հազարավոր միտինգավորներ ընդունեցին «Ղարաբաղ. այսօր կամ երբեք» կարգախոսը: Փետրվարի 21-ին Իգոր Մուրադյանը հրապարակում հավաքվածներին հայտնեց ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանի ու ընդունած որոշման մասին, իսկ երեկոյան ստացվեցին «Խորհրդային Ղարաբաղ» և «Սովետսկի Կարաբախ» թերթերի այդ օրվա համարները, որոնք ձեռքից ձեռք էին անցնում: Հանրահավաքի մասնակիցները կոչ էին անում դիմել համընդհանուր գործադուլի և կենտրոնական իշխանություններից պահանջել առանց ուշացնելու իրագործել արցախահայության արդարացի ու սահմանադրական պահանջը:

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 22-ին, հանրահավաքի էին եկել ավելի մեծ թվով մարդիկ: Աստիճանաբար ծավալվող ու համաժողովրդական բնույթ ընդունող Ղարաբաղյան շարժումը ղեկավարելու և կազմակերպված հունի մեջ դնելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել ղեկավար մարմին: Նույն գիշերը ձևավորվեց «Ղարաբաղի պաշտպանության կոմիտեն», որը կարճ անվանվեց «Ղարաբաղ» կոմիտե: Կոմիտեի առաջին կազմի մեջ մտան Իգոր Մուրադյանը /տնտեսագետ/, Վաչե Սարուխանյանը /թատերական գործիչ/, Գագիկ Սաֆարյանը /մանկավարժ/, Մանվել Սարգսյանը /ծառայող/, Սամսոն Ղազարյանը /մանկավարժ/ և ուրիշներ:[1] Միևնույն ժամանակ ստեղծվեց Ավագների խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին շարժման ակտիվ մասնակից գրողներ, գիտնականներ, մշակութային և հասարակական գործիչներ: «Ղարաբաղ» կոմիտեի հիմնական խնդիրը արցախահայության օրինական պահանջը բավարարելու համար համայն հայությանը և Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդներին ոտքի հանելն էր:

Ի պաշտպանություն արցախահայերի պահանջի՝ փետրվարի 22-ին հայտարարվում է համընդհանուր գործադուլ, իսկ հաջորդ օրը Թատերական հրապարակում դարձյալ տասնյակ հազարավոր մարդիկ են հավաքվում: Կոչ է արվում՝ հրավիրել ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և քննարկել արցախցիների խնդրանքը: Փետրվարի 24-ին կայացած հանրահավաքում առաջարկվում է հանրապետությունում անցկացնել ղարաբաղյան հարցին նվիրված հանրաքվե, որը ավելի արդյունավետ կլինի, քան նստաշրջանի հրավիրումը:

Հաջորդ երկու օրերին՝ փետրվարի 25-26-ին, Երևանում ցույցարարների թիվը հասել էր աննախադեպ չափերի: Դա ԽՍՀՄ պատմության մեջ ամենախոշոր ցույցն էր, որի ընթացքում առաջ քաշված պահանջները լիովին համապատասխանում էին երկրի սահմանադրությանը:

Երևանում և հանրապետության մյուս քաղաքներում տեղի ունեցած հանրահավաքներն ու ցույցերը և դրանցում առաջ քաշված պահանջներն անհանգստացրեցին հանրապետության ղեկավարությանը: Փետրվարի 21-ին շտապ հրավիրվեց ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի նիստ, որը հավանություն տվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի որոշմանը, որովհետև Հայաստանի մի շարք իշխանավորներ ձգտում էին հարաբերությունները չբարդացնել վերադասի հետ և պահել իրենց աթոռները: Նաև որոշվում է հրավիրել հանրապետական ակտիվի նիստ և քննության առնել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված վիճակը: Հանրապետության նախարարների խորհրդին հանձնարարվում է Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ սոցիալ-տնտեսական բնույթի առաջարկություններ նախապատրաստել և անհարժեշտության դեպքում ներկայացնել ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդ: Հաստատվում է ընդունված որոշումն իրագործելու վերաբերյալ մշակված միջոցառումների պլանը:[1]

Հաջորդ օրը տեղի ունեցած ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի հերթական նիստը նպատակահարմար է գտնում խնդրել ԽՄԿԿ կենտկոմին՝ ապագայում ազգային հարցը քննարկելիս չմոռանալ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը:[2] Այդ նույն օրը տեղի ունեցած Հայաստանի կուսակցական ակտիվի ժողովը նույնպես հավանություն տվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի փետրվարի 21-ի որոշմանը և քաղկոմներին, շրջկոմներին ու սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններին հանձնարարեց «վճռական միջոցառումներ ձեռնարկել ստեղծված վիճակը բարելավելու, մասսաների և աշխատանքային կոլեկտիվների շրջաններում բացատրական լայն աշխատանք ծավալելու» ուղղությամբ:[3]

Փետրվարի 26-ին տեղի ունեցավ ՀԿԿ կենտկոմի պլենում, որի աշխատանքներին մասնակցեցին ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղարներ Վ.Դոլգիխը և Ա.Լուկյանովը: Պլենումում ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը պաշտպանեց Մ.Գորբաչովի կոչը՝ ավելացնելով, որ պետք է «կարգ հաստատենք և իրագործենք Գոր-

[1] **Ազիզբեկյան Ռ.Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 21:

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, Ֆ.1, ց.82, գ.21, թ. 2-3:
[2] Նույն տեղում, թ. 13:
[3] Խորհրդային Հայաստան, 24.02.1998:

բաչովի առաջ քաշած պահանջները»:[1] Երիցս ճիշտ էր Սիլվա Կապուտիկյանը, երբ 1990թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցած ջարդերից հետո ՀԿԿ կենտկոմում հրավիրված խորհրդակցությունում շեշտեց, որ «հայ ժողովրդի սխալներից մեկն էլ այն է, որ հավատաց գորբաչովյան վերակառուցմանը: Իսկ այդ կույր հիվանդությամբ ամենից առաջ տառապում էր հայ ժողովրդի ուղեցույց Հայկոմկուսը»:[2] Պլենումում 29 ելույթ ունեցողներից շատ քչերն են քննադատական խոսք ասում հայ ժողովրդին «ծայրահեղականներ» և «ազգայնամոլներ» անվանելու առթիվ, սակայն բոլորն էլ վերադաս մարմիններից պահանջում են արդարացիորեն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը:[3] Պլենումը կոչ է անում ամրապնդել հայ-ադրբեջանական բարեկամությունը և հույս հայտնում, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը կուսումնասիրվի և կքննարկվի այլ հարցերի համալիրում ու կդառնա ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումի քննության հարց: Պլենումը տեղական իշխանություններին հանձնարարում է «անհրաժեշտության դեպքում օգտագործել իրենց տրված լիազորությունները՝ խստագույնս ապահովելու օրինականությունը և հասարակական կարգը հանրապետության ամբողջ տարածքում»:[4]

1988թ. մարտի 3-ին ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոն քննության առնելով «Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների հետ կապված հանրապետությունում վիճակը կայունացնելու ուղղությամբ աշխատանքներն ուժեղացնելու» հարցը՝ շեշտում էր, որ ամենակարևորը հանրապետությունում աշխատանքային ռիթմի և հասարակական կյանքի կայունացումն է: Բյուրոն գտնում էր, որ պետք է «թույլ չտալ կոլեկտիվներում ինչ-որ խմբերի ստեղծում՝ կապված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միավորելու հետ» դա բացատրելով ԼՂԻՄ-ի շուրջ վիճակը բարելավելու գործում դրանց կործանարար լինելով:[5]

1988թ. մարտի 20-ին ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոն դարձյալ անդրադառնալով «Հանրապետությունում իրավիճակը նորմալացնելու անհետաձգելի միջոցառումների մասին» հարցին՝ նշեց, որ Հայաստանում իրավիճակը մնում է լարված ու պայթունավտանգ, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն ընդլայնում է իր գործունեությունը, կուսակցական և պետական մարմինների նկատմամբ դիմում է սպառնալիքի ու շանտաժի և անցնում է օրինականության սահմանները: Շեշտվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի գաղափարական չեզոքացման ուղ-

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, Ֆ.1, ց.82, գ.21, թ. 4-5:
[2] Նույն տեղում, գ.1, թ. 80:
[3] Նույն տեղում, գ.1, թ. 2-51:
[4] Նույն տեղում, գ.21, թ. 25:
[5] Նույն տեղում, թ. 36:

ղությամբ կատարվող աշխատանքներն անհրաժեշտ արդյունքներ չեն տալիս, և որ վիճակն ավելի է սրվել Սումգայիթում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետևանքով: Նշվեց նաև, որ Սումգայիթից և Ադրբեջանի այլ վայրերից Հայաստան է եկել 595 ընտանիք՝ 2364 մարդ, և որ Հայաստանից հեռանում են ադրբեջանցիներ:[1]

Ղարաբաղյան շարժումն օր օրի ներառում էր ավելի մեծ զանգվածներ: Այդ մասին հայտարարվեց փետրվարի 28-ին գրողների տանը տեղի ունեցած «Ղարաբաղ» կոմիտեի ընդլայնված նիստում, որին մասնակցեցին հանրապետության հիմնարկ-ձեռնարկությունների ու տեղական կոմիտեների ավելի քան 300 ներկայացուցիչներ: Իգոր Մուրադյանը ներկաներին տեղյակ պահեց, որ վերանայվել է «Ղարաբաղ» կոմիտեի կազմը, և նրանում ընդգրկվել են Լեռնային Ղարաբաղի վեց ներկայացուցիչներ: Հաղորդվեց նաև, որ կոմիտեն որոշել է բոլոր ձեռնարկություններում, հիմնարկներում, կազմակերպություններում և բուհերում շաբաթ օրերին ժամը 18-ից անցկացնել ժողովներ և քննարկել ղարաբաղյան հիմնահարցի հետ կապված խնդիրներ: Առաջարկվեց կուսակցական կազմակերպությունների ժողովներում որոշումներ ընդունել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միավորելու վերաբերյալ և դրանց տեքստերն ուղարկել ԽՄԿԿ կենտկոմ ու «Ղարաբաղ» կոմիտե: Քանի որ նախօրոք որոշվել էր մարտի 23-ին անցկացնել Լեռնային Ղարաբաղի հետ համերաշխության միջոցառումներ, առաջարկվեց այդ օրը տեղափոխել մարտի 26-ը՝ շաբաթ օր, որպեսզի վնաս չհասցվի արտադրությանը: Նիստի մանակիցներին տեղյակ պահվեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ միավորելու օգտին միտինգներ և հանրահավաքներ են տեղի ունենում նաև երկրի այլ քաղաքներում:[2]

1988թ. փետրվարի վերջին և մարտի սկզբներին, մանավանդ Սումգայիթյան ողբերգության մասին իմանալուց հետո, ոտքի էր կանգնել ամբողջ Հայաստանը: Հայ ժողովրդի արդար պայքարին իրենց համերաշխությունն էին հայտնում հանրապետությունում ապրող ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները: Նրանք՝ ռուս, եզդի, քուրդ և այլ ազգերի ներկայացուցիչները, դատապարտում էին Սումգայիթյան եղեռնագործությունը, վճռականորեն պահանջում Սումգայիթում տեղի ունեցածին տալ քաղաքական գնահատական և խստագույնս պատժել այդ ողբերգության կազմակերպիչներին: Նրանք նաև բոլոր քրդերին կոչ արեցին համընդհանուր պայքար սկսել Ադրբեջանում քրդերի իրավունքները վերականգնելու համար, պաշտպանել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, Ֆ.1, ց.82, գ.21, թ. 36:
[2] Նույն տեղում, թ. 43, նաև՝ Հայաստանի Հանրապետություն, 23.03.1988:

հետ վերամիավորելու համաժողովրդական շարժումը:[1]

Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորները հանրապետության իշխանություններից համառորեն պահանջում էին կանգնել հայ ժողովրդի ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում և ստրկամտորեն չծառայել Կրեմլին: Նրանք ամեն օր բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր էին ուղարկվում հանրապետության բարձրագույն իշխանություններին, որոնցում կոնկրետ առաջարկություններ էին անում և պահանջում «անմիջապես դադարեցնել «Ղարաբաղ» կոմիտեի ենթակոմիտեների և ակտիվիստների նկատմամբ սպառնալիքներն ու ճնշման փորձերը»:[2]

1988թ. մարտի 19-ին Կինոյի տանը տեղի ունեցավ «Ղարաբաղ» կոմիտեի ընդլայնված նիստը, որի ընթացքում ելույթ ունեցան ղարաբաղյան շարժման ղեկավարները: Նրանք խստագույնս դատապարտեցին «սումգայիթ» կազմակերպողներին և Հայաստանի իշխանություններից պահանջեցին մարտի 25-ին հրավիրել ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան ու քննարկել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Նաև կոչ արեցին անհրաժեշտության դեպքում դիմել համընդհանուր գործադուլի, համահայկական ճակատ ստեղծելով՝ պայքարել մինչև վերջ, բացառել բոլոր տեսակի ահաբեկչությունները, Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ կատարվող բռնարարքները կանխելու համար դիմել միջազգային դատարան, Մոսկվայից պահանջել հատուկ հանձնաժողով ուղարկել Հայաստան և միասին վճռել Արցախի հարցը:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության մարտի 24-ին տեղի ունեցած նիստում Մ.Գորբաչովը դեմ արտահայտվեց ԼՂԻՄ պատկանելիությունը փոխելուն: Նիստը որոշեց «անթույլատրելի համարել... ազգային-պետական և ազգային-վարչական սահմանների փոփոխությունը»:[3] Մինչ այդ որոշման ընդունումը՝ մարտի 21-ին, վերակառուցման գլխավոր գաղափարախոս Ա.Յակովլևը հանդիպելով Անդրեյ Սախարովի հետ՝ ասել էր, թե «ոչինչ չի կարելի փոխել վարչա-ազգային կառուցվածքում, որովհետև դա ընդհանրապես անսովոր և վտանգավոր նախադեպ է»: Նա նաև նշել է, որ ԽՍՀՄ-ում շատ «տաք կետեր» կան, որտեղ ցանկացած պահի կարող են բորբոքվել ազգային կրքեր:[4] Իրոք, հակախորհրդային

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, Ֆ.1, ց. 87, գ. 11, թ. 135-136:
[2] Նույն տեղում, գ. 12, թ. 76-77:
[3] Правда, 25.03.1988.
[4] Տե՛ս **Кокс Кэролайн, Айбнер Джон**, նշվ. աշխ., էջ 52-53: Տես նաև՝ **Վրեժյան Անդրանիկ** Արցախյան շարժման համաժողովրդական բնույթը /1988թ. փետրվար-մարտ/ /Հայոց պատմության հարցեր, Երևան, 2002, էջ 200-212/:

խմորումներ և ըմբոստություններ առաջ էին եկել նաև երկրի մյուս ազգային շրջաններում: Արցախահայության պայքարն ընդհանուր շղթայի մի օղակն էր, այդ ժամանակ ամենատուրը:

1988թ. փետրվարյան իրադարձություններից և սումգայիթյան ողբերգությունից հետո Լեռնային Ղարաբաղում վիճակը խիստ լարված էր: Փետրվարի 22-ին մարզում սկսվել էր համընդհանուր գործադուլ: Փետրվարի 27-ին կենտրոնական իշխանությունների մի խումբ պատասխանատու աշխատողների հետ Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց ԽՄԿԿ կենտկոմի բաժնի վարիչ Կ.Բրուտենցը: Նրանք պետք է մոտիկից ծանոթանային մարզի տնտեսական վիճակին և կենտկոմ ներկայացնեին համապատասխան զեկուցագիր: Ուստի հանդիպեցին Ղարաբաղյան շարժման արցախցի ղեկավարների ու ակտիվիստների հետ, այցելեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ և հիմնարկներ: Արցախցիները Կ.Բրուտենցի միջոցով մի շարք փաստաթղթեր և նամակ-բողոքներ ուղարկեցին միութենական ամենավերին իշխանություններին:

Հանրահավաքներն ու ցույցերը կարգավորելու նպատակով Ստեփանակերտի քաղխորհուրդը մարտի 1-ին ընդունեց «Ստեփանակերտի փողոցներում, հրապարակներում և պուրակներում ժողովներ, միտինգներ, փողոցային երթեր, ցույցեր և այլ միջոցառումներ անցկացնելու ժամանակավոր կանոնների ու կարգի մասին» որոշումը:[1] Այդ նույն օրը նախաձեռնող խումբը որոշում է մարտի 2-ից, Մ.Գորբաչովի ծննդյան առթիվ, դադարեցնել գործադուլը: Արցախցիներն այդ մասին հեռագրով հայտնում են Մ.Գորբաչովին, շնորհավորում նրա ծննդյան օրը և հույս հայտնում, որ նա արդարացի կլուծի իրենց պահանջը: Մարտի 1-ի լույս 2-ի գիշերը Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր արցախցիները որոշում են նախաձեռնող խումբը փոխարինել կոմիտեով: Այդտեղ քաղաքի հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատանքային կոլեկտիվները և հասարակական կազմակերպություններն ընտրում են 66 հոգու, որոնք հավաքվելով «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի խմբագրության դահլիճում՝ ընտրում են 11 հոգուց բաղկացած խորհուրդ, որին տրվում է «Կռունկ» անունը: Այն մի շարք սկզբնաղբյուրներում գործ է ածվում նաև կոմիտե անունով: Խորհրդի նախագահ է ընտրվում Արկադի Մանուչարովը, տեղակալ՝ Վարդան Հակոբյանը, քարտուղարներ՝ Սերգեյ Խաչատրյանը, Կարեն Հովհաննիսյանը և Կարեն Անտյանը: Հենց այդ առաջին նիստում կ՝ ստեղծվում են 10 հանձնաժողովներ, որոնցում ընդգրկվում են մոտ 50 հոգի: Խորհրդի մարտի 3-ի ընդլայնված նիստում

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 2.03.1988:

քննարկվում է «Կռունկի» կանոնադրության նախագիծը և միաձայն ընդունվում: Ստեփանակերտի քաղխորհրդի գործկոմը մարտի 5-ին գրանցում է «Կռունկ» հասարակական կազմակերպությունը և հաստատում նրա կանոնադրությունը:[1]

«Կռունկն» իր ձևավորման սկզբից լայն աշխատանք էր տանում բնակչության շրջանում: Այն, ի հիշատակ Սումգայիթի զոհերի, մարտի 6-ին կազմակերպեց սգո հանրահավաք, որի ընթացքում հնչեցին ցասումնալից ելույթներ, և ծաղիկներ ու ծաղկեպսակներ դրվեցին Սումգայիթում զոհվածների հուշարձանին: Հաջորդ հանրահավաքը տեղի ունեցավ մարտի 8-ին: Քանի որ մարզական համալիրը շրջապատված էր զինվորներով, այն տեղի ունեցավ Մեծ հայրենականի քանգարանի դիմաց: Ելույթ ունեցողներն անարգանքի սյունին գամեցին սումգայիթյան բարբարոսներին և Ադրբեջանի ղեկավարներին: Այդ նույն օրը «Կռունկի» խորհուրդը որոշեց յոթ հոգուց բաղկացած նոր պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա: Պատվիրակության անդամներ առաջադրվեցին Ռոբերտ Քոչարյանը /ղեկավար/, Մաքսիմ Միրզոյանը, Իվան Աթայանը, Սահդա Օրբելյանը, Քնարիկ Առաքելյանը, Սվետլանա Սոբոլևան և Սերգեյ Շահվերդյանը: Պատվիրակությունը մարտի 11-ին ընդունվեց Ե.Լիգաչովի կողմից: Վերջինս փարիսեցիաբար Սումգայիթում կատարվածը համարում է խուլիգանների գործ և հայտնում, որ ԽՄԿԿ կենտկոմը տարածքային փոփոխություններ չի նախատեսում, բայց ձեռնարկում է միջոցառումներ՝ ԼՂԻՄ-ի տնտեսական վիճակը բարելավելու համար: Այսպիսով, Մոսկվայից պատվիրակությունը վերադառնում է անարդյունք:[2]

«Կռունկը» մշտական կապի մեջ էր կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմի ու մարզխորհրդի հետ և ջանում էր համատեղ ուժերով մարզում վերականգնել աշխատանքային ռիթմը, ապահովել բնակչության անվտանգությունը: Սակայն մարզի ղեկավարությունը դեռևս կուրորեն հավատում էր, որ ԽՄԿԿ կենտկոմը «խորն ըմբռնումով է վերաբերվում ինքնավար մարզում կատարված ոչ քիչ թերություններին ու դժվարություններին», ԼՂԻՄ-ի հիմնախնդրի վերաբերյալ «հատուկ հանձնարարություններ է տվել և անմիջականորեն կհետևի դրանց իրականացմանը»: ԽՍՀՄ ղեկավարությանը դեռևս հավատացող մարզի ղեկավարությունը բնակչությանը կոչ էր անում «պահպանել հանգստություն, դրսևորել ողջամտություն, քաղաքական հասունություն և զսպվածություն, սթափ գնահատել

[1] Արձանագրություն N 6, որոշում՝ 3/65: Պատճենը՝ մեր անձնական արխիվ:
[2] Ազատ Արցախ, 14.03.2002:

ստեղծված իրավիճակը, որը կարող է հասցնել լուրջ բարդությունների, անկանխատեսելի հետևանքների»:[1]

«Կռունկի» խորհուրդը մարզային իշխանություններից պահանջում էր աներկբա ժողովրդական պայքարի գլուխ կանգնել և հետևողականորեն պայքարել մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումն իրականացնելու համար: Այն նաև պահանջում էր չենթարկվել Ադրբեջանի ղեկավարությանը և չկատարել նրա հրահանգները: Խորհուրդը պատրաստում է «Ղարաբաղի հերոսական ժողովուրդը» վերտառությամբ կոչ: Նրանում նշվում է, որ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար Արցախի սկսած պայքարը հասել է վճռական պահի, և որ կենտրոնական իշխանությունները փորձում են երկրամասի բնակչության աչքերը փակել մարզի տնտեսական զարգացման պլանով: Կոչ էր արվում աննահանջ պայքարում ցուցաբերել «համբերություն, խելամտություն և յուրաքանչյուր քայլի, յուրաքանչյուր բառի հավասարակշռություն, հոգեպես չընկճվել, մինչև վերջ կանգնել», քանի որ միայն «ժողովրդի միասնությունն ու համախմբվածությունը մեզ կհասցնի հաղթանակի: Դեմոկրատիան, վերակառուցումը և հրապարակայնությունը բնություն են հանձնում Ղարաբաղում: Մեր գործն արդար է, մենք կհաղթենք»:[2]

1988թ. մարտի 2-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի հանձնարարությամբ Ստեփանակերտ ժամանեց գիտնականների մի խումբ, որի կազմում էին ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոսներ Տ.Խաչատուրովը, Ն.Ենիկոլոպովը, թղթակից անդամներ Ի.Աբաբեկովը, Ա.Սարգիսովը, պրոֆեսորներ Մ.Սարգիսովը և Ռ.Սրապյանցը: Մի շաբաթ մնալով Լեռնային Ղարաբաղում՝ նրանք կազմեցին մարզի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու այլ հարցերին վերաբերող հիմնավորված զեկուցում և ներկայացրին ԽՄԿԿ կենտկոմ, ինչպես նաև Հայաստանի ու Ադրբեջանի իշխանություններին: Նրանք գտնում էին, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ և ճիշտ ելքը ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միավորելն է:[3]

Մարտի 16-ին Ստեփանակերտ է ժամանում ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի, ԽՍՀՄ պետպլանի և մի շարք այլ նախարարությունների ու գերատեսչությունների պատասխանատու աշխատողներից կազմված խումբ, որի նպատակն էր կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոյին և մարզխորհրդի գործկոմին ծանոթացնել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի և ԽՄԿԿ կենտկոմի պատրաստած՝

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 2.03.1988:
[2] Կոչի պատճենը՝ մեր անձնական արխիվ:
[3] **Арутюнян В.Б.**, նշվ. աշխ., մաս 1,էջ 48-49:

ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ որոշման նախագծի հետ: Մարզկոմի բյուրոն և մարզգործկոմը դրան ծանոթանալով՝ հայտարարում են, թե Ղարաբաղի հայությունը պահանջում է նախ վճռել մարզը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ միավորելու հարցը, որից հետո միայն կարելի կլինի խոսել երկրամասի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հարցի շուրջը: Մարզի ակտիվն իր հերթին «Կռունկի» գլխավորությամբ հավաքվելով Լենինի անվան հրապարակում՝ մարզկոմից և մարզխորհրդից պահանջում է մերժել այդ օրապակաս նախագիծը: Առանց դրական պատասխան ստանալու՝ հանձնաժողովը հաջորդ օրը հեռանում է Արցախից: Մի քանի օր անց ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի սոցիալական հարցերի գծով բյուրոյի նախագահի առաջին տեղակալ Վ.Լախտինը պատասխանելով «Իզվեստիա» թերթի թղթակցի հարցին՝ չի թաքցնում, որ ԼՂԻՄ-ի բնակչությանն ավելի շատ հետաքրքրում են մարզի կարգավիճակի փոփոխման, քան թե տնտեսական հարցերը:[1]

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումից անցել էր երկու շաբաթ, սակայն կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմը դեռևս չէր ասել իր վճռական խոսքը, մինչդեռ երկրամասի բնակչությունը նրանից պահանջում էր ցուցաբերել վճռականություն և առանց երկմտանքի հանդես գալ մարզի աշխատավորների շահերի պաշտպանությամբ: Փետրվարի վերջին և մարտի սկզբին մարզի կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններում ստորագրություններ են հավաքվում՝ պահանջելով հրավիրել մարզային կուսակցական կազմակերպությունների արտահերթ կոնֆերանս և քննարկել Արցախի հիմնահարցը: Մարզի 285 սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններից հավաքվում է 7260 ստորագրություն:[2] Սակայն մարզկոմը շարունակում էր հապաղել և չէր համարձակվում կոնֆերանս հրավիրել: Ուստի արցախցիները մարտի 15-ին կրկին դիմում են համընդհանուր գործադուլի: Ի վերջո մարզկոմը տեղի է տալիս: Մարտի 17-ին տեղի է ունենում կուսակցության մարզկոմի պլենում, որի աշխատանքներին մասնակցում են ԽՄԿԿ կենտկոմի կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքների բաժնի վարիչի տեղակալ Գ.Խարչենկոն, կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Ի.Շվեցը և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Թ.Օրուջևը: Պլենումը քննարկում է «Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Գորբաչովի հղած դիմումից բխած՝ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական խնդիրների մասին» և «ԼՂԻՄ-ը Հայկական

[1] Известия, 20.03.1988.

[2] Арутюнян В. Б., նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 76:

ԽՍՀ-ին միացնելու հարցի վերաբերյալ ինքնավար մարզի աշխատավորների, կոմունիստների պահանջի մասին» հարցերը: Զեկուցումով հանդես է գալիս մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանը: Ելույթ են ունենում պլենումի 16 անդամներ և Մոսկվայից ու Բաքվից ժամանածները: Առաջին հարցի վերաբերյալ ընդունված որոշմամբ վստահություն է հայտնվում, որ ԼՂԻՄ-ի «կուսակցական կոմիտեները, սկզբնական կազմակերպությունները, բոլոր կոմունիստները անհրաժեշտ միջոցառումներ կձեռնարկեն մարզի իրադրության առողջացման և Մ.Ս.Գորբաչովի դիմումից բխած խնդիրների կատարման համար, իսկ երկրորդ հարցի վերաբերյալ ընդունված որոշումում ասվում է. «Հաշվի առնելով ինքնավար մարզի հայ բնակչության իղձերը, Լեռնային Ղարաբաղի ճնշող մեծամասնության կամքը՝ խնդրել ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոյին՝ քննարկել և դրականորեն լուծել Արցախի ինքնավար մարզը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու հարցը՝ դրանով իսկ ուղղելով 20-ական թվականների սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքային պատկանելիությունը որոշելու ժամանակ թույլ տված պատմական սխալը»:[1]

Պլենումի մասնակիցները գիշերվա ժամը 3-ին միանում են Լենինի հրապարակում հավաքված ցուցարարներին: Արկադի Մանուչարովն ամբողջ հայ ժողովրդի անունից շնորհակալություն է հայտնում մարզկոմի պլենումի անդամներին և հույս հայտնում, որ Արցախ-Ղարաբաղն ընդմիշտ կլինի մայր հայրենիքի հետ: Արցախցիները դեռևս հավատացած էին, թե Մոսկվան կնահանջի իր հակահայկական դիրքորոշումից: Սակայն «Պրավդայի» 1988թ. մարտի 21-ի համարում տպագրված «Հույզեր և բանականություն» վերտառությամբ սադրիչ հոդվածը ցույց տվեց հակառակը: Ի պատասխան այդ հոդվածի՝ արցախահայությունը մարտի 24-ին դիմեց համընդհանուր գործադուլի, որը շարունակվեց մինչև ապրիլի 5-ը: «Կռունկը» փորձեց կանխել գործադուլը, սակայն չկարողացավ: «Պրավդայում» տպագրված այդ հերյուրանքը վիրավորական էր ոչ միայն արցախահայության, այլև աշխարհասփյուռ հայության համար: ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի բյուրոն իր հերթին քննարկելով այդ հոդվածը՝ հիմնավորված և մերկացնող պատասխան ուղարկեց «Պրավդայի» խմբագրությանը, որը, ինչպես և պետք էր սպասել, չտպագրվեց:

1988թ. մարտի 24-ին ԽՄԿԿ կենտկոմը և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդն ընդունեցին «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-1995թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» օրապակաս

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 18.03.1988:

որոշումը: Այդ նպատակով հատկացվում էր 400 միլիոն ռուբլի, որը պետք է իրացվեր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից, ինչը ծեռնըտու չէր ԼՂԻՍ-ին: Ակնհայտ է, որ Մոսկվան այդ գումարը տրամադրել էր Ադրբեջանին՝ Արցախի հիմնահարցն իսպառ ջնջելու համար: Այլ հարց էր, եթե այդ գումարն ուղղակի հատկացվեր Լեռնային Ղարաբաղին: Բնականաբար, արցախահայությունը կտրուկ մերժեց Մոսկվայի այդ պլանը: Այդ նույն օրը՝ մարտի 24-ին, Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի, Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների իրադրությունների առթիվ միութենական հանրապետությունների դիմումներին առնչվող միջոցառումների մասին» որոշումը, որով հանձնարարվում էր «տասնօրյա ժամկետում մշակել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տնտեսական և սոցիալ-մշակութային զարգացման հասունացած հարցերի լուծման նպատակին ուղղված համալիր միջոցառումներ... և ընդունել համապատասխան որոշում»:[1] Այդ նույն որոշմամբ արգելվեց «Կռունկի» և նրա ղեկավար մարմնի գործունեությունը: Հետագայում՝ 1990թ. փետրվարի 16-ին, Արկադի Մանուչարովը Մոսկվայի Բուտիրյան բանտում հայտարարել է. «Իմ և իմ գլխավորած «Կռունկ» կոմիտեի գործունեությունը կրում էր խաղաղ և սահմանադրական բնույթ և իմ ժողովրդի նկատմամբ պրովոկացիայի ոչ մի առիթ չի տվել»:[2] Պարզապես Մոսկվայից թելադրված նույն սցենարով միաժամանակ արգելվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեն և «Կռունկը»: Վերոհիշյալ որոշման պահանջների իրագործումը դրվում էր Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների վրա: «Կռունկի» անդամները, մասնավորապես խորհուրդը, որոշեցին անցնել ընդհատակ:

«Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» արգելումը մեծ բողոք առաջ բերեց ոչ միայն Հայաստանում և Արցախում, այլև ամբողջ Խորհրդային Միությունում և սփյուռքահայության շրջանում: Հրապարակախոս Հ.Բորովիկի հետ 1988թ. մարտի 28-ին ունեցած հանդիպման ժամանակ Սիլվա Կապուտիկյանը հայ ժողովրդի անունից խիստ անհանգստություն հայտնեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի և «Կռունկի» գործունեությունն արգելվելու առթիվ: Նա այսպես ավարտեց իր խոսքը. «Վերջերս վերացվեց Ղարաբաղի հարցը տնօրինող մեր հանրապետական կոմիտեն, և պարզ է, որ կոմիտեականները դեռևս հնարավորություն կունենան ազատ ու հանգիստ շարունակելու իրենց առօրյա գործն ու կյանքը: Իսկ ի՞նչ պիտի կատարվի Ղարաբաղի այդ նույն կոմիտեի անդամների հետ: Մենք չենք մոռացել այն-

[1] Бакинский рабочий, 25.03.1988.

[2] **Թովմասյան Վ.Հ., Աբաջանյան Վ.Ա., Ներսիսյան Յու.Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 150:

տեղ տասնամյակներ մոլեգնած շովինիզմի և բռնությունների հակահայկական դեպքերը: Ուրեմն մենք պարտավոր ենք սատար կանգնել մեր արյունակիցներին ու վերին ղեկավարության միջամտությունն ապահովել, որպեսզի Ղարաբաղը այս անգամ ևս չդառնա դաժան հաշվեհարդարի ասպարեզ»:[1]

1988-ի մարտի վերջերից Ղարաբաղյան շարժումը մտավ պայքարի նոր փուլ և ընդգրկեց ժողովրդական զանգվածների ավելի լայն շրջան:

Այսպիսով, 1988թ. փետրվարի վերջից մինչև մարտի վերջը Ղարաբաղյան շարժումը վերածվեց համազգային պայքարի, որի ժամանակ հարյուր հազարավոր հայեր դուրս գալով համընդհանուր պայքարի՝ առաջ մղեցին Արցախի հիմնահարցը և խորհրդային կայսերապետության վերադաս մարմիններից պահանջեցին այն լուծել ժողովրդավարական պահանջներին ու ազգերի ինքնորոշման սկզբունքներին համապատասխան: Այդ ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի պայքարը տարվում էր կուռ ու միասնական, ժողովրդավարական պայքարի սկզբունքներին համապատասխան: Սակայն կենտրոնական իշխանությունները և Բաքուն հայ ժողովրդի այդ ժողովրդավարական պայքարին պատասխանեցին բռնություններով և վանդալիզմով, որի արդյունքը եղան Սումգայիթի ողբերգությունը և «Ղարաբաղ» ու «Կռունկ» կոմիտեների նկատմամբ իրագործված հետապնդումները:

[1] **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 61:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԶԻՆՎԱԾ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԼ ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽԱՑՈՒՄ /1988թ. ԳԱՐՈՒՆ – 1991թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ/

1. Իրավիճակը 1988թ. մարտի վերջից մինչև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1988թ. հուլիսի 18-ի նախագահության նիստը

Համաժողովրդական բնույթ ստացած Ղարաբաղյան շարժումը վարկաբեկելու նպատակով Խորհրդային Միության կենտրոնական լրատվամիջոցները նորանոր հերյուրանքներ էին հորինում, սակայն պայքարը գնալով ավելի սուր բնույթ էր ընդունում: Արցախահայության՝ «եթե մեր պահանջը չկատարվի, ապա պարտիզանական պատերազմ կսկսվի»[1] կոչը լայն արձագանք գտավ ամբողջ երկրում: Միության տարբեր անկյուններից բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր էին ստացվում, որոնցում «ողջախոհության» էին հորդորում արցախցիներին: Դրա հետ մեկտեղ, երկրի ականավոր շատ գիտնականներ, գրողներ ու մշակույթի ներկայացուցիչներ պաշտպանում էին Արցախի ձգտումը և բարձրագույն իշխանություններից պահանջում հիմնախնդրի արդարացի լուծում: Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Ա.Սախարովը 1988-ի մարտի 21-ին Մ.Գորբաչովին ուղղած նամակում անհանգստություն էր հայտնում Լեռնային Ղարաբաղում տիրող իրադարձությունների համար, որը Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո դարձել էր «ազգամիջյան բախումների մշտական աղբյուր», որտեղ «տեղ են գտել ազգային խտրականության, թելադրանքի, հայկական մշակույթի սահմանափակման բազմաթիվ փաստեր»:[2] Ա.Սախարովն իր նամակում բացահայտում էր խորհրդային բարձրագույն իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված հակասահմանադրական և վարկաբեկիչ գործողությունները: «Խորհրդային իշխանության մարմնի միջնորդության նորմալ, սահմանադրորեն քննարկման փոխարեն, - գրել է նա, - սկսվեցին գերազանցապես հայերին ուղղված խուսանավումներն ու հորդորները, միաժամանակ մամուլում ու հեռուստատեսությամբ երևան եկան հաղորդումներ, որոնցում իրադարձությունները շարադրվում էին ոչ լրիվ և միակողմանի, իսկ հայ բնակչության օրինական խնդրանքները սկսեցին հայտարարվել որպես ծայրահեղական, և կարծես թե նախօրոք կանխորոշվում էր բացասական պատասխանը: Տավոք, հարկադրված ենք արձանագրել, որ արդեն առաջին անգամ չէ սրված իրադրության մեջ հրապարակայնությունը ճնշվում հենց այն ժամանակ, երբ հատկապես պետք է»:[1] Հայտնի իրավապաշտպանը հույս ուներ, որ «երկրի ղեկավարությունը, քաղբյուրոն, ԽՄԿԿ կենտկոմը և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը կգտնեն իրադրությանը համապատասխան վճռական, ժողովրդավարական և սահմանադրական միջոց»:[2]

Արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի շտաբը՝ «Կոռունկը», արգելվելուց հետո խորհրդի անդամներն աշխատանքները շարունակում էին ընդհատակում: Երկրամասում շարունակվում էր գործադուլը, չէին դադարում ցույցերն ու հանրահավաքները: Քանի որ Լենինի անվան հրապարակը շրջափակվել էր ոստիկանական ուժերով, «Կոռունկը» և պայքարի ակտիվիստները որոշեցին հանրահավաքները շարունակել Հաղթանակի հրապարակում:

1988թ. մարտի վերջերին, իբրև շարժման ղեկավար, «Կոռունկին» փոխարինեց Տնօրենների խորհուրդը, որը ստեղծվել էր խորհրդային օրենքների հիման վրա՝ դեռևս 1980-ական թվականների սկզբին, սակայն վերջին տարիներին նրա գործունեությունը խիստ թուլացել էր: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի տնօրեն Բորիս Առուշանյանը: «Կոռունկի» խորհրդի անդամները կարող էին մասնակցել Տնօրենների խորհրդի նիստերին, հանդես գալ ելույթներով և առաջարկություններով:

1988թ. մարտի 28-ի երեկոյան տեղի է ունենում «Կոռունկի» խորհրդի վերջին նիստը, որը լսում է ղեկավարության հաշվետվությունը:[3] «Կոռունկի» և նրա խորհրդի գործունեությունը գնահատվում է դրական, և որոշվում է աշխատանքները շարունակել ընդհատակում: Աշխատանքները պետք է տարվեին Տնօրենների խորհրդի հետ համատեղ:

Այդ օրերին մարզի աշխատավորները գործադուլը շարունակում էին: ԼՂԻՄ կուսմարզկոմը դիմելով երկրամասի բոլոր կոմունիստներին և աշխատավորներին՝ խնդրում էր «դրսևորել հանգստություն, զսպվածություն և տոկունություն ու վերադառնալ աշխատատեղերը»:[4] Մարզի աշխատանքային ռիթմը վերականգնելու հարցը դարձել էր հրատապ խնդիր: ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի բյուրոն մարտի 31-ին քննարկելով Ստեփանակերտի արդյունաբերական ձեռնարկություններում ստեղծված վիճակը կարգավորելու հարցը՝

---

[1] Известия, 24.03.1988.

[2] Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, ст. 5.

[1] Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, ст. 5.

[2] Նույն տեղում, էջ 6:

[3] Известия, 30.03.1988.

[4] Խորհրդային Ղարաբաղ, 24.03.1988:

որոշեց կուսմարզկոմի, մարզգործկոմի և կոմերիտմիության մարզկոմի անունից դիմել մարզի աշխատավորներին՝ կոչ անելով «վճռականորեն հրաժարվել ամեն տեսակի հրահրողներից, պրովոկատորներից, բանսարկուներից, մեր ընդհանուր գործի հակառակորդներից, ունկնդրել բանականության ձայնին, դրսևորել պատասխանատվություն, քաղաքացիական և քաղաքական հասունություն, կազմակերպված դուրս գալ աշխատանքի»:[1] Այդ կոչն ունեցավ դրական նշանակություն, և հարյուրավոր աշխատողներ վերադարձան աշխատատեղեր:

Հայաստանում, Արցախում և Ադրբեջանում կատարվող իրադարձություններն անաչառ լուսաբանելու նպատակով մարտի վերջերին իր ստեղծագործական խմբով Երևան, Ստեփանակերտ և Բաքու այցելեց անվանի հեռուստալրագրող ու հրապարակախոս, Կենտրոնական հեռուստատեսության «Դիրքորոշում» հաղորդաշարի հեղինակ և վարող Հենրիխ Բորովիկը: Նա ամենուր կինոխցիկի առաջ ազատ արտահայտվելու հնարավորություն տվեց մարդկանց:

Գործադուլից դուրս գալու համար լայն աշխատանքներ էին ծավալել սկզբնական կուսկազմակերպությունները: Ղարմետաքսկոմբինատի կուսկազմակերպության քարտուղար, Տնօրենների խորհրդի անդամ Ռոբերտ Քոչարյանը մարտի 30-ին լրատվամիջոցներին տեղեկացնում է, որ կոմբինատում աշխատանքի են դուրս եկել ընդամենը 308 հոգի, որը կազմում էր կոմբինատի բոլոր ախատողների հինգերորդ մասը: Նա գտնում էր, որ «Ստեփանակերտում աշխատանքի չգալը հասարակական-ժողովրդավարական զարգացման հակառակորդներին առիթ է տալիս հայտարարելու, թե ժողովրդին չպետք է ազատություն տալ: Ահա և արդյունքը»: Իսկ վաստակավոր դերասանուհի Ժաննա Գալստյանը, որը «Կռունկի» անդամ էր և ղեկավարում էր միտինգներն ու ցույցերը կազմակերպող հանձնաժողովը, նույնպես լրատվամիջոցներին դժգոհություն է հայտնում ղարաբաղցիներին «ծայրահեղական» պիտակավորելու համար՝ շեշտելով, որ «մենք բարոյական իրավունք չունենք մի կողմ քաշվել և մեզնից հանել մեր հողի վրա տեղի ունեցող իրադարձությունների պատասխանատվությունը»: Նա պնդում էր, որ «աշխատանքի դուրս չգալը միայն խանգարում է մեզ հուզող հարցի ճիշտ վճռին» և բոլորին կոչ էր անում դուրս գալ աշխատանքի:[2] Ի վերջո ապրիլի 4-5-ը գործադուլը դադարեցվեց, և աստիճանաբար վերականգնվեց աշխատանքային ռիթմը: Աշխատանքները վերսկսվեցին նաև կոլտնտեսություններում, մշակույթի օջախներում

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 1.04.1988:

[2] Известия, 1.04.1988.

և ուսումնական հաստատություններում: ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի բյուրոյի անդամների և թեկնածուների անունից ԽՄԿԿ կենտկոմի բաղբյուրո ուղարկվեց նամակ, որում մեկ անգամ ևս խնդրվում էր «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրները վճռել ազգերի ինքնորոշման ոգուն համապատասխան, հաշվի առնելով նրա բնակչության ճնշող մեծամասնության կամքը»:[1]

Ապրիլի 26-ին կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ցուցադրվեց Հենրիխ Բորովիկի «Լեռնային Ղարաբաղ. բարձրաձայն խորհում» հաղորդումը՝ նվիրված Արցախին: Հեռուստադիտողների ցանկությամբ հաղորդումը մայիսի 12-ին կրկնվեց: Այդ հաղորդումն առաջին հաջող փորձն էր՝ ճշմարիտ խոսք ասելու Ղարաբաղյան հիմնախնդրի մասին:

1988-ի մայիսմեկյան տոնակատարությունը Ստեփանակերտում վերածվեց համընդհանուր ցույցի, որի հիմնական պահանջը Արցախի վերամիավորումն էր Հայաստանին: «Հավատում ենք, լենինյան դիրքերից կվճռվի Ղարաբաղի խնդիրը» կարգախոսը տանում էին գրեթե բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունների կոլեկտիվները:[2]

Այդ օրերին Շուշիում բնակվող ադրբեջանցիներն ակտիվացնում են հակահայկական գործողությունները: Շուշիում տեղի ունեցող հանրահավաքները, որոնց մասնակցում էին նաև հարևան գյուղերից եկած ադրբեջանցիները, կրում էին բացահայտ հակահայկական բնույթ: Շուշիի ադրբեջանցիները սպառնում էին հաշվեհարդար տեսնել քաղաքի հայ բնակչության հետ, ինչպես դա արվել էր 1920թ. մարտին: Նրանք Ադրբեջանի իշխանություններից պահանջում էին լուծարել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը: Քաղաքի հայերին թույլ չէին տալիս գնալ աշխատանքի, իսկ երեխաներին՝ դպրոց: Մայիսի 16-ից սկսած, երեք օրվա ընթացքում, Շուշիի հայերի մեծամասնությունը վտարվում է քաղաքից, իսկ նրանց տներն ու ամբողջ ունեցվածքը՝ կողոպտվում: ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի բյուրոն մայիսի 17-ին քննարկելով «Շուշի քաղաքում պրովոկացիաների մասին» հարցը՝ խստորեն դատապարտում է Շուշիում հակահայկական գործողությունների կազմակերպիչներին:

Արցախահայերը դեռևս այն կարծիքին էին, որ Մոսկվան չի անտեսի իրենց պահանջը: Այդ հույսով էլ կրկին Մոսկվա ուղարկվեց պատվիրակություն՝ Համլետ Գրիգորյանի գլխավորությամբ:[3] Այն

[1] **Арутюнян В.Б.**, նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 68-75:

[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 3.05.1988:

[3] Պատվիրակության կազմը հետևյալն էր. Լեոնիդ Մայիլյան, Վաղարշակ Հայրապետյան, Արզիկ Մխիթարյան և Լավրենտ Ղալայան:

Մոսկվայում ունեցավ բազմաթիվ հանդիպումներ, սակայն շոշափելի արդյունքի չհասնելով՝ մայիսի 24-ին վերադարձավ Երևան: Հաջորդ օրը ելույթ ունենալով Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած բազամահազարանոց հանրահավաքում՝ Համլետ Գրիգորյանը նշեց, որ Մոսկվայում Ղարաբաղի պատվիրակությանը հասկացրել են, որ առայժմ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը չի քննարկվում ոչ Հայաստանի և ոչ էլ Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդներում, առանց որի հնարավոր չէ լուծել այդ հարցը: Ելնելով դրանից՝ նա կոչ արեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդից պահանջել քննարկել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումը:[1]

Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի պլենումը 1988թ. մայիսի 21-ին զբաղեցրած պաշտոնից ազատեց Ք.Բաղիրովին և կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Ա.Վեզիրովին: Պլենումում ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Եգոր Լիգաչովը հայտարարեց, թե ԽՄԿԿ կենտկոմում ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերադարձնելու հարց չի քննարկվելու, քանի որ կենտկոմը միտում չունի Միությունում տարածքային փոփոխություններ կատարելու: Իշխանությունները սկսեցին նոր հալածանքներ. Ստեփանակերտում ամենուր զրահաբաճկոններով հանդերձավորված, դագանակներով ու վահաններով զինված զինվորականներ էին: Փողոցներում չորս հոգուց ավելի մարդկանցով խմբվելն արգելվում էր: Զինվորականները շրջապատել էին մի շարք հիմնարկ-ձեռնարկություններ, հատկապես մանկավարժական ինստիտուտը: Շարժման ղեկավարներն ու ակտիվիստները խիստ հսկողության տակ էին:

Մ.Գորբաչովի հրավերով ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Հ.Պողոսյանը հունիսի 9-ին մեկնում է Մոսկվա: Մ.Գորբաչովի հետ հանդիպմանը մասնակցում են նաև Ադրբեջանի և Հայաստանի կոմկուսների կենտկոմների առաջին քարտուղարները: Մոսկվայից վերադառնալով՝ Հ.Պողոսյանը պատմում է Մ.Գորբաչովի հետ հանդիպման մասին՝ նշելով, որ երկրի ղեկավարությունը չի ցանկանում կարեկից լինել Լեռնային Ղարաբաղի հոգսերին և արցախահայության ցավերին: Այդ հանդիպման ժամանակ Մ.Գորբաչովը Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսների կենտկոմների առաջին քարտուղարներին հանձնարարել էր իրենց հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդներում քննարկել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988-ի փետրվարի 20-ի որոշումը և ընդունել համապատասխան որոշումներ: Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հունիսի 13-ին քննարկելով հարցը՝ որոշում է, որ իբր այն հակասում է «հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների շահերին» և չի

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, Ֆ.1, գ.87, գ. 19, թ. 102:

համապատասխանում «մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը, վերակառուցման խնդիրներին»:[1] Այդ որոշումը հաստատվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հունիսի 17-ին տեղի ունեցած արտահերթ նստաշրջանում: Իսկ մինչ այդ՝ հունիսի 15-ին, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը համաձայնություն էր տվել ԼՂԻՄ-ը ընդունել Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ: Այդ որոշման առաջին կետում ասված է. «Հանկողմանիորեն ուսումնասիրելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը և իրավիճակը, ինչպես նաև ԼՂԻՄ-ի և Հայկական ԽՍՀ հայ բնակչության կամքի արտահայտությունը, ղեկավարվելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին ԽՍՀՄ սահմանադրության 70 հոդվածով, համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելուն»:[2]

Երբ Արցախում հայտնի դարձավ, որ հուլիսի 18-ին տեղի ունենալիք ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում պետք է քննարկվի ԼՂԻՄ-ի հիմահարցը, ժողովրդի ճնշման տակ հուլիսի 12-ին տեղի ունեցավ ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի 20-րդ գումարման ութերորդ արտահերթ նստաշրջան: Այն քննարկեց «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս գալու հռչակման մասին» հարցը և ընդունեց համապատասխան որոշում: Հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը, Արցախի բնակչության ճնշող մեծամասնության պետական կամքը և ելնելով միասնական միութենական բազմազգ պետության ազգային պետական կառուցվածքի հիմքում ընկած ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին լենինյան սկզբունքից՝ այն հռչակում էր «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի դուրս գալը»: Ի նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հետ կապերը գործնականում խզված են, «մարզի համար միակ ընդունելին» էր համարվում «Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 15-ի նստաշրջանի որոշման իրագործումը»:[3] Ե.Լիգաչովը Մոսկվայից անմիջապես զանգում է Հենրիխ Պողոսյանին ու պահանջում հրավիրել կուսմարզկոմի բյուրոյի նիստ և ըստ արժանվույն գնահատական տալ մարզխորհրդի որոշմանը:

[1] Бакинский рабочий, 14.06.1988.
[2] Խորհրդային Հայաստան, 16.06.1988:
[3] Խորհրդային Ղարաբաղ, 13.07.1988:

ԼՂԻՄ մարզկոմի բյուրոն հուլիսի 13-ին քննության առնելով Ե.Լիգաչովի պահանջը՝ արձանագրում է, որ մարզկոմի բյուրոն բազմիցս է հայտարարել, թե համամիտ է մարզի բնակչությանն ու կոմունիստներին և պաշտպանում է ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին միավորելու պահանջը:[1] Այդ օրերին լիտվացիների կողմից Մ.Գորբաչովին ուղարկված հեռագրում պահանջվում էր Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը լուծել հանրաքվեի միջոցով, բոլոր հանրապետությունների դիտորդների մասնակցությամբ:[2] Այսպիսին էր իրավիճակն Արցախում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988 թ. հուլիսի 18-ի նիստից առաջ:

«Ղարաբաղ» կոմիտեն արգելվելուց հետո Հայաստանում համաժողովրդական պայքարը չթուլացավ: Հանրապետությունում հասունանում էր Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցում կենտրոնին չենթարկվելու գաղափարը: Սակայն Հայաստանի ղեկավարությունը գտնվում էր շարժման հակառակորդի ճամբարում: Կ.Դեմիրճյանը մարտի 23-ին հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ՝ փորձում էր ժողովրդին համոզել, որ «միտինգային մեթոդներով» դժվարին հարցերի որոշումը հնարավոր չէ:[3]

Մարտի վերջին զորք մտցվեց Երևան, և Թատերական հրապարակն օղակվեց: Մայրաքաղաքի երկնքում սավառնում էին ռազմական ուղղաթիռները՝ փորձելով բնակչության վրա ահ ու սարսափ տարածել: Մարտի 21-ին «Պրավդայում» տպագրվեց «Հույզեր և բանականություն» հոդվածը, որը թարգմանաբար տպագրվեց «Խորհրդային Հայաստան» թերթի մարտի 23-ի համարում: Այն հարված էր արցախահայության, ինչպես և ամբողջ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դեմ: Անցած մեկ ամսվա ընթացքում հանրապետությունում ավելի սրվեցին հակասությունները խորհրդային իշխանությունների և Շարժման մասնակիցների միջև:

Ավելին, 1988թ. մայիսմեկյան շքերթի ժամանակ կոմիտեականները գնում էին իրենց կարգախոսներով: Այդ օրը Հայաստանի իշխանությունների կողմից ձերբակալվեցին շարժման ութ մասնակիցներ: Այդ և այլ իրադարձություններ հանրապետությունում վիճակն ավելի սրեցին: Մայիսի սկզբին լուր տարածվեց, թե Բաքվից Երևան է գալիս հատուկ տուրիստական գնացք՝ բարեկամական ժեստով: Հազարավոր մարդիկ հավաքվելով ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության շենքի դիմաց՝ հանրապետության

[1] Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 117:
[2] Նույն տեղում:
[3] Խորհրդային Հայաստան, 24.03.1988:

իշխանություններից պահանջեցին չընդունել այդ գնացքը:[1] Ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը հայտարարեց, որ ակադեմիան միշտ եղել է ժողովրդի հետ, հիմա էլ պաշտպանում է նրա արդարացի պահանջները: Նա վստահեցրեց, որ այդ տուրիստական գնացքը Երևան չի մտնի:[2] Եվ, իսկապես, այն Թբիլիսիից հետ վերադարձավ:

1988թ. մայիսի 17-ից Երևանում հանրահավաքները տեղի էին ունենում դրամատիկ իրավիճակում, որը հիմնականում կապված էր «Ղարաբաղ» կոմիտեի ներսում տեղի ունեցող խմորումների հետ: 1988թ. մայիսի երկրորդ կեսին Հայաստանում հանրահավաքներն ու ցույցերը լիովին համազգային բնույթ էին կրում: Սակայն հանրահավաքներում բորբոքվում էին ներքին երկպառակությունները: Ցավոք, կոմիտեում ղեկավարության ձգտող նորեկների իսկական նպատակն ամեն գնով իշխանության հասնելն էր: Ըստ էության, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը չէր հետաքրքրում նրանցից շատերին ու լոկ ժողովրդին խաբելու քող էր: Նրանց ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ էր «Ղարաբաղ» կոմիտեն, որի բուն նպատակը Հայաստանի հետ Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորելն էր: Այդ հարցում անզիջում էր մանավանդ Իգոր Մուրադյանը: Այդ իսկ պատճառով նրան և նրա համախոհներին կոմիտեից հեռացնելը դարձավ նորեկների հիմնական կարևոր խնդիրը: Մայիսի 19-ի հանրահավաքում նորեկ կոմիտեականները հայտարարեցին, թե հանրապետության ղեկավարները ժողովրդի հետ չեն եղել և չեն լինի, քանի որ կաշառվում են ադրբեջանցիների կողմից: Ապա սպառնացին, որ «կոմիտեի մեծամասնությունը կթողնի ու կհեռանա, և ամբողջ պատասխանատվությունը թող ընկնի Իգոր Մուրադյանի վրա»:[3]

«Ղարաբաղ» կոմիտեն պառակտելու և նրա առաջին ղեկավարներին ասպարեզից հանելու գործում պակաս դեր չուներ նաև Հայաստանի ՊԱԿ-ը: Դա է ապացուցում նրա նախագահ Մ.Յուզբաշյանի ստորագրությամբ 1988թ. հուլիսի 14-ին Հայկոմկուսի կենտկոմ ուղարկված գաղտնի զեկուցագիրը: Այնտեղ ասված է, թե «Ղարաբաղ» կոմիտեում գլուխ է բարձրացրել «եկորոդ սերունդը», որը «նեղելով առաջին սերնդին»՝ «գրավել է նրա տեղը»: Նա չէր թաքցնում, որ երկու սերունդները գործում էին միասին և «հանրապետության ՊԱԿ-ը գործադրել է որոշ ջանքեր, որպեսզի նրանց միջև սեպ խրի և քայքայի կոմիտեն»: Ըստ ՊԱԿ-ի մեկնաբանության՝ «առաջին սերունդը» հասկանում էր «եկորոդ սերնդի» վտանգավոր նպատակները և «պատասխանատվությունը՝ նրանց առաջ քաշելու

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.18, թ.66:
[2] Նույն տեղում:
[3] Նույն տեղում, գ.19, թ.13-14:

գործում»: Ս.Յուզբաշյանը գտնում էր, որ կոմիտեի «երկրորդ սերունդը» ավելի ագրեսիվ է:[1]

Եվ այսպես, «Ղարաբաղ» կոմիտից դուրս մղվեց «առաջին սերունդը», այսինքն՝ Իգոր Սուրադյանը և նրա ընկերները, ովքեր Ղարաբաղյան շարժման գլուխ էին կանգնած հենց սկզբից: Հայկոմկուսի կենտկոմի շենքի դիմաց 1988թ. մայիսի 31-ին տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ հայտարարվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն համալրվել է նոր անդամներով՝ Վազգեն Մանուկյան, Համբարձում Գալստյան, Աշոտ Մանուչարյան, Սամսոն Ղազարյան, Սամվել Գևորգյան և Վանո Սիրադեղյան:[2]

1988թ. մայիսի 21-ին Երևան ժամանեցին ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Ա.Յակովլևը և անդամության թեկնածու Վ.Դոլգիխը: Այդ նույն օրն էլ կայացած Հայկոմկուսի կենտկոմի պլենումը «Կ.Դեմիրճյանին ազատեց Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղարի և կենտկոմի բյուրոյի անդամի պարտականություններից»՝ իբր առողջական վիճակի պատճառով կենսաթոշակի անցնելու կապակցությամբ: Պլենումը ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Ս.Հարությունյանին:[3]

Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը և Մինիստրների խորհուրդը մայիսի 26-ին համատեղ որոշում ընդունեցին ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի մայիսի 24-ի՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը 1988-1995թթ. արագացնելու միջոցառումների մասին» որոշումն իրագործելու վերաբերյալ: Դրանում հիմնական տեղը հատկացվում էր Արցախում հեռուստահաղորդումների որակի բարձացմանը, պատմական հուշարձանների վերականգնմանը, ավտոճանապարհների շինարարությանը և նման բնույթի այլ խնդիրների լուծմանը:[4]

1988թ. մայիսի վերջին և հունիսի առաջին կեսին Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները հիմնականում առնչվում էին հանրապետությունում գործադուլներն ու ցույցերը կանխելու և հունիսի 15-ին տեղի ունենալիք Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին նախապատրաստվելու խնդիրների հետ: Դրանց քննարկումն ընթանում էր սուր հակասությունների պայմաններում:

Ղարաբաղյան շարժման նվիրյալները հունիսի 4-ից սկսում են ստորագրահավաք՝ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներից պահանջելով առաջիկա նստաշրջանում պաշտպանել

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.87, գ.15, թ.36-37:
[2] Նույն տեղում, գ.14, թ.156-157:
[3] Խորհրդային Հայաստան, 22.05.1988:
[4] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.14, թ.1-3:

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը: Միայն հունիսի 4-ին և 5-ին ստորագրել և համաձայնության էին տվել 100 պատգամավոր:[1] Երևանի բնակիչներն ակտիվորեն պաշտպանում էին այդ նախաձեռնությունը և նրանց ներկայացրած պահանջը:[2]

ՊԱԿ-ի տվյալներով, Թատերական հրապարակում հունիսի 12-ի հանրահավաքին մասնակցում էր շուրջ 70 հազար մարդ: Իսկ հունիսի 14-ին չէին աշխատում Երևանի բազմաթիվ խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Փորձեր արվեցին կանգնեցնելու նաև մետրոն և քաղաքի տրանսպորտային մյուս միջոցները:

Դեռևս հունիսի 9-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը մի խումբ պատգամավորների նախաձեռնությամբ հունիսի 15-ի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի օրակարգի մեջ էր մտցրել «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու վերաբերյալ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առջև միջնորդելու մասին» Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշման մասին» հարցը:

1988թ. հունիսի 15-ին տեղի ունեցավ Հայկական ԽՍՀ 11-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի յոթերորդ նստաշրջանը: Գերագույն խորհրդի կուսակցական խմբի և Ավագների խորհրդի աջակցությամբ նստաշրջանը, ինչպես նշվել է, որոշում ընդունեց «համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնելուն»: Միևնույն ժամանակ՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին խնդրվում էր քննարկել և դրական լուծել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ անցնելու հարցը: Բացի այդ, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը, դիմելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին, հույս էր հայտնում, որ այդպիսի որոշումը չի խախտի երկու հանրապետությունների ավանդական բարիդրացիական հարաբերությունները և ընթանումով կընկալվի ադրբեջանական ժողովրդի կողմից:[3]

Հայ ժողովուրդը ԽՄԿԿ 19-րդ կուսկոնֆերանսից որոշ սպասումներ ուներ: Կոնֆերանսի հասցեով Մոսկվա ուղարկվեցին հարյուրավոր հեռագրեր և նամակ-խնդրագրեր, որոնցում ներկայացվում էր Լեռնային Ղարաբաղում տիրող ծանր վիճակը, և պա-

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.18, թ.178:
[2] Նույն տեղում, թ.179:
[3] Խորհրդային Հայաստան, 16.06.1988:

հանջվում կոնկրետ միջոցառումներ ձեռնարկել: Սակայն կոնֆերանսը չարդարացրեց հայ ժողովրդի հույսերը:

Ժողովրդական պայքարի սկզբից Հայաստանում վիճակը ոչ մի անգամ այնքան լարված չէր, որքան հուլիսի սկզբին: Թվում է, թե տեղի ունեցած իրադարձություններն իրար հետ կապ չունեն, բայց այդպես չէր: Տեղի ունեցած իրադարձություններից մեկ ամիս անց՝ օգոստոսի 14-ին, Հայաստանի ՊԱԿ-ի մի զեկուցագրում տրվել է այսպիսի բացատրություն. Երևան նոր զորամասեր տեղափոխելու համար պահանջվում էր 118 ինքնաթիռ: Դա նշանակում էր օդանավակայանը որոշ ժամանակով փակել ուղևորների համար: Անհանգստացած հարյուրավոր մարդիկ ՀՀՇ-ականների կոչով թատերական հրապարակից ավտոբուսներով մեկնում են «Զվարթնոց» օդանավակայան՝ իբր իմանալու ճշմարտությունը: Նրանք պատրաստվում էին վերադառնալ, երբ զինվորականները գրոհում են օդանավակայանի վրա: Դրա հետևանքով զոհվում են երկու հոգի, որոնցից մեկը՝ զինվորների գնդակից, իսկ մյուսը՝ սրտի կաթվածից: Տասնյակ մարդիկ վիրավորվում են: Դեպքերին ականատես մի լենինգրադցի պատմելով «զինվորների անխղճության» մասին՝ կարծիք է հայտնել, որ ՊԱԿ-ն անմասն չէր այդ գործողություններից:[1] Մյուս կարևոր իրադարձությունն այն է, որ հուլիսի 4-ից Երևանում կոմիտեականների ճնշմամբ սկսվել էր ընդհանուր գործադուլ: Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Սուրեն Պետրոսյանը հանդես գալով հեռուստատեսությամբ՝ օրինակ էր բերում, թե ինչպես կոմիտեականները գալով «Նաիրիտ» գիտարտադրական միավորում՝ պահանջել են անմիջապես դադարեցնել աշխատանքը: Նա կոչ էր անում ցուցաբերել ողջամտություն և չգնալ սադրանքների:[2] Հենց հուլիսյան այդ օրերին էր, որ «Գարուն» կարի արտադրական միավորման Մասիսի մասնաճյուղում թունավորվեցին 51 հոգի: Լուր էր տարածվել, թե իբր բանվորներին թունավորել էին ադրբեջանցիները: Սակայն ԽՍՀՄ առողջապահության նախարարության հանձնաժողովը հանրապետական հանձնաժողովի հետ միասին պարզեց, որ թունավորումը մարդկային գործոնի հետևանք չէ:[3] Այնուամենայնիվ ինքը՝ փաստը, նոր թափ է հաղորդում գործադուլային շարժմանը:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ի-ը 1988թ. հուլիսի 7-ին հանդես գալով հայկական հեռուստատեսությամբ՝ նախ ցավ հայտնեց «Զվարթնոց» օդանավակայանի շրջակայքում տեղի ունեցածի առթիվ, ապա շեշտեց, որ արցախահայության պահանջը սահմանադրական է և օրինական. «Երկու ամիս շարունակ, - նշեց նա, - տեղի ունեցան հավաքներ զանգվածային միասնությամբ ու կարգապահությամբ, առանց որևէ չափով խանգարելու մեր երկրի բնականոն կյանքի ընթացքը, ամեն ոք իր աշխատանքին լծված մնաց»: Վերափառը հույս էր հայտնում, որ Ղարաբաղյան հարցի «արդար լուծումը պիտի շարունակվի հետապնդվել, մանավանդ որ կենտրոնական վերին մարմինները ևս լրջորեն մտահոգված են և ցանկանում են նպաստել հարցի լուծման սահմանադրության նախատեսումների ու ժողովուրդների բարեկամության ուխտի հիմքի վրա»: Նա կոչ էր անում չմոռանալ «ժողովրդի և հայրենիքի գերագույն շահերը», խնայել Արարատին:[1]

Այսպիսով, 1988թ. հուլիսի կեսերին, երբ մոտենում էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստի օրը, Արցախում ու Հայաստանում մթնոլորտը շիկացած էր և պայթունավտանգ:

Ի վերջո 1988թ. հուլիսի 18-ին կայացավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը, որը քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի մասին Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների ընդունած որոշումները: Նիստում ելույթ ունեցան 29 հոգի, այդ թվում Հայաստանից՝ ակադեմիկոսներ Վիկտոր Համբարձումյանն ու Սերգեյ Համբարձումյանը, ինչպես նաև Հրանտ Ոսկանյանը, Վարդգես Պետրոսյանը, Սուրեն Հարությունյանը և Հենրիխ Պողոսյանը: Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների նախագահներ Հ.Ոսկանյանի և Ս.Թաքիևի հաղորդումներից հետո ելույթ ունեցավ Մ.Ս.Գորբաչովը: Նա նիստում տեղի թե անտեղի ընդհատում էր ելույթները, հաճախ էր փորձում դրանց տալ իրեն ցանկալի ուղղություն:

Մ.Գորբաչովն իր ելույթում սկզբում տալով քննարկվող հարցի քաղաքական նշանակությունը՝ նշեց, որ այն «համամիութենական մասշտաբի պրոբլեմ է», և բոլորը կենսականորեն շահագրգռված են, որ «ամենամեծ և բարդ հարցերը լուծվեն հանգիստ, հիմնավորապես» և «ընդհանուր շահերին համապատասխան»: Քննարկվող հարցը բնորոշելով «գերկարևոր... և գերբարդ», նա գտնում էր, որ դրանք լուծելու համար «պետք է շատ հաստատակամ և խիզախ քայլ կատարել, և որ գլխավորն է, հարկավոր են հանդիպական քայլեր»: Այնուհետև Մ.Գորբաչովը Ադրբեջանի և Հայաստանի բոլոր քաղաքացիներին կոչ արեց դրսևորել հասունություն, իսկական հայրենասիրություն, առավելագույն ջանքեր գործադրել նորմալացնելու իրադրությունը, կարգավորելու մարդկանց լավ հարա-

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1 գ.87, գ.15, թ.30:
[2] Հայաստանի Հանրապետություն, 10.07.1988:
[3] Նույն տեղում, 3.07.1988:

[1] Հայրենիքի ձայն, 13.07.1988:

բերությունները»:[1]

Արցախահայությունը և, ընդհանրապես, ամբողջ հայությունը ջերմությամբ ընդունեցին Հենրիխ Պողոսյանի ելույթը: Նա ասաց, որ «Լեռնային Ղարաբաղը մշտնջենական բնակեցված է եղել հայերով և հանդիսանում է նրանց հայրենիքի մի հատվածը», որը հետո Ի.Ստալինի և մյուսների մեղքով հայտնվել է Ադրբեջանի կազմում և 65 տարի շարունակ ենթարկվել «ստորացման, վիրավորանքների և ամեն տեսակի ճնշումների»: Այնուհետև նա համոզիչ փաստերով ցույց տվեց, թե խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունն ինչպիսի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ճնշումների է ենթարկվել Ադրբեջանի կողմից: Նա ի լուր բոլորի հայտարարեց, որ «Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը կարող են լուծել միայն Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները», և նշեց. «Սումգայիթի ուրվականով և բազմաթիվ սպառնալիքներով պատին սեղմված Բաքվի և Ադրբեջանական ԽՍՀ այլ վայրերում ապրող հայերը հարկադրված են ստորագրել ցանկացած փաստաթղթի տակ, միայն թե անվտանգ լինի իրենց և իրենց երեխաների ապագան»: Արցախի ներկայացուցիչը վերջում անվարան հայտարարեց, որ «ստեղծված իրավիճակում միակ ճշմարիտ լուծումը կարող է լինել Լեռնային Ղարաբաղի դուրսբերումը Ադրբեջանի կազմից»:[2]

Ի վերջո ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունեց որոշում: Դրանում ասված է, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը քննարկելով Լեռնային Ղարաբաղի հարցի առթիվ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումները՝ «անհնար է համարում Հայկական ԽՍՀ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի սահմանների և սահմանադրության հիման վրա հաստատված նրանց ազգային-տարածքային բաժանման փոփոխումը»: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը ելնում էր այն դրույթից, թե «միութենական հանրապետության տարածքը չի կարող փոխվել առանց նրա համաձայնության»: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը երկու հանրապետությունների աշխատավորներին, կուսակցական և պետական մարմիններին կոչ էր անում «հնարավոր ամեն ինչ անել, որպեսզի վերականգնվեն ադրբեջանական և հայ բնակչության բարի, եղբայրական հարաբերությունները»: Նպատակահարմար էր դիտվում քննարկվող հարցի «ուսումնասիրումը հանձնարարել Ազգությունների խորհրդի հատուկ ստեղծվող հանձնաժողովին, որն իր առաջարկությունները պատրաստ լինելուն պես կներկայացնի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության քննարկմանը»:[1]

Այսպիսով, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության այս օրապակաս որոշումը, որն ընդունվեց միաձայն, ոչինչ չտվեց հայ ժողովրդին և, ընդհակառակը, ավելի բարդացրեց Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը: Արդյունքում հայ-ադրբեջանական հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին:

2. Մոսկվայի և Բաքվի հակահայկական դիրքորոշման նոր դրսևորումները (1988թ. հուլիս- 1989թ. մայիս)

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդի նախագահության հուլիսի 18-ի նիստի նյութերը մամուլում տպագրվելուց և ընթացքը կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ցուցադրվելուց հետո պարզ դարձավ, որ հայկական կողմը չի հասել իր նպատակին: Ամբողջ Ադրբեջանը տոնախմբության մեջ էր, և հակահայկական հիստերիան անցել էր բոլոր սահմանները: Նիստի հաջորդ օրը լրագրողների հետ հանդիպմանը մասնակցեցին ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուներ, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալներ Պ.Դեմիչևը և Ա.Սուխարովը ու ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ա.Վլասովը: Նրանք փորձում էին արդարացնել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած որոշումը՝ կեղծելով, թե իբր ԼՂԻՄ տնտեսությունը 1965-1987թթ. աճել է վեց անգամ և ապօրինի գնահատեցին հայերի պահանջը՝ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու վերաբերյալ:

Թե՛ Հայաստանում և թե՛ Լեռնային Ղարաբաղում ժողովուրդը խիստ դժգոհ էր այդ որոշումից: Ամենուր տեղի էին ունենում ժողովներ ու հանրահավաքներ, որոնցում ընդունվում էին որոշումը դատապարտող փաստաթղթեր, և բողոք-նամակներ էին ուղարկվում Մոսկվա: Այսպես, օրինակ, «Հայկոմմունիստ» ինստիտուտից 346 հոգու ստորագրությամբ ուղարկված բողոք-նամակում ասվում էր, որ Մոսկվան բացահայտ ատում է հայ ժողովրդին և ոտնահարում նրա շահերը:[2] Որոշման դեմ բողոքներով հանդես եկան նաև Երևանի մի շարք այլ հիմնարկ-ձեռնարկություններ:[3]

1988թ. հուլիսի 18-ից Հայաստանում, իսկ 24-ից Լեռնային Ղարաբաղում գործադուլները դադարեցվեցին: Աշխատավորները կորցրածը վերականգնելու համար հաճախ աշխատում էին նաև շաբաթ և կիրակի օրերին: Արդեն հուլիսի երրորդ տասնօրյակի սկզբին

---

[1] Правда, 20.07.1988.
[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 24.07.1988:

[1] Խորհրդային Հայաստան, 20.07.1988:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.127, գ.568, թ.99-112:
[3] Նույն տեղում, գ.553, թ.61-77:

Երևանի Լենինյան շրջանում աշխատավորների 96 տոկոսը վերադարձել էին աշխատատեղեր: Սակայն աշխատանքային ռիթմը դանդաղ էր վերականգնվում և շրջանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները հուլիսի սկզբի տվյալներով 25 մլն. ռուբլով պակաս արտադրանք էին տվել: Բաց թողնվածը լրացնելու նպատակով շրջանի ձեռնարկությունների 15 տոկոսը աշխատում էին շաբաթ, իսկ 10 տոկոսը՝ նաև կիրակի օրերին: «Անդրկաբել» և «Հայկենցաղքիմ» արտադրական միավորումները պլանավորել էին բաց թողնվածը լրացնել մինչև հուլիսի վերջը:[1]

Երևանի Խորհրդային շրջանի 29 հիմնարկ-ձեռնարկություններում աշխատանքները բնականոն անցնելու նպատակով կազմակերպվում են բանվորական դրուժինաներ, որոնցում ընդգրկվում են 435 մարդ: Բաց թողնվածը լրացնելու համար հուլիսի 23-ին՝ շաբաթ օրը, աշխատում են 23 ձեռնարկություն:[2] Բացի այդ «Հայավիաշին» տրեստը պլանավորում է պետական պատվերներից դուրս 7 տարվա ընթացքում Ստեփանակերտում իրականացնել 20 մլն. ռուբլու շինմոնտաժային աշխատանքներ, «Անդրխողովակաշարշին» տրեստի կոլեկտիվը վճռում է կառուցել Գորիս-Լաչին մայրուղին, իսկ «Պետտագրարարդշին» N 12 շինտրեստը որոշում է սեփական շահույթների հաշվին Լեռնային Ղարաբաղում կառուցել 1.5 հազ. քառ. մետր բնակտարածություն:[3] Նման նախաձեռնություններ էին հանդես բերում նաև բազմաթիվ այլ հիմնարկ-ձեռնակություններ:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումից հետո Մոսկվայի հրահանգով ուժեղացվում է ճնշումը Շարժման ակտիվիստների նկատմամբ: Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում 1988թ. օգոստոսի 5-ին կազմված և երկրի տարբեր հասցեներով ուղարկված մի նամակում ասված է, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսի 18-ի անարդարացի որոշումից հետո «զանգվածային տեղեկատվության միջոցների կողմից հետապնդման, հերյուրանքի և բացահայտ լուտանքների լայն կամպանիա» է սկսվել «Կռունկ» ու «Ղարաբաղ» կոմիտեների անդամների դեմ, այսինքն՝ ընդդեմ «ժողովրդի կողմից բազմահազարանոց միտինգներում ընտրված հայ ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչների, որոնց գործունեությունը երբեք չի անցել խորհրդային սահմանադրության սահմանները: Հայ հասարակությունն այդ կամպանիան ընկալում է

[1] Նույն տեղում, ֆ.1, գ.87, գ.553, թ.2-3:
[2] Նույն տեղում, թ.19-20:
[3] Նույն տեղում, թ.24:

որպես ողջ հայ ժողովրդի դեմ ուղղված հարձակումներ և հետապնդումներ»:[1]

1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումը դատապարտվեց ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև երկրի առաջադեմ մտավորականության և մի շարք ականավոր գիտնականների կողմից: Նիստից անմիջապես հետո Անդրեյ Սախարովը նոր նամակ հղեց Մ.Գորբաչովին, որը հրապարակվեց բավականին ուշ՝ «Նեզավիսիմայա գազետա»-ի 1992թ. հոկտեմբերի 27-ի համարում: Այդ նամակում Ա.Սախարովը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի հետ կապում է ոչ այնքան բարեփոխումների ճակատագիրը, որքան մարդու իրավունքները և ապրելու իրավունքը: Նա գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը դարձել է վերակառուցման քաղաքականության փորձաքարը, և շեշտում, որ որոշումը հիասթափեցրել է հայ ժողովրդին, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում՝ պարզապես հուսահատեցրել[2]: Հակադրվելով Մ.Գորբաչովին՝ Ա.Սախարովը գտնում էր, որ Սումգայիթում կատարվածն առանձին խուլիգանների ձեռքի գործ չէ և ոչ էլ բանակի երեք ժամ ուշանալու հետևանք: Նա վճռականորեն նշում էր, որ Սումգայիթի դեպքից հետո Ադրբեջանից Լեռնային Ղարաբաղի անջատումը և Հայաստանի հետ միացումը դարձել է անհետաձգելի խնդիր: Այդ հիմնախնդրի լուծման փոխզիջումային տարբերակը, եզրակացնում է Ա.Սախարովը, ամբոխավարություն է, որից պետք է հրաժարվել:[3] Մեծ իրավապաշտպանի, գիտնականի և հումանիստի մտորումները միս ու արյուն չստացան, որովհետև երկրի ղեկը գտնվում էր այլ արժեքներին տուրք տվող մարդկանց ձեռքում:

1988թ. հուլիսի 26-ին մամուլում հրապարակվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած՝ «Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդունած որոշումը գործնականում իրագործելու միջոցառումների մասին» որոշումը, որի համաձայն ԼՂԻՄ ուղարկվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչ Ա.Վոլսկին, որի հիմնական խնդիրը պետք է լիներ կազմակերպել և համակարգել Ադրբեջանի, Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի կուսակցական մարմինների գործունեությունը և իրագործել Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ընդունված որոշումները: Դրան զուգահեռ կազմակերպվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի պատգամավորներից կազմված «հատուկ հանձնաժողով»:

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.127, գ.651, թ.50:
[2] Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, ст.13.
[3] Նույն տեղում, էջ14-15:

Երևանում և հանրապետության այլ քաղաքներում չէին դադարում հանրահավաքները, երթերը: Սեպտեմբերի սկզբին կրկին սկսվեցին նստացույցերը, դասադուլները և հացադուլները: Տեղի էին ունենում նաև գործադուլներ: Պահանջները նույնն էին՝ Արցախը միացնել Հայաստանին, ադրբեջանցիների կողմից հայերի նկատմամբ բռնարարքները դադարեցնել, Սումգայիթի հանցագործներին արժանի պատիժ տալ, Ղարաբաղի ու Հայաստանի շրջափակումները վերացնել և այլն: «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն» հուլիսի 28-ին քննարկելով Շարժման հեռանկարների հարցը՝ եզրակացրեց, որ պետք է ժամանակավորապես դադարեցվեն գործադուլներն ու հանրահավաքները, մշակվի պայքարի նոր ռազմավարություն, բանակը դուրս բերվի հանրապետությունից, ամրապնդվի տնտեսական համագործակցությունը Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի միջև՝ իբրև Արցախը Հայաստանի հետ միավորելու ամենաճիշտ և հուսալի ուղի: Հարկ էր համարվում վերականգնել Գորիս-Ստեփանակերտ ավիաչվերթները և այլն:[1]

Հայաստանի իշխանություններն իրենց հերթին ձգտում էին ծավալել ակտիվ գործունեություն: Օգոստոսի 13-ին հանրապետական մամուլում հրապարակվեց Հայկոմկուսի կենտկոմի՝ ժողովրդին ուղղված դիմումը, որում հիմնականում խոսվում էր հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակի մասին և ժողովրդին կոչ էր արվում պայքարել այն շտկելու համար: Օգոստոսի 19-ի հանրահավաքում «Ղարաբաղ» կոմիտեն հրապարակեց պայքարի նոր ծրագիր, որը դարձավ 1989թ. նոյեմբերի սկզբին տեղի ունեցած Հայոց համազգային շարժման /ՀՀՇ/ առաջին համագումարում ընդունված կանոնադրության հիմքը: «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն, որը նախկին ձևով իրեն կոչում էր «Ղարաբաղ» կոմիտե, հայտարարեց, թե ներկա ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի պայքարի միակ և ճիշտ ճանապարհը ԼՂԻՄ-ի թնջուկի քաղաքական լուծումն է, և որ ստեղծված պայմաններում ԼՂԻՄ-ի ու Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կապերի համածուլումը հնարավոր չէ, որովհետև դրան խիստ խոչընդոտում են Մոսկվան և Բաքուն:[2] Ի լուր բոլորի, Վազգեն Մանուկյանը հայտարարեց, թե Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն, այսինքն՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեն, վերածվել է Հայոց համազգային շարժման /ՀՀՇ/, որի հիմնական նպատակը Լեռնային Ղարաբաղի միացումն է Հայաստանին: Նա նաև նշեց, որ ՀՀՇ-ն կազմել է նոր փաստաթուղթ, որում, բացի Ղարաբաղյան հիմ-

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1 գ.87, գ.15, թ.40-41:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1 գ.87, գ.22, թ.229:

նախնդրից, առաջ են քաշվում համազգային հարցեր:[1] «Ղարաբաղ» կոմիտեի «երկրորդ սերունդը» որքան էլ «համազգային խնդիրներ» առաջ քաշեր, միևնույն է, հիմնական նպատակ ուներ իշխանության հասնելը: Դա հստակ երևաց 1988թ. օգոստոսի 19-ին տարածված «Հայոց Համազգային Շարժում» վերատառությամբ փաստաթղթից, որտեղ ասված էր, թե Ղարաբաղյան շարժումը, որին 1988թ. փետրվարից սկսած մասնակցում է ամբողջ հայ ժողովուրդը, առաջ է եկել Արցախի հայության ինքնորոշման բնական և արդար իրավունքի իրագործման նպատակով: «Ամեն խնդիր չէ, - կարդում ենք այդ փաստաթղթում, - որ կարող է արթնացնել ժողովրդին և ազգը միավորել մի այնպիսի միասնական գաղափարի շուրջ, ինչպիսին հանդիսացավ Արցախի վերամիավորման հարցը: Զարթոնք ապրող ազգն արդեն սկսում է ավելի սուր զգալ նաև իր մյուս չլուծված խնդիրների ցավը, հասկանալ, որ այդ բոլոր խնդիրները կազմում են մեկ շղթա, և դրանցից յուրաքանչյուրի լուծումը պայման է ստեղծում առաջիկայում քայլեր կատարել մյուս խնդիրների լուծման ուղղությամբ»:[2] Քանի որ Արցախի և Հայաստանի վերամիավորման համար հայ ժողովուրդն ընտրել էր սահմանադրական ուղին, բնական է, Հայոց համազգային շարժումը ևս, որը ծնվել է Ղարաբաղյան շարժումից, որդեգրեց պայքարի նույն ուղին:[3]

1988թ. սեպտեմբերի 9-ի Թատերական հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում Հադրութի երկրագիտական քանգարանի տնօրեն Արթուր Սկրտչյանը հայտնեց, որ արցախցիները չեն ընդունում ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումը և կպայքարեն մինչև վերջնական հաղթանակ: Նա նաև նշեց, որ արցախցիները հայ ժողովրդից սպասում են ավելի վճռական գործողություններ: Հռետորը քննադատական խոսք հնչեցրեց Հայաստանի լրատվական միջոցների հասցեին, որոնք պահանջված ձևով չէին պաշտպանում Արցախի հիմնախնդիրը:[4]

1988թ. սեպտեմբերի կեսերից Հայաստանում և Արցախում վիճակն ավելի բարդացավ: Գործադուլային և դասադուլային կոչերը լայն արձագանք էին գտնում հանրապետության ու մարզի հիմնարկ-ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում: Ամեն օր տեղի էին ունենում հանրահավաքներ ու ցույցեր, Թատերական հրապարակի հարթակից անընդհատ հնչում էին գործադուլի կոչեր: Այդ օրերին տեղի ունեցած Հայկոմկուսի կենտկոմի պլենումը

[1] Նույն տեղում, թ.135:
[2] Նույն տեղում, գ.15, թ.113:
[3] Նույն տեղում, թ.115-116:
[4] Նույն տեղում, ֆ.1, գ.87, գ.23, թ.16:

խիստ անհանգստություն հայտնեց հանրապետությունում ստեղծված ընդհանուր վիճակի առթիվ և որոշեց այն կարգավորելու քայլեր ձեռնարկել:[1]

Սեպտեմբերի 25-ին Թատերական հրապարակում շարունակվող հանրահավաքում առաջ քաշվեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան հրավիրելու և ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ որոշում ընդունելու պահանջը: Առաջարկվեց սեպտեմբերի 26-ից սկսել պայքարի նոր փուլ՝ «ընդդեմ տանկերի», այսինքն՝ պահանջել բանակը դուրս բերել Հայաստանից:[2] Այդ նույն օրը հանրահավաքներ և ցույցեր տեղի ունեցան նաև Կիրովականում, Լենինականում, Չարենցավանում, Աբովյանում և այլուր: Չարենցավանում տեղի ունեցած միտինգում շրջկոմի առաջին քարտուղար Հ.Քոթանջյանը և Չարենցավանի քաղխորհրդի նախագահ Խ.Հարությունյանը պաշտոնապես հայտարարեցին, որ եթե շարունակվեն չթույլատրված միտինգները, ապա գործող օրենքների հիման վրա «միջոցառումներ կկիրառվեն կազմակերպիչների նկատմամբ»:[3]

Հանրապետությունում հանրահավաքները, ցույցերը, գործադուլներն ու դասադուլները շարունակվում էին նաև 1988թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին: Այդ ժամանակ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներից ոմանք հաճախակի էին լինում Արցախում, ոգևորում արցախցիներին և նրանց վստահեցնում, որ ամբողջ հայությունը կանգնած է նրանց թիկունքում և պաշտպանում է նրանց արդարացի պայքարը: ՀՀՇ-ական ներկայացուցիչները հանրահավաքներում պահանջում էին՝ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը «դառնա ժողովրդական խորհրդարան, որը պետք է վճռի հայ ժողովրդի խնդիրները»:[4] Նրանք նաև շեշտում էին, որ «առանց Ղարաբաղի Հայաստանը գոյություն ունենալ չի կարող: Հետևապես պայքարը պետք է ավելի զանգվածային բնույթ ընդունի»:[5] Քանի որ Արցախի ադրբեջանաբնակ վայրերում Ադրբեջանի իշխանությունները ծավալել էին շինարարական լայն աշխատանք, ուստի Երևանում տեղի ունեցող հանրահավաքներում կոչ էր արվում ամեն կերպ խոչընդոտել դրան և «Ղարաբաղում Ադրբեջանի շինարարությանը հակադրել Հայաստանի շինարարությունը»:[6]

Արցախ-Ղարաբաղում շինարարական լայն աշխատանք ծավալելու վերաբերյալ «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչը մեծ արձագանք գտավ Հայաստանում: Մի քանի օրվա ընթացքում կազմվեց շինանյութերով բեռնավորված երկու ավտոշարասյուն: Դրանցից առաջինը՝ բաղկացած 60 ավտոմեքենայից, հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանի գլխավորությամբ ճանապարհվեց Գորիս-Հադրութ ուղղությամբ, իսկ երկրորդը՝ բաղկացած 20 ավտոմեքենայից, շարժվեց Իջևան-Ստեփանակերտ ուղղությամբ: Երկու շարասյուները տեղ են հասնում լուրջ դժվարություններ հաղթահարելով: Արդեն նոյեմբերի 16-ին և 17-ին Թատերական հրապարակում հայտարարվում է, որ շուտով կկազմակերպվի երրորդ ավտոշարասյունը: Արցախցիները երախտագիտությամբ են ընդունում Հայաստանի օգնությունը: Նոյմբերի 17-ին Թատերական հրապարակում հայտնի է դառնում, որ նոյեմբերի 16-ին Արցախում բանակի և ժողովրդի միջև տեղի է ունեցել ընդհարում, ըստ որում, բանակը ուժ գործադրելով ցրել է Ստեփանակերտում կազմակերպված ցույցը: Բանակի կողմից Ստեփանակերտում կատարվել էին ծերբակալություններ: Նաև հաղորդվում է, որ վերջին օրերին Արցախ է ուղարկվել 200 ավտոմեքենա շինանյութ:[1]

1988թ. նոյեմբերի 24-ին բանակը մտցվել էր Երևան, և ժամը 24-ից քաղաքում հայտարարվել էր պարետային ժամ: Հանրապետության 16 շրջաններում պարետային ժամ մտցվեց դեկտեմբերի 5-ից: Հայ ժողովուրդը խիստ վրդովված էր և պահանջում էր պարետային ժամը վերացնել թե՛ Հայաստանում և թե՛ Լեռնային Ղարաբաղում:

Երևանի ռադիոֆիզիկայի չափումների գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատողների կողմից 1988թ. դեկտեմբերի սկզբին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն, ԽՄԿԿ և ՀԿԿ կենտկոմներ ուղարկված նամակում դատապարտվում էր Երևանում պարետային ժամ մտցնելը: Շեշտվում էր, որ փետրվարից սկսած՝ Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքների ժամանակ ոչ մի անգամ բռնության և որևէ ժողովրդի դեմ ուղղված կոչեր չեն հնչել: Ընդհակառակը, այդ միտինգներն ուղղված են եղել ժողովուրդների ինքնորոշման լենինյան ազգային քաղաքականության պաշտպանությանը, դեմոկրատիայի խորացմանն ու ընդլայնմանը: Փոխանակ ուղիներ որոնելու և լուծելու հայության արդարացի պահանջը, որը բխում էր ԽՍՀՄ սահմանադրության պահանջներից, ասված էր նամակում, ձգձգվում էր հարցի լուծումը, որը վերջին հաշվով, տարածաշրջանում առաջ բերեց ազգամիջյան հարաբերությունների

---

[1] Խորհրդային Հայաստան, 18.09.1988:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 15, թ. 217:
[3] Նույն տեղում, թ. 218:
[4] Նույն տեղում, ֆ.1, ց. 87, գ.24, թ.55:
[5] Նույն տեղում, թ. 113-114:
[6] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4516, ց.1, գ.10, թ.38:

[1] Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 87, գ. 25, թ. 7:

սրում: Այնուհետև նշվում էր, որ Երևանում պարետային ժամ մտցնելը դիտվում է որպես փորձ՝ ուժային մեթոդներով ճնշելու Հայաստանի աշխատավորների դեմոկրատական կամքի ազատությանը և թույլ չտալու հանրապետության Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի շարունակումը: Նաև ասված էր, որ Երևանում պարետային ժամ մտցնելը ստեղծում է լրացուցիչ լարվածություն: Ելնելով վերոհիշյալներից՝ նամակի հեղինակները պահանջում էին «վիճակը լիցքաթափելու համար անհապաղ բեկանել պարետային ժամը Երևանում և զորամասերը տեղափոխել Կիրովաբադ, Նախիջևան և Բաքու, որտեղ չեն դադարում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործվող վանդալիզմը և բռնությունները»:[1]

1988-ի դեկտեմբերի 4-ին էջմիածնում տեղի ունեցավ այդ օրերի վերջին հանրահավաքը, որտեղ հիմնականում խոսվում է Ադրբեջանից եկած փախստականներին օգնություն ցույց տալու մասին և պահանջվում է կազմել գործողությունների կոնկրետ պլան:[2] Սակայն իրադրությունը փոխվեց 1988-ի դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցած Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքով:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի որոշումը ծանր ազդեցություն ունեցավ արցախահայության վրա:

Արցախ-Ղարաբաղում լարվածության թուլանալու միտում չկար: Ադրբեջանի իշխանությունները ջանում էին իրենց քարոզչությամբ Հայաստանից հեռացնել մահմեդականներին և նրանց բնակեցնել Շուշիում, մարզի ադրբեջանաբնակ գյուղերում ու այդ ճանապարհով հոգուտ ադրբեջանցիների փոխել մարզի ազգային կազմը: Շուշիում գտնվող Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Թ. Օրուջևի կարգադրությամբ Հայաստանից Շուշի եկած ազերիներից 100 ընտանիք օգոստոսի 4-9-ը տեղափոխվեցին Մալիբեյլու, Խոջալու, Խոջավենդ, Կրկժան և այլ ադրբեջանաբնակ գյուղեր: Օգոստոսի 13-ին և 15-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքները մարզի ղեկավարությունից պահանջեցին թույլ չտալ մարզի տարածքում տեղավորել Հայաստանից տեղափոխված ադրբեջանցիներին և չթուլացնել Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար պայքարը: Ա. Վեզիրովը ստիպված էր տեղի տալ և հայտարարել, թե մինչև օգոստոսի 15-ը Հայաստանից ԼՂԻՄ եկած ադրբեջանցիներին կտեղափոխի այլ շրջաններ: Սակայն դա հերթական աճպարարություն էր, որովհետև օգոստոսի 16-ի

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ց.127, գ. 651, թ. 72-73:
[2] Նույն տեղում, ֆ.1, ց. 87, գ. 25, թ. 106-107:

դրությամբ Հայաստանից գնացած 1842 ադրբեջանցիներից հանրապետության այլ շրջաններ տեղափոխվել էին միայն 288-ը:[1]

1988թ. օգոստոսի 11-ին Ստեփանակերտի կուսկազմակերպությունների քարտուղարների և հիմնարկ-ձեռնարկությունների ղեկավարների խորհրդակցությունում հաղորդումով հանդես գալով՝ Ա. Վոլսկին փորձեց ներկաներին համոզել, որ իբր ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ վերադաս իշխանությունների ընդունած վերջին որոշումները բխում են արցախահայության շահերից, և պետք է ձգտել կատարել այդ որոշումները: Նա նաև փորձեց մեկ օր առաջ տարերայնորեն տեղի ունեցած հանրահավաքի հարցում մեղադրել քաղաքի կուսակցական և պետական ղեկավարներին:[2] 1988թ. օգոստոսի 19-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած համանման խորհրդակցությունում ելույթ ունենալով՝ Հենրիխ Պողոսյանը և Արկադի Վոլսկին կոչ արեցին հետևել կարգ ու կանոնին և ապահովել ձեռնարկությունների անխափան աշխատանքը: Օգոստոսի 20-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած թույլատրված հանրահավաքն ընդունեց բանաձև և երկրի ղեկավարներին ուղղված կոչ, որոնցում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսի 18-ի որոշումը բնորոշվեց որպես «հարցի վերջնական որոշման» ոչ բավարար տարբերակ:[3]

1988-ի օգոստոսի 24-ին տեղի ունեցավ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 20-րդ գումարման 9-րդ նստաշրջանը, որը քննարկելով «1988-1995 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման միջոցառումների մասին» ԽՍԿԿ կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1988 թվականի մարտի 24-ի որոշման կատարման ընթացքի և նրա իրականացման ուղղությամբ մարզի տեղական խորհուրդների խնդիրների մասին» հարցը՝ հավանություն տվեց մարզի աշխատանքային կոլեկտիվների նախաձեռնությանը՝ Հայկական ԽՍՀ համապատասխան ձեռնարկությունների հետ հաստատելու համագործակցություն: Որոշման մեջ նաև ասվում է, թե մարզի տնտեսական և սոցիալական միջոցառումների իրականացումը, առանց խնդիրներն ամբողջությամբ լուծելու, չի համապատասխանում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության պահանջին, որը ձևակերպված է նախորդ նստաշրջանի որոշումներում: Մարզխորհրդի նստաշրջանը մեկ անգամ ևս հաստատեց մարզի աշխատավորության վճռականությունը՝ հասնելու ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ վարչական

[1] Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 133:
Նույն տեղում, էջ 131, նաև՝ Խորհրդային Ղարաբաղ, 12.08.1988:
[3] Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 134:

ենթակայությունից հանելուն և Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելուն: ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի նստաշրջանը նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովին խնդրեց ընդհանրացնել և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը ներկայացնել Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրն արդարացի լուծելու առաջարկությունները:[1]

Սեպտեմբերի կեսերին Ստեփանակերտում լուր տարածվեց, թե ադրբեջանցիները շտապ հեռանում են քաղաքից, և որ, իբր, հայերի կողմից նրանց նկատմամբ սեպտեմբերի 18-ին իրագործվելու է ահաբեկչություն: Լուր էր տարածվել, թե հենց այդ օրն են ջարդելու քաղաքի ադրբեջանցիներին: Վերջիններս շտապ քաղաքից հեռանում էին՝ տանելով իրենց ամբողջ գույքն ու ունեցվածքը: Այդ նույն օրը Հայաստանից Արցախ եկող ավտոմեքենաները Աղդամում և Խոջալուում ջարդվում և թալանվում են, իսկ ուղևորները՝ ծեծվում: Սեպտեմբերի 18-ի երեկոյան հանրահավաքում իմանալով այդ մասին՝ միտինգավորները ոտքով շարժվում են դեպի Խոջալու: Հասնելով այնտեղ՝ նրանք ընդհարվում են ադրբեջանական զինված ջոկատների հետ: Երկու կողմերից էլ լինում են վիրավորներ: Հայերից վիրավորվում են 40 հոգի, որոնցից 23-ը տեղափոխվում են հիվանդանոց: Այդ օրերին Ստեփանակերտի Կրկժան թաղամասից, որտեղ հիմնականում ապրում էին ադրբեջանցիներ, անընդհատ հրետակոծվում էին մոտակայքում գտնվող հայերի բնակարանները: Որպես կենտրոնական իշխանությունների դեմ բողոքի նշան՝ սեպտեմբերի 19-20-ը Ստեփանակերտում սկսվում է նստացույց, որին մասնակցում էին ուսանողներ, դասախոսներ և հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատողներ:

Արցախ-Ղարաբաղում ստեղծված ծանր վիճակի առթիվ մի խումբ կոմունիստներ, պատերազմի և աշխատանքի վետերաններ, թվով 51 հոգի, սեպտեմբերի 20-ին դիմելով Ա. Վոլսկուն, նշում էին, որ իրենք իրենց խաբված են զգում խորհրդային վարչակարգից և կառավարության ոչ ճիշտ քաղաքականությունից: Նամակի հեղինակներն իրենց բարոյական իրավունքն էին համարում պնդել, որ «ստեղծված ներկա իրադրությունը պահանջում է մեր պրոբլեմի վերջնական և արդարացի լուծում»:[2] Ի պատասխան մարզում տեղի ունեցող գործողությունների՝ Ա. Վոլսկին սեպտեմբերի 21-ին ընդարձակ կոչով դիմում է մարզի բնակչությանը: Նա հիշեցնում է, որ կուսակցությունն ու կառավարությունն ընդունել են ԼՂԻՄ-ի զարգացման վերաբերյալ մի շարք որոշումներ, որոնք «որոշ խմբի չեն բա-

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 25.08.1988:
[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 1.10.1988:

վարարում», ինչի հետևանքով էլ իրադրությունը մարզում խիստ բարդացել է: Ա.Վոլսկին նկարագրելով վերջին օրերին Ստեփանակերտում և ամբողջ Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ պահանջում էր «մեղավորներին և սադրիչներին» պատժել: Նրա կարծիքով՝ ստեղծված վիճակի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում էր թալանչիների ու կաշառակերների վրա, և մարզում կարգ ու կանոն հաստատելու միակ ճանապարհը պրովոկատորների և կարգազանցների դեմ մղվող պայքարին ժողովրդին մասնակից դարձնելն է: «Երբ արյուն է հեղվում, պետությունը չի կարող մի կողմ քաշվել», - նշում էր նա և առաջարկում Լեռնային Ղարաբաղում ու Աղդամի շրջանում մտցնել հատուկ դրություն՝ հաստատելով պարետային ժամ: Փորձելով հանգստացնել վրդովված արցախահայությանը՝ Ա.Վոլսկին հայտարարում էր, թե այդ միջոցառումը «կրում է ժամանակավոր բնույթ»:[1] Այսպիսով, 1988թ. սեպտեմբերի 22-ից Լեռնային Ղարաբաղում և հարակից Աղդամի շրջանում մտցվեց հատուկ դրություն և սահմանվեց պարետային ժամ: Դա հարուցեց հայ ժողովրդի խոր վրդովմունքը: ԼՂԻՄ-ի և Աղդամի շրջանի ռազմական պարետի հրամանով արգելվեցին այդ տարածքներում ցույցերի, հանրահավաքների, փողոցային երթերի, ժողովների անցկացումը, ինչպես և ցանկացած ձևի գործադուլները: 16 տարեկանից բարձր տարիք ունեցողներին արգելվեց առանց անձը հաստատելու փաստաթղթի տնից դուրս գալը, բնակարանում կամ էլ այլ տեղեր հրազենի և պայթուցիկ նյութերի պահումը, երեկոյան ժամը 21-ից մինչև առավոտյան ժամը 6-ը առանց հատուկ անցաթղթի տեղից տեղ գնալը և այլն:[2]

Մոսկվան և Բաքուն ավելի էին ուժեղացնում ճնշումը Լեռնային Ղարաբաղի վրա: Ստեփանակերտի Տնօրենների խորհրդի ներկայացուցիչը սեպտեմբերի 25-ին Թատերական հրապարակում հայտնեց, թե Ստեփանակերտ է ժամանել 8 հոգուց բաղկացած քննչական խումբ՝ Բոգոմոլսկու գլխավորությամբ: Այն անմիջապես երեք օրով փակել էր թաղման բյուրոն, հետո անկարգություն սարքել քաղաքային գերեզմանոցում: Այդ անօրինությունը կազմակերպել էր Ադրբեջանի գլխավոր դատախազ Իսմայլովը: Նրանց գլխավոր նպատակն էր քրեական գործ սարքել Արկադի Մանուչարովի, տպարանի տնօրեն Յուրի Ներսիսյանի, մետաքսի կոմբինատի տնօրեն Ռաֆիկ Աթայանի և Շարժման այլ ակտիվիստների ու ղեկավարների նկատմամբ: Ի պատասխան դրա՝ մարզում սեպտեմբերի 12-ից հայտարարվեց համընդհանուր գործադուլ՝ պահանջելով մինչև

[1] ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 564, թ. 87-92:
[2] Նույն տեղում:

սեպտեմբերի վերջը Ղարաբաղից դուրս բերել բոլոր ադրբեջանցի «փախստականներին», դադարեցնել նրանց օգնություն ցույց տալը և բնակարաններ հատկացնելը, մինչև ԼՂԻՄ-ի հիմնախնդրի լուծումը դադարեցնել հիմնարկ-ձեռնարկությունների բոլոր տեսակի ստուգումներն ու վերստուգումները, ԼՂԻՄ դատախազությունը հանել Ադրբեջանի դատախազության ենթակայությունից և թողնել ԽՍՀՄ Գերագույն դատախազության ենթակայության տակ, դադարեցնել Շուշիի և Աղդամի հայերի նկատմամբ բոլոր տեսակի ստորացումները:[1] Այդ նույն հանրահավաքում նաև կարդացվում է հայ ժողովրդին ուղղված Ստեփանակերտի Տնօրեններին խորհրդի 17 անդամի ստորագրությամբ նամակը, որը յուրահատուկ պատասխան էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հուլիսի 18-ի որոշմանը և Ա.Վոլսկու դիրքորոշմանը: Նամակը վերջանում էր այն համոզվածությամբ, որ «ոչ մի ուժ չի կարող սեպ խրել Արցախի և Հայկական ԽՍՀ-ի միջև»:[2]

Մոսկվան և Բաքուն ածապարում էին արցախահայությանը զինաթափել և գրկել հետագա պայքարի հնարավորությունից: 1988թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբին հավաքվեցին արցախցիների որսորդական հրացանները: Հոկտեմբերի 2-ի դրությամբ հավաքվել էր 834 միավոր որսորդական հրացան, որոնցից միայն ութն էր ապօրինի:[3] Մեկ օր առաջ՝ հոկտեմբերի 1-ին, Երևանի Թատերական հրապարակում հայտարարվել էր, թե Լեռնային Ղարաբաղում հայերն ունեն 2500 որսորդական հրացան, նույնքան էլ ունեն Ղարաբաղում ապրող ադրբեջանցիները, սակայն հայերից բռնագրավել են 950-ը, իսկ ազերիներից 220-ը:[4] Այսպիսով, Մոսկվան և Բաքուն փորձում էին հայերին լրիվ զինաթափել: Սակայն, չնայած Ադրբեջանի անվտանգության մարմինների համառ ջանքերին, նրանց չհաջողվեց գտնել զենքի որևէ պահեստ:

Ադրբեջանի իշխանությունների հակաղարաբաղյան գործողությունների հաջորդ քայլը եղավ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի ժամանակավոր փակումը: Դա կատարվեց ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Նիկոլայ Ռիժկովի 1988թ. հոկտեմբերի 18-ի հրամանով՝ առանց որևէ համոզիչ հիմնավորման: Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժնի ուսանողներին առաջարկվում էր մինչև նոյեմբերի մեկը տեղափոխվել և ուսումը շարունակել Երևանի, Կիրովականի և Լենինականի մանկավարժական ինստիտուտներում: Այդ ինստիտուտների ռեկտորներին հանձնարարվեց ուսանողներին ապահովել հանրակացարաններով, իսկ դասախոսներին աշխատանքի տեղափոխելու մրցույթը գործող օրենքների համաձայն ապահովել երկու տարուց:[1] Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի փակումը նպատակ ուներ Ղարաբաղից հեռացնել հայ մտավորականությանը և հարված էր արցախահայության ազատագրական պայքարին: Ի պատասխան դրան՝ Ստեփանակերտում հոկտեմբերի 20-ից սկսվեց դասախոսների և ուսանողների հացադուլ ու նստացույց:[2]

Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն 1988-ի հոկտեմբերի 31-ին քննարկելով Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողներին և դասախոսներին Հայաստանի մանկավարժական ինստիտուտներում տեղավորելու հարցը՝ հանձնարարեց Ստեփանակերտից տեղափոխված ուսանողների և դասախոսների համար ստեղծել «հնարավոր բոլոր պայմանները»:[3] Նպատակահարմար դտնվեց Ստեփանակերտից տեղափոխված բոլոր ուսանողներին և դասախոսներին տեղավորել միայն Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտում:

Արցախցիները հերթական գործադուլը դադարեցրին հոկտեմբերի 9-ին, որովհետև թե Արկադի Վոլսկին և թե Ստեփանակերտ ժամանած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ավգուստ Վոռսը ինչ-որ հույսեր էին ներշնչել նրանց: Ա.Վոլսկին շարժման ակտիվիստների հետ հանդիպման ժամանակ փորձում էր նրանց համոզել պաշտպանել գորբաչովյան կուրսը՝ այն համարելով ճիշտ:

Հոկտեմբերի սկզբին երկրորդ անգամ Լեռնային Ղարաբաղում եղավ Սուրեն Հարությունյանը, որը հանդիպումներ ունեցավ Ա. Վոլսկու, Հ. Պողոսյանի և Բաքվից ժամանակ Ա.Վեզիրովի հետ: Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն հոկտեմբերի 13-ին լսելով Լեռնային Ղարաբաղում ունեցած հանդիպումների մասին Ս.Հարությունյանի հաղորդումը՝ ստեղծված վիճակից դուրս գալու համար առաջարկեց որոնել Ադրբեջանի հետ փոխհամաձայնության տարբերակ, մեկը մյուսին ընդառաջ գնալ՝ ելնելով «ամբողջ երկրի և մարզի աշխատավորների շահերից», և, ամենակարևորը, «կանխել երկու ժողովուրդների խորթացումը... արագորեն կայունացնել վիճակը»: Բյուրոն գտնում էր, որ «ԼՂԻՄ-ի պրոբլեմը հնարավոր է լուծել միայն

---

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 24.09.1988:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 15, թ. 23-24:
[3] **Арутюнян В.Б.**, նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 143:
[4] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 24, թ. 3:

---

[1] Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հետ կապված փաստաթղթերի պատճենները տես՝ Հրանտ Աբրահամյանի անձնական արխիվ:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 16, թ. 142:
[3] Նույն տեղում, ց. 82, գ. 104, թ. 2:

հանգիստ պայմաններում, ցուցաբերելով ճկուն, հավասարակշռված մոտեցում, գնալով փոխադարձ կոմպրոմիսի»:[1]

Ադրբեջանը Մոսկվայի օգնությամբ շարունակում էր իր «հաղթարշավը»: Քանի որ Շուշին հսկում էր Գորիս-Ստեփանակերտ, իսկ Խոջալուն Աղդամ-Ստեփանակերտ ճանապարհը, այդ բնակավայրերի ամրապնդումը Ադրբեջանի համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ: Հոկտեմբերի 17-ին Աղդամում հավաքվեցին Ադրբեջանի կառավարության անդամներն ու այլ ղեկավար պաշտոնյաներ և մի ամբողջ շաբաթ քննարկեցին Խոջալուում ու Շուշիում շինարարությունն ավելի ծավալելու հարցը: Այդ օրերին Աղդամ էին գալիս շինարարական հզոր տեխնիկա, շինանյութերով բարձված բեռնատար ավտոմեքենաներ, աշխատող ուժ, մասնագետներ: Հենց այդ նույն գիշերն էլ Խոջալուում թափ առավ շինարարությունը: Ադրբեջանը պլանավորել էր 2500 բնակիչ ունեցող Խոջալուն շատ կարճ ժամկետում դարձնել քաղաք: Այնտեղ նախատեսված 220 ֆիննական տներից 45-ը ավարտվեցին երեք օրում, մինչդեռ մարզում փախստականների համար նախատեսված նման 500 տներից մեկ ամսում կառուցվել էին ընդամենը տասը: Շուշիում փախստականների անվան տակ կուտակվել էին Հայաստանից հեռացած 14000 ադրբեջանցիներ: Որոշվել էր քաղաքի բնակչությունը հասցնել 100 հազարի: Ա. Վեզիրովը հանդես գալով հեռուստատեսությամբ՝ կոչ էր անում շատ կարճ ժամկետում իրագործել այդ պլանը: Դրան հակառակ՝ արցախցիները չունեին ո՛չ շինանյութ, ո՛չ տեխնիկա: Հայաստանի ՊԱԿ նախագահ Վ.Բաղամյանցը գտնում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի կողմից կատարվող շինարարությունը մարզը «ադրբեջանացնելու» քայլերից է, և որ Ադրբեջանն այդ «նպատակաուղղված քաղաքականությունը» իրականացնում է մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման միջոցների հաշվին:[2]

Վերադաս իշխանությունների կողմից մարզի ադրբեջանաբնակ վայրերում ծավալված շինարարությունը վրդովեցնում էր ԼՂԻՄ ղեկավարությանը: Երևանում լույս տեսնող «Կոմունիստ» թերթին 1988թ. նոյեմբերի 4-ին տված հարցազրույցում Հենրիխ Պողոսյանը հայտնեց մարզի բնակչության անհանգստությունը Խոջալուում և մարզի մյուս ադրբեջանաբնակ վայրերում ծավալված ապօրինի շինարարության առթիվ: Նա նաև նշեց, որ Ստեփանակերտում 500 փախստականներ կան միայն Շուշիից, իսկ Սումգայիթից, Բաքվից, Աղդամից, Միրբաշիրից, Մինգեչաուրից և Ադրբեջանի այլ

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 87, գ. 16, թ. 165:
[2] Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 87, գ. 16, թ. 165:

վայրերից բռնագաղթվածներին մարզում բնակեցնելը կապված է չափազանց բարդ խնդիրների հետ. չկա աշխատանք, բնակարան և ապրելու միջոցներ, հանրապետական ձեռնարկությունները գրեթե չեն աշխատում: Հ.Պողոսյանը նշեց, որ արցախահայությունը բաժանված է երկու հատվածի: Սկզբում հարց դրվեց միանալ Հայաստանին: Քանի որ դա հանդիպել էր լուրջ դիմադրության, ուստի ստիպված են պահանջել ժամանակավոր լինել Մոսկվայի ենթակայության տակ: «Կարծում ենք, - ասում էր կուսմարզկոմի քարտուղարը, - որ երկրի կառավարման մարմիններին ենթարկվելը մարզին թույլ կտա նորից ապրել նորմալ, լիարյուն կյանքով: Պրոբլեմի նման լուծումը կբավարարեր Ղարաբաղի հայ բնակչությանը» և կվերացներ հատուկ դրությունը: Հ.Պողոսյանը հույս ուներ, որ նոյեմբերյան տոներից հետո կհանվի պարետային ժամը, ձերբակալված 28 հոգու գործերի քննությունը կավարտվի, և նրանք ազատ կարձակվեն:

1988թ. հոկտեմբերի 18-ին Մոսկվայում սկսվել էր Սումգայիթի հանցագործների դատավարությունը: Հայաստանից, Ղարաբաղից և երկրի այլ վայրերից ուղարկվում էին հազարավոր հեռագրեր և նամակներ, որոնց հեղինակները պահանջում էին արժանի պատիժ տալ ոճրագործներին: Հայաստանի ՊԱԿ-ի նոյեմբերի 3-ի հաղորդումից իմանում ենք, որ «սումգայիթյան դատավարությանը մասնակցելու և ճնշում գործադրելու համար» Մոսկվա են մեկնել Սիլվա Կապուտիկյանը, Զորի Բալայանը, Գևորգ Էմինը, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներ Հ. Գալստյանը, Վ. Սիրադեղյանը, Սումգայիթի ողբերգությունը հետազոտող Հ. Ուլուբաբյանը և ուրիշներ: Նրանք խնդրում էին այնտեղ ուղարկել նաև Մարո Մարգարյանին, Արտաշես Պողոսյանին, ինչպես և դրամ՝ Մոսկվայում գտնվող սումգայիթցի վախստականներին օգնելու համար:[1]

Ադրբեջանի զանգվածային լրատվության միջոցները շարունակում էին «մրոտել» հայ ժողովրդին: Այդ ամենն արցախահայությանը ստիպեց նոյեմբերի 14-ից յոթերորդ անգամ դիմել համընդհանուր գործադուլի, որը շարունակվեց մինչև դեկտեմբերի 7-ը: Գործադուլավորների պահանջներն էին՝ 1. ԼՂԻՄ-ից ընտրված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներից պահանջել քննարկման մտցնել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ միավորելու հարցը: 2. Պահանջել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդից քաղաքական գնահատական տալ փետրվարի 27-29-ը Սումգայիթում տեղի ունեցած սպանդին և պատասխանատվության ենթարկել կազ-

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 16, թ. 186: Բաքվից իր հերթին Մոսկվա էր մեկնել մի մեծ խումբ՝ Սումգայիթի զոհերներին սատարելու համար:

մակերպիչներին: 3. Ադրբեջանի ղեկավարությունից պահանջել Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերել «հայաստանցի փախստականներին»: 4. Անհապաղ դադարեցնել ապօրինի շինարարությունները: 5. Վերացնել պարետային ժամը: 6. Պաշտոնից հեռացնել ԽՍՀՄ դատախազության ներկայացուցիչ Վասիլենկոյին: 7. ԼՂԻՄ-ում դադարեցնել բոլոր տեսակի ստուգումներն ու վերաստուգումները: 8. Մարզային ղեկավարներին հնարավորություն տալ հանդես գալ կենտրոնական մամուլի էջերում և կենտրոնական հեռուստատեսությամբ: 9. Անհապաղ վերացնել Հայաստանից Լեռնային Ղարաբաղ տանող ճանապարհների շրջափակումը:[1]

Մինչ այդ՝ նոյեմբերի 4-ին, տեղի ունեցած ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 20-րդ գումարման մարզային խորհրդի 9-րդ նստաշրջանն ընդունել էր «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուսաբանման նկատմամբ զանգվածային լրատվական միջոցների վերաբերմունքի մասին» որոշումը, որում դատապարտվում էին «կենտրոնական և Ադրբեջանի հանրապետական մամուլում ու հեռուստատեսության մեջ տեղ գտած միտումները և սադրիչ ելույթները որպես քաղաքականապես վնասակար, որոնք վիրավորում են հայ ժողովրդի ազգային արժանապատվությունը»:[2]

Արցախահայության նկատմամբ բացահայտ թշնամություն էր այն, որ փորձ արվեց ձերբակալել Արկադի Մանուչարովին: Նրա ձերբակալման հրամանը տվել էր տխրահռչակ Կատուսևը: Նոյեմբերի 17-ի լույս 18-ի գիշերը հինգ տանկ և 500 զինվորներ շրջապատեցին այն շենքը, որտեղ գտնվում էր Արկադի Մանուչարովի բնակարանը: Այդ գործողությունը գլխավորում էին ԽՍՀՄ դատախազության աշխատողները: Սակայն շարժման ակտիվիստներին հաջողվում է Ա.Մանուչարովին փրկել ձերբակալությունից: Ա.Մանուչարովը տեղափոխվում է Երևան, որտեղ նոյեմբերի 28-ին Հայաստանի ներքին գործերի նախարարության կողմից ձերբակալվում է ու հանձնվում Ադրբեջանի իշխանությունների հոշոտմանը: Ա.Մանուչարովին ձերբակալելու փորձի գիշերը զինվորականները բահերով և դագանակներով անխնա ծեծում են աղմուկի պատճառով փողոց դուրս եկած ծերունիներին ու կանանց և մարմնական վնասներ պատճառում: Շուրջ 40 հոգի դիմում են բժշկական օգնության: Այդ առթիվ արված լուսանկարներն ու գրավոր բողոքները նոյեմբերի 19-ին հանձնվում են Ստեփանակերտ ժամանած ԽՍՀՄ

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 4516, ց. 1, գ. 10, թ. 62-63:
[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 6.11.1988:

Գերագույն դատախազ Ա.Սուխարևին:[1]

Նման չափազանց լարված իրավիճակում 1988-ի նոյեմբերի 29-ին տեղի ունեցած կուսակցության ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի պլենումը նշեց, որ Ադրբեջանի կոմկուսի ղեկավարությունը և հանրապետության կառավարությունը իրագործում են հակահայկական գործողություններ՝ մանավանդ Բաքվում, Կիրովաբադում և այլ հայաբնակ բնակավայրերում: Մարզկոմի պլենումն ընդառաջելով մարզի հայ կոմունիստների միահամուռ պահանջին՝ անվստահություն հայտնեց Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին: Դա նշանակում էր, որ անհնարին է ԼՂԻՄ մարզային կուսկազմակերպության հետագա գտնվելը Ադրբեջանի կոմկուսի կազմում: Պլենումը ԽՄԿԿ կենտկոմին խնդրում է կուսակցության ղարաբաղյան կազմակերպությունն ուղղակի ենթարկեցնել իրեն՝ այն կոչելով ԽՄԿԿ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտե:[2]

1988թ. նոյեմբերի 29-ին իր աշխատանքները սկսեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 12-րդ նստաշրջանը: Հայկական ԽՍՀ պատգամավորների խմբի կողմից արվում է հարցապնդում, որտեղ ասված էր. «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում և Հայկական ԽՍՀ-ում ԼՂԻՄ-ի հարցի շուրջը իրավիճակի կտրուկ սրման ու բավարար տեղեկատվության բացակայության կապակցությամբ Հայաստանի պատգամավորների խումբը առաջարկում է այս նստաշրջանում լսել 1988 թվականի հունիսի 18-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովի նախագահ Ա.Վոոսի հաղորդումը՝ հանձնաժողովի աշխատանքի ընթացքի և դրա նախնական արդյունքների մասին և ԽՄԿԿ կենտկոմի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչ Ա.Վոլսկու հաղորդումը տարածաշրջանում իրադրության և դրա նոր սրման պատճառների մասին»:[3] Հարցապնդմանը պատասխանեց Արկադի Վոլսկին: Նա նշեց, որ Լեռ-

[1] **Աբրահամյան Հրանտ**, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 68: Արկադի Մանուչարովին, որի գլուխն Ադրբեջանում գնահատվել էր 5 մլն ռ., Երևանից տեղափոխում են Շուշիի բանտ, որտեղ 45 օր նա ենթարկվում է կտտանքների: Հայաստանի և Արցախի հասարակայնության պահանջներից հետո նրան փոխադրեցին Մոսկվայի Բուտիրյան բանտ: 1989թ. նոյեմբերի 4-ին ակադեմիկոս Ա.Սախարովը և Գալինա Ստարովոյտովան այցելում են բանտ և նրան հանձնում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորի վկայականը /«Տնտեսագետ», 1989, N 32-33/: Արկադի Մանուչարովը կալանքից ազատվեց 1990թ. մայիսի 29-ին: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահի 2002թ. մայիսի 8-ի հրամանագրով նա պարգևատրվել է «Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանով:
[2] **Арутюнян В.Б.**. Նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 151-153:
[3] Правда, 30.11.1988.

նային Ղարաբաղում տնտեսությունը գտնվում է խիստ բարձիթողի վիճակում, չափազանց ծանր են սոցիալական պայմանները: «Եվ ներում չկա այն անձանց, - հայտարարեց նա, - ովքեր նման վիճակի են հասցրել այդ լեռնային երկրամասը, որտեղ ապրում են բարի և աշխատասեր մարդիկ»: Ա.Վոլսկին այնուհետև հայտնեց, որ տարածաշրջանում ընդհարումները սկսվել են ազգամիջյան հակասությունների հիման վրա և ճիշտ համարեց մեկ շաբաթ առաջ Բաքվում և Ադրբեջանի մի շարք այլ քաղաքներում, ինչպես նաև Երևանում, հատուկ դրություն մտցնելն ու պարետային ժամի սահմանումը: Նա չժխտեց, որ Բաքվում տեղի ունեցող հակահայկական հանրահավաքները ծանր տպավորություն են թողնում: Ա.Վոլսկին նաև նշեց, թե իբր Հայաստանում ազգային երկպառակությունը բորբոքում է «Ղարաբաղ» կոմիտեն, որն ամեն գնով փորձում է արմատավորվել քաղաքական կառուցվածքների մեջ, նախադրյալներ ստեղծել որպես իշխանություն իր օրինականացման համար»:[1]

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը ընդունեց որոշում, որով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում էր կուսակցական, պետական և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ԼՂԻՄ-ից, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից և Հայկական ԽՍՀ-ից ընտրված պատգամավորների հետ տարածաշրջանում իրավիճակը կարգավորելու նպատակով անցկացնել խորհրդակցություններ և վերականգնել ինտերնացիոնալ բարեկամությունը հայերի ու ադրբեջանցիների միջև:[2] Այդ խորհրդակցությունն անցկացվեց Մոսկվայում դեկտեմբերի 1-ին: Իսկ մինչ այդ Հենրիխ Պողոսյանը Մոսկվայից հետ ուղարկվեց Ստեփանակերտ: Նրա փոխարեն Մոսկվա կանչվեց մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, որը Ղարաբաղից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Սամվել Մամոնցի հետ մասնակցեց խորհրդակցությանը և Մ.Գորբաչովի հետ հանդիպմանը:

[1] Նույն տեղում: Մոսկվայի էմիսարը, թերևս, չէր սխալվում: Այդ առթիվ մեջ բերենք արխիվային մի փաստաթուղթ: 1988-ի հոկտեմբերի 5-ին Հայաստանի ՊԱԿ-ի կողմից Հայկոմկուսի կենտկոմ ուղարկված գաղտնի զեկուցագրում ասված է, թե «Ղարաբաղ» կոմիտեն «իր գործունեության մեջ հիմնականում պայքարում է իշխանության համար» և ամեն կերպ ուժ է գործադրում «հանրապետության կուսակցական և պետական մարմինների վրա»: Ապա նշվում է, որ՝ կոմիտեականներն «իրենց նպատակին հասնելու համար ակտիվորեն օգտագործում են Ղարաբաղյան շարժումը» /ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 16, թ. 21/:

[2] Նույն տեղում:

Դեկտեմբերի 1-ին «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն» դիմելով աշխարհի ժողովուրդներին, Միավորված Ազգերի Կազմակերպությանը և նրա անդամ երկրների կառավարություններին ու խորհրդարաններին՝ հայտնեց, որ վերջին օրերին ԽՍՀՄ կառավարության թողտվությամբ Ադրբեջանի կառավարությունը լրատվության բոլոր միջոցներով ադրբեջանցիներին բացահայտ դրդում է հայ բնակչության նկատմամբ բռնի գործողությունների: Օրինակ էին բերվում Կիրովաբադում հայերի դեմ իրագործված վայրենությունները: Նաև նշվում էր, որ Հայաստանը և նրա մայրաքաղաքն օկուպացված են խորհրդային պատժիչ զորքերի կողմից, ինչը հայ ժողովրդին կաշկանդում է օգնություն ցույց տալ իր եղբայրներին: Կոմիտեն աշխարհի բոլոր պետություններին խնդրում էր իրենց ձայնը բարձրացնել՝ ի պաշտպանություն Ադրբեջանում ապրող հայերի: Այն նաև խնդրում էր հրավիրել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի նիստ՝ քննարկելու Ադրբեջանում ստեղծված կացությունը:[1]

«Ղարաբաղ» կոմիտեն միանգամայն ճիշտ էր. 1988թ. նոյեմբերի վերջին և դեկտեմբերի սկզբին ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղում, այլև ամբողջ Ադրբեջանում ապրող հայերի նկատմամբ իրագործվում էին բռնարարքներ, նրանց ստիպում էին հեռանալ հանրապետությունից: Դեկտեմբերի 4-ին Աբուլֆազ Էլչիբեյի գլխավորությամբ Ադրբեջանում ստեղծված Ադրբեջանական ժողովրդական ճակատը /ԱԺճ/ իր վրա էր վերցրել «Ադրբեջանից հայերին բշելու» պարտականությունը:

Հայության համար մեծագույն ողբերգություն էր 1988թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ահավոր երկրաշարժը, որն ընդգրկեց հանրապետության տարածքի 40 տոկոսը: Սգի մեջ էր նաև ամբողջ Արցախը: Գործադուլն անմիջապես դադարեցվեց, և դեկտեմբերի 8-ից աշխատանքները վերսկսվեցին: Ստեփանակերտի քաղաքային պոլիկլինիկայում և հիվանդանոցում բազմաթիվ մարդիկ արյուն էին տալիս երկրաշարժի պատճառով տուժածների համար: Արցախցիները պատրաստակամություն հայտնեցին երկրամասում տեղավորել անօթևան մնացած մի քանի հազար ընտանիքի: Ստեփանակերտի բնակստեղծանկում աղետյալներին օգնելու համար բացվեց հատուկ հաշվի համար: Արդեն դեկտեմբերի 19-ի դրությամբ այդ հաշվին փոխանցվել էր 4477800 ռուբլի, այդ թվում 625500ռ. կանխիկ:[2] Ստեփանակերտից աղետի գոտի մեկնեց ավտոշարասյուն՝ աղետյալներին օգնելու համար: Հարյուրավոր արցախցիներ մասնակցեցին փրկարարական աշխատանքներին: Դրանք ղեկավա-

[1] Մեղադրվում են, Երևան, 1989, էջ 86:

[2] Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 160:

րող Ն.Ռիժկովը և ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Ն.Սլյունկովը դեկտեմբերի 15-ին Երևանում ընդունեցին ԼՂԻՄ-ի պատվիրակությանը, որը գլխավորում էր ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանը:[1] Այդ հանդիպման ժամանակ մասնավորապես քննարկվեց Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև անվտանգ ավտոբուսային հաղորդակցության ապահովման հարցը: Նիկոլայ Ռիժկովը խոստացավ այդ հարցը կարգավորել կարճ ժամանակամիջոցում: Սակայն դա մնաց միայն խոստում, որովհետև դեկտեմբերի 19-ից սկսած՝ Հայաստան-Արցախ ավտոբուսային երթևեկությունը լրիվ դադարեց: Գրեթե փակվեց նաև օդային կապը. լավագույն դեպքում շաբաթական լինում էր 3-4 չվերթ: Երևանի «Էրեբունի» օդանավակայանում, երկաթուղային կայարանում և ավտոկայանում հազարավոր արցախցիներ օրերով ու շաբաթներով սպասում էին և չէին կարողանում մեկնել հայրենիք, որովհետև Ադրբեջանի իշխանությունները դիտավորյալ ստեղծել էին արհեստական արգելքներ: Դեկտեմբերի 20-ին Երևանում Ն.Ռիժկովը, Ն.Սլյունկովը, Յ.Մասլովը և Դ.Յազովը հանդիպելով Հայաստանի ստեղծագործական միությունների և մշակույթի ներկայացուցիչների հետ՝ նշեցին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կարող է վճռվել փոխզիջումային ճանապարհով: Այդ նույն օրը Մոսկվայի մեկ ուրիշ ներկայացուցիչ՝ Վ.Սիդորովը, Ստեփանակերտում հանդիպելով մարզային և քաղաքային խորհուրդների ղեկավարների ու փախստականների հետ և վերլուծելով Հայաստանում ու Արցախում ստեղծված վիճակը՝ կոչ արեց հեռու մնալ բոլոր տեսակի հակասությունները խորացնող քայլերից և նրանցից, ովքեր սադրանքի կոչեր են հնչեցնում: Անշուշտ, երկու դեպքում էլ հարվածն ուղղված էր ժողովրդական պայքարի, նրա առաջամարտիկների դեմ:

1988թ. դեկտեմբերի 24-ին Լեռնային Ղարաբաղ այցելեց Ա.Սախարովը՝ կնոջ՝ Ելենա Բոնների հետ: Նրանց ուղեկցում էին պատմագիտության դոկտոր Լեոնիդ Բարկինը, գիտությունների թեկնածուներ Գալինա Ստարովոյտովան և Անդրեյ Զուբովը: Մինչև Լեռնային Ղարաբաղ ժամանելը, նրանք Բաքվում հանդիպել էին Ա.Վեզիրովի հետ: Վերջինս, փոխանակ խոսելու Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը լուծելու հնարավորությունների ու պայմանների մասին, հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների շուրջ «դասախոսություն» էր կարդացել: Նրան հիշեցվել էր, որ «եղբայր ժողովուրդները պետք է իրենց անհաշտությունը մոռանան դժբախտության օրերին, իսկ այդպիսի ողբերգություն է Հայաստանում տեղի ունեցած երկրաշարժը, և հենց հիմա ամենահարմար պահն է Ղարաբաղը

[1] Մեղադրվում են, էջ 86:

հանձնելու Հայաստանին»: Ա.Վեզիրովը պատասխանել էր, որ «Հողը չեն նվիրում: Հողը նվաճում են: Արյամբ»:[1]

Անդրեյ Սախարովը Ստեփանակերտում և Շուշիում հանդիպեց փախստականների, Արցախի մտավորականության և մարզի ղեկավարության հետ: Նա հանդիպում պահանջեց այդ ժամանակ Շուշիի բանտում գտնվող Արկադի Մանուչարովի հետ: Սակայն նրան միայն թույլատրեցին նայել բանտախցի դռնակի փոքրիկ անցքից:

Մեծ գիտնականն ու հումանիստը մինչև մահ պաշտպանում էր արցախցիների արդար դատը: Մինչև Ղարաբաղ գալը՝ դեռևս հոկտեմբերի 13-ին, պատասխանելով լրագրողներից մեկի հարցին՝ նա հստակ ասել էր, որ պետք է «դադարեցնել Ղարաբաղի ենթակայությունը Ադրբեջանին», քանի որ Սումգայիթից հետո «հնարավոր չէ ադրբեջանցիների հետ միասին ապրել»: Նա նաև նշել էր, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հուլիսյան որոշումից հետո «ոչ մի լավ բան տեղի չի ունենում, իրավիճակը ավելի է սրվում»: Միակ ելքը, շեշտել էր Ա.Սախարովը, «Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելն է» և այնտեղ «կենտրոնական իշխանության կառավարում» ստեղծելը: Նրա կարծիքով՝ երկրի նախագահի կողմից նշանակված ներկայացուցիչը պետք է իր վրա վերցնի մարզի կառավարումը: Ըստ Ա.Սախարովի՝ երկիրն ունի ուժեղ բանակ, որը կարող է մտնել Ադրբեջան և կանխել հնարավոր ազգամիջյան ընդհարումները: Իսկ «մինչ այդ, - շեշտել էր ակադեմիկոսը, - պետք է ճիշտ ձևակերպվի խնդիրը, Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության կամքի համաձայն, ժողովրդական հիմքի վրա: Այդ դեպքում ոչ մի նոր սումգայիթ չի լինի: Դա ձեռնտու կլինի նաև Ադրբեջանին»:[2] Հետո՝ 1989թ. սեպտեմբերի 30-ին, «Մոնդ» թերթին տված հարցազրույցում նա ավելացրել է, թե պետք է գտնել այնպիսի տարածքային կառուցվածքային ձև, որը բացառի «անհավասարության և շահագործման ցանկացած ձև»: Նա բացատրել է, որ Ղարաբաղում ողբերգությունը սկսվեց այն ժամանակ, երբ այդ մարզն ապօրինի միացվեց Ադրբեջանին: Ըստ Ա.Սախարովի՝ պետք է «սկզբում Ղարաբաղ մտցվեին ՆԳՆ ուժերը, որպեսզի կարողանային որոշումներ ընդունել խաղաղ պայմաններում: Քանի որ այդ հնարավորությունը ձեռքից բաց է թողնվել, դրա համար էլ հատուկ կոմիտեն Ղարաբաղում տեղավորվեց 1989թ. հունվարին, մինչդեռ կարելի էր դա կատարել 1988-ի ամռանը, երբ սկսվեցին

[1] Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, ст. 18, տես նաև՝ Коммунист, 19.06.1990.

[2] Նույն տեղում, ст. 19-20.

ջարդերը...»:[1] Նա Լեռնային Ղարաբաղում հատուկ կառավարում մտցնելը դիտում էր որպես երկրամասը Ադրբեջանից դուրս բերելու միջոց:[2]

Մ.Գորբաչովի Երևան ժամանելու հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 10-ին, «Ղարաբաղ» կոմիտեի որոշ անդամներ ձերբակալվեցին: Անկասկած, դա կատարվել էր նրա պահանջով: Ձերբակալությունները ձևակերպվեցին որպես վարչական կալանք՝ կապված արտակարգ դրության ռեժիմի «խախտումների» հետ: Այդ ժամանակ վարչական կալանքի առավելագույն ժամկետը 30 օր էր: Ազատ մնացած կոմիտեականները գործում էին ընդհատակում: Ձերբակալվածների վարչական կալանքի ավարտից երկու օր առաջ ձերբակալվեցին նաև կոմիտեի ազատ մնացած անդամները: 1989թ. հունվարի 9-ին նրանց տեղափոխեցին Մոսկվայի բանտերը, որտեղ պահվեցին շուրջ հինգ ամիս՝ մինչև 1989թ. մայիսի վերջը:

Հայաստանում և Ղարաբաղում սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքն արագորեն անկում էր ապրում: 1988-ի դեկտեմբերի վերջի տվյալներով Ադրբեջանից Հայաստան էին եկել 170 հազար փախստականներ, հանրապետությունում ինքնալուծարվել էին ավելի քան 90 սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններ, տեղական խորհուրդներից հեռացել էին ավելի քան 2000 պատգամավորներ, փակվել էին ավելի քան 80 դպրոց և 10 բուժկետ:[3] Հատուկ շրջանի պարետ գեներալ Ա.Մակաշովի ստորագրությամբ «Ղարաբաղ» կոմիտեի մասին վարկաբեկիչ նյութեր էին հաղորդվում Հայաստանի և կենտրոնական լրատվամիջոցներով: Սուրեն Հարությունյանն իր հերթին դեկտեմբերի 17-ին հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեին համարեց հայ ժողովրդի թիվ մեկ թշնամի:

1989թ. գրանցվեցին ազատագրական պայքարի առաջին նահատակները՝ թվով 7 հոգի:[4]

1989թ. հունվարի 11-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ Ադրբեջանի և Հայաստանի ղեկավարների խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվեցին Լեռնային Ղարաբաղին առնչվող խնդիրներ: Այդ նույն օրը տեղի ունեցավ նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստ, որտեղ քննարկվեց ԼՂԻՄ-ի հարցը: Ընդունվեց հրամանագիր՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կառավարման հատուկ ձև սահմանելու մասին»:

[1] Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, էջ 20-21:
[2] Նույն տեղում, էջ 21:
[3] Коммунист, 27.12.1988.
[4] **Արշակյան Անդրանիկ**, նշվ. աշխ., էջ 6-18:

Կրա առաջին կետի համաձայն՝ ԼՂԻՄ-ը թողնվում էր Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում: Երկրորդ կետում ասված էր, որ «Հատուկ կառավարման կոմիտեն ենթարկվում է անմիջականորեն ԽՍՀՄ պետական իշխանության և կառավարման բարձրագույն մարմիններին, լրիվ ծավալով օժտված է ինքնավար մարզի ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի լիազորություններով, իսկ կոմիտեի նախագահը՝ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահի իրավունքներով ու պարտականություններով»:[1] ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի լիազորությունները դադարեցվում էին մինչև խորհրդի նոր կազմի ընտրությունների անցկացումը: Կոմիտեի վրա էին դրվում տեղական պետական իշխանությունների և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ղեկավարումը, ինչպես նաև ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործադիր կոմիտեի լիազորությունները: Մարզի բոլոր մշակութային, լրատվական, հրատարակչական, կրթական և այլ մարմիններ պետք էր ենթարկվեին կոմիտեի ղեկավարին կամ նրա ներկայացուցչին, իսկ դատարանն ու դատախազությունը՝ ըստ ենթակայության:

Որ մարզի տնտեսությունը մնում էր Ադրբեջանից կախվածության մեջ, երևում էր հրամանագրի ձևակերպումից: Ըստ դրա՝ մարզի տարածքում գտնվող միութենական և հանրապետական ենթակայության ձեռնարկությունները, հիմնարկություններն ու կազմակերպությունները, ինչպես նաև դրանց մասնաճյուղերը, ստորաբաժանումներն ու մյուս կառուցվածքային ստորաբաժանումները կոմիտեին ենթարկվում էին այն հարցերում, որոնք որոշում էր ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը՝ հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի կարծիքը: Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում էր «հրամանագրից բխող համապատասխան որոշումներ» ընդունել: Սահմանվում էին ԼՂԻՄ Հատուկ կառավարման կոմիտեի իրավունքներն ու պարտականությունները: Հրամանը պետք է կիրարկվեր 1989թ. հունվարի 20-ից: Հաստատվեց Հատուկ կառավարման կոմիտեի կազմ՝ բաղկացած ութ հոգուց: Կոմիտեի նախագահ հաստատվեց Ա.Վոլսկին:[2] Մի քանի օր անց կուսակցության ԼՂԻՄ մարզկոմի առաջին քարտուղար Հ.Պողոսյանը պաշտոնից ազատվեց՝ «առողջական վիճակի պատճառով»:[3]

[1] Правда, 15.01.1989.
[2] Известия, 21.01.1989.
[3] Խորհրդային Ղարաբաղ, 9.02.1989:

Մոսկվա-Բաքու համաձայնությամբ ծնված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության այդ հրամանագիրը, անկասկած, նպատակ էր հետապնդում պայմաններ ստեղծել Ղարաբաղը կրկին հանձնելու Ադրբեջանի տնօրինությանը: Հրամանագրի հրապարակման հետ միասին «Պրավդայում» տպագրվեց Ա.Վոլսկու «Խաղաղություն Ղարաբաղի հողին» ծավալուն հոդվածը, որտեղ Հատուկ կառավարման կոմիտեի նախագահը փորձում էր հիմնավորել Լեռնային Ղարաբաղում կառավարման հատուկ ձև մտցնելու անհրաժեշտությունը՝ պնդելով, թե իբր այն բխում է Ղարաբաղի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդների շահերից: Ա.Վոլսկին կոչ էր անում ամրապնդել ժողովուրդների բարեկամությունը, հեռու մնալ ազգայնական գաղափարախոսությունից և բարոգչությունից: Նա խոստանում էր զարգացնել Ղարաբաղի տնտեսական կապերը Հայաստանի, Ադրբեջանի, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և երկրի մյուս հանրապետությունների հետ, զարկ տալ մարզի տնտեսությանն ու մշակույթին: Նա շեշտում էր, որ Ղարաբաղի կյանքի արմատական հարցերը կարող են լուծվել միայն մարզի բնակչության ուժերով: «Մարզն ինքնուրույն կլուծի այն ամենը, ինչ որ նա կարող է լուծել կադրային հարցերից մինչև ինքնաֆինանսավորումը»: Ա.Վոլսկին Մոսկվայից վերադառնալով Ղարաբաղ՝ հունվարի 26-ին մեկնեց Բաքու հանդիպելու Ադրբեջանի ղեկավարության հետ և ներկայացնելու ԼՂԻՄ-ում իրավիճակը նորմալացնելու, կայուն աշխատանք ապահովելու և արմատական տնտեսական բարեփոխումներ իրագործելու խնդիրները: Քննարկվեց նաև փախստականներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու հարցը: Բաքվից վերադառնալով՝ նա հունվարի 28-ին մեկնեց Երևան և Հայաստանի ղեկավարության հետ հանդիպման ժամանակ քննարկեց Ղարաբաղում ինքնուրույն տնտեսավարկով աշխատող միավորումներ ստեղծելու հարցը, որում կարևոր դեր պետք է ունենային կուսակցական և պետական մարմինները:[2] Փետրվարի 6-ին Ա.Վոլսկին հանդիպելով Ստեփանակերտի կոշիկի ֆաբրիկայի աշխատողների հետ՝ հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կլուծվի փուլ առ փուլ, աստիճանաբար: Իսկ դրա առաջին և խոշոր քայլն աշխատելն է:[3] Դրանից հետո մի հարցազրույցում նա նշեց, որ հայերի և ադրբեջանցիների համար շատ ավելի վատ կլիներ, եթե հատուկ դրություն չմտցվեր: Ըստ նրա՝ պետությունն այլ ելք չի ունեցել: «Ճիշտ է, - պնդում էր նա, - հատուկ կոմիտե մտցնելն ինչ-որ տեղ նվաստացնում է Ղարաբաղի բնակչության մի քանի իրավունքներ, սահմանափակվում են տարածքային խորհրդի իրավունքները... կանգնեցված է կուսակցության մարզկոմի գործունեությունը: Կրկնում եմ, դա միակ ճիշտ ելքն էր, եթե կուզենաք, ամենամարդասիրական և ժողովրդավարական քայլն էր գործադրվող բռնության հանդեպ: Անցյալում մեր երկրում սահմանադրական նման քայլ չի կիրառվել, դրանցից փորձ չենք ունեցել: Մարզի բնակչությունն ընդունում է, որ նշանակված քայլը եղել է արդարացված: Դրանում ոչ մի կասկած չկա»:[1]

Լեռնային Ղարաբաղում Հատուկ կառավարման կոմիտեի գործունեությամբ ի հայտ եկան կյանքի աշխուժացման որոշ նշաններ, ստեղծվեցին կոոպերատիվների գործունեության բնագավառում: Նախատեսվեց մարզում կառուցել համակցված կերերի գործարան, վերակառուցել Ստեփանակերտի ջրամատակարարման և էլեկտրամատակարարման համակարգերը: Անհատական շինարարությունն խրախուսելու համար մշակվեց լրացուցիչ հողամասեր հատկացնելու, բնակարանների առևտրի կազմակերպման պլան, որոշվեց Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկան մտցնել «Հարավկահույք» հզոր արտադրական միավորման կազմի մեջ, ստեղծել շինափայտի մթերման, վերամշակման և բնակչությանը փայտից պատրաստված արտադրատեսակների վաճառքի ֆիրմա: Կոմիտեն աշխատում էր ունենալ տնտեսության յուրաքանչյուր ոլորտի և սոցիալական զարգացման հատուկ գործողությունների ծրագիր: Քայլեր էին ձեռնարկվում մարզում ստեղծելու նրա նյութատեխնիկական մատակարարման տարածքային մարմին, որը պետք է ուղիղ ենթարկվեր ԽՍՀՄ պետմատին:

Երկու ամիս անց կոմիտեն ավելի ընդարձակեց Լեռնային Ղարաբաղում կատարվելիք աշխատանքների ծրագիրը: Ա.Վոլսկին հայտարարեց, թե Ստեփանակերտի դրամատիկական թատրոնի աշխատողները կմտնեն Հայաստանի թատերական գործիչների միության մեջ, կկազմակերպվի կոմպլեքսային հնագիտական վերակոնգնիչ արշավախումբ, որը կզբաղվի մարզի պատմության և մշակույթի հուշարձանների վերականգնման աշխատանքներով, Ադարասի վանական համալիրը վերականգնելու միջոցներ կտրամադրվեն: Նաև հայտարարվեց, թե ԽՍՀՄ կառավարությունը թույլատրել է թթի օղու թորումը և արտահանումը. Ղարաբաղի գյուղատնտեսությունն ազատվում էր բոժոժի արտադրությունից, օրակարգ մտցվեց մսի կոմբինատի վերակառուցումը, ոչխարների

---

[1] Правда, 27.01.1989.

[2] Նույն տեղում, 29.01.1989:

[3] Социалистическая индустрия, 30.01.1989

Խորհրդային Ղարաբաղ, 24.03.1989:

գլխաքանակի շեշտակի նվազեցումը և այլն, որոնք բխում են արցախահայության կենսական շահերից:[1]

Դա վատ ծրագիր չէր, սակայն մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար տրված 400 միլիոն ռուբլին ծախսվում էր մարզի ադրբեջանաբնակ բնակավայրերում: ԼՂԻՄ-ում օր օրի ավելանում էին փախստականները: Արդեն 1989թ. փետրվարի սկզբի տվյալներով մարզում կային 11,5 հազար փախստականներ, որոնցից 8,5 հազարը Ստեփանակերտում: Քաղաքի դպրոցներում արտասովոր ծանրաբեռնվածություն էր. մեկ դասարանում պարապում էին 60 երեխաներ, մանկապարտեզներում 2-3 երեխաների բաժին էր ընկնում մեկ մահճակալ:[2] Քաղաքային գրադարանը, երաժշտական դպրոցը և մշակույթի շատ օջախներ վատթար վիճակում էին: Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Վալերի Սիդորովը փորձում էր արցախցիներին համոզել, թե այդ ամենը կհարթվի, և որ մարզը պետք է հասնի լիակատար ինքնուրույնության, ինքը լինի իր կյանքի տերը:[3]

Արցախահայության համար չափազանց ծանր էր 1989թ. և հաջորդ երկու տարիներին մտցված անձնագրային ռեժիմը: Միայն 1989թ. հունվար-փետրվարին զանազան խախտումների և անձը պարզելու համար մարզում ուժային մարմիններ են տարվել 10 հազար մարդ:[4] Հայերին արգելում էին մարզկենտրոնից մեկնել շրջաններ: Բռնվածները նվաստացվում էին:

Լեռնային Ղարաբաղի վրա շատ ծանր էին անդրադառնում գործադուլները: Այդ մասին հանգամանորեն խոսվեց 1989թ. փետրվարի 8-ին Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամների և մարզի պրոպագանդիստների հանդիպման ժամանակ: Գործադուլների պատճառով նախատեսված 35 հազար քառակուսի մետր բնակտարածությունից գործարկվել էր ընդամենը 2,5 հազարը: Չէր կառուցվել ոչ մի դպրոց, հիվանդանոց, նախադպրոցական մանկական հիմնարկ, բնակարանամուտ տոնելուց գրկվել էր 1600 ընտանիք:[5]

1989թ. փետրվարի 13-ին լրանում էր Լեռնային Ղարաբաղի զանգվածային պայքարը սկսվելու մեկ տարին: Այդ օրը մարզում հայտարարվեց մեկօրյա գործադուլ: Իսկ փետրվարի 20-ին մարզխորհրդի հայտնի նստաշրջանի և նրա ընդունած պատմական որոշման տարելիցը մարզում և Հայաստանում նշվեցին մեծ պաթոսով: Մարտի 6-ին մարզում սկսվեց նոր գործադուլ, որը շարունակվեց մինչև մարտի 13-ը, որի հիմնական պատճառը մարզի բնակչության անվստահությունն էր Հատուկ կառավարման կոմիտեի նկատմամբ: Ա.Վոլսկին իր հերթին գործադուլի պատճառ էր համարում պարետային ժամը վերացնելու մարզի բնակչության պահանջը:[1]

Արցախցիները մեկ տարի շարունակ համառորեն պայքարում էին, սակայն նրանց պահանջը չէր լուծվում: Ձախողվում էր նաև սումգայիթյան դատավարությունը: Ադրբեջանը հարձակման էր անցել բոլոր ճակատներով՝ լրատվությունից մինչև շրջափակում և ծայրամասային գյուղերի վրա հարձակումից մինչև մարդկանց պատանդ վերցնելը: Առանձնապես զանգվածային բնույթ էին ընդունել ունասնագողությունը և հայերի ունեցվածքի հափշտակումները: Պլանավորված էր մարտի 9-ին Մոսկվայում անցկացնել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նիստ, որտեղ պետք է քննարկվեր ԼՂԻՄ-ի տնտեսության կառավարման կազմակերպման հետ կապված հարցը, սակայն այն վիժեցվեց Ադրբեջանի կողմից: Բաքվում և Ադրբեջանի մյուս քաղաքներում չէին դադարում հակահայկական հանրահավաքներն ու ցույցերը, որոնց հիմնական կարգախոսներն էին «Հայեր, կորեք ադրբեջանական հողից», «Հայերը մեր թշնամիներն են» և այլն:

1989թ. մարտի 26-ը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունների օրն էր:[2] Տնօրենների խորհրդի, «Կռունկի» նախկին անդամների և Շարժման գործուն մասնակիցների, հասարակական կազմակերպությունների, կուսակցական ու պետական մարմինների ղեկավար ուժերի ակտիվ աշխատանքի շնորհիվ քաղաքական նշանակություն ունեցող այդ միջոցառումն Արցախում կազմակերպվեց բարձր մակարդակով, և առաջադրված բոլոր թեկնածուներն էլ ընտրվեցին պատգամավոր: Նախընտրական քարոզչության ժամանակ Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Վիկտոր Միշինը հայտարարեց, թե «Ղարաբաղյան ժողովրդական

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 24.03.1989:
[2] Նույն տեղում, 9.02.1989:
[3] Գրական թերթ, 24.02.1989:
[4] Խորհրդային Ղարաբաղ, 8.03.1989:
[5] Նույն տեղում, 10.02.1989:

[1] Նույն տեղում, 8.03.1989:
[2] Թեկնածուներ էին առաջադրվել Հենրիխ Պողոսյանը /Ստեփանակերտի ազգային-տարածքային ընտրական շրջան/, Զորի Բալայանը /Ասկերանի ընտրական շրջան/, Վաչագան Գրիգորյանը /Մարտունու և Հադրութի ընտրական շրջան/, Վահան Գրիգորյանը /Մարտակերտի ընտրական շրջան/, Բորիս Դադամյանը /ԼՂԻՄ տարածքային ընտրական շրջան/, Վագիֆ Ջաֆարովը /Շուշիի ընտրական շրջան/ և Արկադի Վոլսկին /ԼՂԻՄ և հարակից ադրբեջանական չորս շրջանները միավորող տարածքային ընտրական շրջան/:

շարժումն արդեն ապացուցել է իր միասնությունը, իր ուժը, իր հանրահայտությունը»:[1]

Այդ ժամանակ «Խորհրդային Ղարաբաղը» մարզի միակ գանգվածային թերթն էր, որի յուրաքանչյուր համար Արցախում և նրա սահմաններից դուրս սպասվում էր անհամբերությամբ: Թերթի բաժանորդների թիվը հասել էր աննախադեպ քանակի՝ 40 հազարի: Քանի որ նման տպաքանակ ապահովելը մարզային տպարանի համար դժվար էր, Արցախում մտածում էին թերթի տպաքանակի մի մասը տպագրել Երևանում: Վալերի Սիդորովը փետրվարի 21-ին Հայկոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Գալուստ Գալոյանին ուղարկած նամակով խնդրեց ընդառաջել արցախցիների ցանկությանը, որը և կատարվեց:[2]

1989թ. մարտի 5-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Հայկական արցախյան բարեգործական «Ամարաս» ընկերության հիմնադիր համագումարը: Դրանում ընդունված ծրագրային փաստաթղթի բնորոշմամբ «Ամարասը» գանգվածային հասարակական կազմակերպություն էր, որը հիմնված էր աշխատավորների հայրենասիրական ակտիվության վրա և հանդես էր գալիս հանուն մարդկային փոխհարաբերությունների հումանիզացման ու հասարակության բարոյական մաքրման: Պաշտպանելով մարդու կյանքի և ազատության իրավունքը՝ «Ամարասը» հետևողականորեն հանդես էր գալիս հանուն խաղաղության, դատապարտում բռնությունը, մարտնչում ինչպես առանձին քաղաքացիների, այնպես էլ հասարակական խմբերի ու ժողովուրդների հանդեպ ամեն մի անարդարության և կամայականության դեմ: «Ամարասը» հանդես էր գալիս ամեն տեսակ ազգային անարդարության դեմ, մերժում ռասիզմը, ազգայնամոլությունը: Ընկերությունն իր ամենագլխավոր խնդիրներից մեկն էր համարում բոլոր կարիքավորներին, երեխաներին, հիվանդներին, ծերերին, հաշմանդամներին անշահախնդիր օգնություն ցույց տալը: Համագումարն ընկերության վարչության նախագահ ընտրեց Բորիս Դադամյանին:[3]

Հայոց Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը դադարել էր գործելուց 1920թ. գարնանը՝ թուրքերի կողմից Շուշիի ավերման ժամանակ Վահան եպիսկոպոսի սպանվելուց հետո: 1920-ական թվականների սկզբին այն վերականգնվել էր, կենտրոն ունենալով Գանձասարը: Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից Արցախի հայտատացյալների նկատմամբ իրագործվող բռնությունների և հալածանքների արդյունքում 1933թ. դադարեցվել էր Արցախի թեմի գործունեությունը:[1] Գորբաչովյան «վերակառուցման» շրջանում ազգային-ազատագրական շարժման վերելքի հետ միասին վերակենդանացվեց նաև Արցախի հոգևոր կյանքը, և վերածնունդ ապրեց թրիստոնեությունը: Արկադի Վոլսկու միջամտությամբ 1989թ. ապրիլից Արցախի եկեղեցիները գործելու իրավունք ստացան: Առաջինը գրանցեցին Ամարասի, ապա՝ Գանձասարի զանգերը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի օծությամբ 1989թ. հունիսի 6-ին Արցախի թեմի առաջնորդ ձեռնադրվեց Պարգև սրբազան Մարտիրոսյանը:[2]

1989թ. մայիսի 1-ին մարզում տարածվեցին թռուցիկներ, որոնցով կոչ էր արվում դադարեցնել աշխատանքը, սկսել ինքնակամ գործադուլ և Հատուկ կառավարման կոմիտեին ներկայացնել մի շարք պահանջներ: Մայիսի 3-ին Ստեփանակերտի արդյունաբերական ձեռնարկությունների և հիմնարկների մեծամասնությունում դադարեցվեցին աշխատանքները: Սա արդեն 10-րդ գործադուլն էր 1988թ. փետրվարից սկսած, որը շարունակվեց ավելի քան 3,5 ամիս՝ մինչև օգոստոսի 21-ը: Մարզի հայ բնակչությունը խիստ դժգոհ էր Հատուկ կառավարման կոմիտեից, որի թույլտվությամբ Ադրբեջանի իշխանությունները մարզի ադրբեջանաբնակ բնակավայրերում ծավալել էին արդյունաբերական ձեռնարկությունների, սոցիալ-տնտեսական օբյեկտների, Շուշի քաղաքից ադրբեջանական բնակավայրեր տանող ճանապարհների լայնածավալ շինարարություն: Առանց մարզային և շրջանային իշխանությունների իմացության, Խոջալուում կառուցվում էին 600 բանվորական տեղով տեքստիլ ֆաբրիկա, Բարդայի կարի ֆաբրիկայի 100 տեղանոց մասնաճյուղ, 50 մահճակալով հիվանդանոց, 500 աշակերտական տեղով դպրոց, մանկապարտեզ, մշակույթի պալատ և այլ օբյեկտներ: Նույնը կատարվում էր նաև մարզի ադրբեջանաբնակ մյուս գյուղերում, ինչպես նաև Ստեփանակերտի մեջ գտնվող Կրկժան քաղամասում, որտեղ նախատեսվել էր կառուցել կարի և տրիկոտաժի 500 տեղով ֆաբրիկաներ, ստեղծել ավտոշարասյուն, ընդարձակել գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կառուցել դպրոցական նոր շենք և այլն: Եվ դա այն դեպքում,

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 24.03.1989:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 68, թ. 24:
[3] Ամարաս, 1989, N 3: Տես նաև՝ Հայրենիքի ձայն, 1989, N 22: Իմիջիայլոց, «Ամարասը» Արցախում ստեղծված առաջին բարեգործական ընկերությունն էր, որը կարճ գոյություն ունեցավ: Նրա պաշտոնական օրգան «Ամարասը» ունեցավ երեք համար:

[1] ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2740, թ. 1:
[2] Պարգև սրբազանը ծնունդով Հյուսիսային Արցախի Չարդախլու գյուղից է, աշխարհական անունը Գուրգեն է: Նրան հոգևոր Պարգև անունը տվել է վեհափառ Վազգեն Ա-ն: Պարգև սրբազանը եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել 1985թ.:

երբ շինանյութերի բացակայության պատճառով մարզի հայկական բնակավայրերում գրեթե դադարել էին շինարարական աշխատանքները: Մարզի կուսակցական և խորհրդային մարմինների մի խումբ ղեկավարներ մարզի աշխատավորների անունից մայիսի 3-ին բաց նամակով դիմելով Մ.Գորբաչովին՝ նշում էին, որ նույնիսկ կառավարման հատուկ ձև մտցնելը մարզը չի պաշտպանել Ադրբեջանի կոպիտ, անպարկեշտ միջամտությունից: «Ի հակակշիռ ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին ընդունված որոշումների, - գրում էին նամակի հեղինակները, - տեղի է ունենում միջոցների նպատակային հատկացում և ադրբեջանական գյուղերի հապշտապ կառուցապատում, որտեղ աշխատանքներ են ընթանում արդյունաբերական և սոցիալական նշանակության օբյեկտների, ճանապարհների, բնակարանների շինարարության ուղղությամբ»: Արցախի ղեկավարները գտնում էին, որ «կառավարման հատուկ ձևը չպետք է փոխարինի տեղական կուսակցական և խորհրդային մարմինների կառուցվածքներին, այլ պետք է վեր կանգնի նրանցից՝ փոխարինելով հանրապետության ղեկավարությանը, որը լրիվ վարկաբեկել է իրեն և նախկին շովինիստական քաղաքականությունն է շարունակում Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ»: Նրանք պահանջում էին քաղաքական գնահատական տալ Սումգայիթի կոտորածին և պնդում ԼՂԻՄ-ը դուրս բերել Ադրբեջանական ԽՍՀ ենթակայությունից ու միավորել Հայաստանի հետ:[1]

1989թ. մայիսին ադրբեջանական զինված ավազակախմբերը շարունակում էին անասնագողությունն ու կողոպուտները: Մինչդեռ Արկադի Վոլսկին հպարտանում էր, թե բոլորին զինաթափել են և առգրավել 3,5 հազար միավոր տարբեր տեսակի զենքեր: Բանն այն է, որ մարզի հայերից վերցրել էին բոլոր որսորդական հրացանները, մինչդեռ ադրբեջանցիների զենքի միայն մի չնչին մասն էին առգրավել: Ա.Վոլսկին նպատակ ունենալով արցախահայությանը հանգստացնել և Հատուկ կառավարման կոմիտեի համար հեղինակություն ստեղծել՝ հայտարարեց, թե որոշում է ընդունվել մարզում կառուցել 13 մլն ռուբլու արժողությամբ մարզային հիվանդանոց, թոքախտաբուժական դիսպանսեր և կարգավորել Ստեփանակերտի ջրամատակարարումը: Նաև ավելացրեց, թե ընթացիկ տարվա երկրորդ կեսին մարզը կանցնի տարածքային տնտեսաշվարկի, իսկ դրա համար պիտի կարողանալ ապահովել երկու ազգությունների հանգստությունն ու կյանքը և ամուր հիմքի վրա դնել մարզի բազմակողմանի զարգացումը:[2] Այդուհանդերձ, Հատուկ կառավարման կոմիտեն սկսել էր համոզվել, որ արցախցիներն ունեին միայն մեկ գերխնդիր. կամ վերամիավորել Հայաստանի հետ, կամ էլ ժամանակավորապես ենթարկվել Մոսկվային:

Հատուկ կառավարման կոմիտեն չկարողացավ և չէր էլ կարող կրկու ժողովուրդների միջև վստահության կամուրջ հիմնել: Չկարողացավ, որովհետև Մոսկվայի կամակատարն էր և չէր կարող դուրս գալ նրա գծած շրջանակներից: Նա չկարողացավ նաև կանխել Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից մարզի ադրբեջանական բնակավայրերում մեծ թափով ընթացող ապօրինի շինարարությունը և ոչ էլ կարողացավ բեկում մտցնել մարզի շինարարական աշխատանքներում: Պարզից էլ պարզ էր, որ առանց Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման հազիվ թե այլ բնույթի որևէ էական դրական քայլ կատարվեր: Որ Հատուկ կառավարման կոմիտեի խոստումները և որոշումները չափից դուրս առատ էին, իսկ կատարվածը՝ չնչին, տեսնում էին բոլորը: Արցախցիները ծանծրացել էին դատարկ խոստումներից և սին հույսերից: Այսպես օրինակ՝ նախատեսված էր մարզում կապիտալ շինարարության ծավալն ավելացնել երեք անգամ, սակայն այն զիջում էր նախորդ տարիների նույնիսկ միջին մակարդակին: Մարզի շինարարական ամենամեծ կազմակերպությունը՝ 9-րդ շինտրեստը, տարվա պլանով իրեն հատկացված միջոցների նույնիսկ 10 տոկոսը չէր իրացրել: Թերությունները բավականին շատ էին, իսկ դրանց վերացման գերխնդիրը մնում էր չլուծված: Ինչ դա էր հիմնական պատճառը, որ կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմը, մարզի կուսշրջկոմների առաջին քարտուղարները, շրջխորհուրդների նախագահները, մարզից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առանձին պատգամավորներ և Հատուկ կառավարման կոմիտեի որոշ անդամներ տարածաշրջանի իրավիճակը ներկայացնող բաց նամակով դիմելով Մ.Գորբաչովին՝ պնդում էին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից ԼՂԻՄ-ի անհապաղ, իրական դուրսբերման անհրաժեշտությունը և գտնում, որ հարցի ճիշտ լուծումը եղել և մնում է ԼՂԻՄ-ի վերամիավորումը Հայաստանի հետ:[1]

1988թ. փետրվարից սկսած՝ Ղարաբաղյան շարժման վերաբերյալ մոսկովյան ոչ մի քննարկում դրական արդյունք չէր տվել, որովհետև ընդունված ոչ մի որոշում չէր բխել բուն հիմնախնդրից և ի սկզբանե մերժված էր: Ավելին, կոմսետիկ որոշումները միայն բացասական հետևանքներ էին թողել, ավելի էին շիկացրել մթնոլորտը տարածաշրջանում, է՛լ ավելի բորբոքել հայ ժողովրդի ազգային զգացմունքները:

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 5.05.1989:
[2] Коммунист, 3.05.1989.

[1] Խորհրդային Հայաստան, 18.05.1989:

1989թ. մայիսի 25-ին Մոսկվայում իր աշխատանքները սկսեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը: Այդ օրերին Հայաստանից և Լեռնային Ղարաբաղից հարյուրավոր հեռագրեր, նամակներ ու դիմումներ ուղարկվեցին համագումարին՝ խնդրելով կամ պահանջելով վերականգնել պատմական արդարությունը և Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել Հայաստանի հետ: Հայ ժողովուրդը փայփայում էր այն միտքը, թե համագումարն ի վիճակի կլինի լուծելու ղարաբաղյան հիմնախնդիրը: Արցախահայությունը և Շարժման ղեկավարությունն ուշադիր հետևում էին համագումարի աշխատանքներին: Նրանք ամենօրյա կապի մեջ էին Լեռնային Ղարաբաղից ընտրված պատգամավորների հետ: Իմանալով, որ մերձբալթյան հանրապետություններից, Մոսկվայից, Լենինգրադից, ինչպես և երկրի այլ տարածաշրջաններից բավականին թվով պատգամավորներ պաշտպանում են արցախահայության պահանջը, նրանք հույսեր էին փայփայում, թե Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կլուծվի դրականորեն: Համագումարի ամբիոնից Հենրիխ Պողոսյանի, Զորի Բալայանի, Բորիս Դադամյանի, Հայաստանից մի շարք պատգամավորների առաջարկություններն արժանանում էին բազմաթիվ պատգամավորների հավանությանը: Մինչև անգամ Լենինգրադից Ա.Սոբչակը և Ա.Դենիսովը հայտարարեցին, թե իրենք հրաժարվում են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում իրենց տեղից՝ հօգուտ Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների: Սակայն ադրբեջանցի պատգամավորները բոլոր ջանքերը գործադրում էին՝ խոչընդոտելու ԼՂԻՄ-ից և Հայաստանից պատգամավորների գործունեությունը: Համագումարին տված զեկուցման մեջ Մ.Գորբաչովը նշեց. «Ազգային ինքնորոշման սկզբունքը, որն առաջ է քաշել Լենինը, եղել և մնում է կոմունիստական կուսակցության ազգային քաղաքականության գլխավոր տարրերից մեկը»,[1] սակայն դրանք լոկ խոսքեր էին: Որպես դրա պատասխան՝ մի քանի օր անց համագումարի ամբիոնից Բորիս Դադամյանը հարց դրեց. «Եկեք ինքներս մեզ հարցնենք, թե հանուն ինչի՞, հանուն այդ ո՞ր բարձրագույն սկզբունքների պետք է տառապի Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը: Դա ի՞նչ ինքնորոշում է, եթե փոքրաթիվ ազգը ինքնորոշման համար պետք է թույլատվություն խնդրի ավելի մեծ ազգից: Վերջինս կարող է ողորմածաբար թույլատրել կամ ամբարտավանորեն արգելել: Սա ի՞նչ մեծապետական թույլատրական ինքնորոշում է»:[2] Այսպես էլ՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների ոչ առաջին և ոչ էլ հաջորդ համագումարները ոչինչ էլ չարեցին Ղարաբաղի հիմնախնդիրը լուծելու հարցում:

[1] Известия, 31.05.1989.
[2] Խորհրդային Հայաստան, 8.06.1989:

Խորհրդային Հայաստանը ծանր ու դժվարին օրեր էր ապրում: Մի կողմից երկրաշարժը, մյուս կողմից հանրապետությունում հարյուր հազարավոր փախստականների առկայությունը, երևանում շարունակվող պարետային ժամը և կոմիտեականների ծերբակալությունը ստեղծել էին խիստ պայթունավտանգ վիճակ: Չնայած հիմնական ղեկավարների ծերբակալությանը՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեն շարունակում էր գործել: Տեղական կոմիտեները լայն աշխատանք էին ծավալում հանրապետության գրեթե բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկություններում և գյուղերում: Վ.Բաղամյանցի 1989թ. հունվարի 20-ի մի գաղտնի զեկուցագրից իմանում ենք, որ հանրապետությունում «Ղարաբաղյան շարժման» ակտիվիստները փորձում էին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների թեկնածուներ առաջադրել կոմիտեի ծերբակալված ամդամներին: Ըստ այդ զեկուցագրի՝ կոմիտեին պաշտպանողները դիմում էին «շանտաժի, սպառնալիքի, հոգեբանական ճնշման, ձգտում էին վարկաբեկել ձեռնարկությունների ղեկավարներին, հիմնարկ-ձեռնարկությունների կուսակցական կազմակերպություններին»: Ըստ ՊԱԿ-ի նախագահի՝ կոմիտեականների և նրանց համախոհների գործունեությունն այնքան բացահայտ է, որ որոշ ձեռնարկությունների ղեկավարներ ստիպված էին դիմել իրավապահ մարմիններին նրանց նկատմամբ միջոցներ ձեռնարկելու համար: Օրինակ էր բերվում Երևանի Ռելեի գործարանը, որի ղեկավարությունը դիմել էր հանրապետության դատախազությանը՝ խնդրելով միջոցների ձեռնարկել Շարժման ակտիվիստներ Վ.Իվանյանի և Օ.Հարությունյանի նկատմամբ, որոնք բանվորներին կոչ էին անում գործադուլի և ձախողում էին արտադրական աշխատանքները: Նրանք վարչական կարգով ծերբակալվել էին 30-ական օրով:[1]

Շարժման ակտիվիստների նկատմամբ նման ճնշիչ միջոցներ ձեռնարկվում էին նաև հանրապետության մյուս քաղաքներում ու գյուղավայրերում: Հանրապետության կուսակցական և պետական բոլոր ղեկավարներ վախենում էին հանրահավաքներից ու երթերից: Կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունները քայլեր էին ձեռնարկում հասարակության ղեկավարումն իրենց ձեռքում պահելու համար: Սակայն, հակառակ այդ ամենին, հանրապետության բնակչությունը չէր կորցրել պայքարի կորովը: Դեռ ԽՄԿԿ կենտկոմ Սուրեն Հարությունյանի ուղարկած նամակ-զեկուցագրի՝ մարտի 8-ին ժամը 12-ին Երևանի դրամատիկական

[1] ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.35, թ.1-2:

թատրոնի դիմացի պուրակում հավաքվել էին մոտ 500 մարդ, այդ թվում՝ 200 կին և երեխաներ: Նրանք այնտեղ գնացած իշխանության ներկայացուցիչներից պահանջել էին ազատել «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին, կոչ էին արել պայքարել Արցախի համար մինչև վերջ, ապա պահանջել էին վերացնել պարետային ժամը, բանակը քաղաքից դուրս բերել, փախստականներին ապահովել բնակարաններով: Այդ գործողության ակտիվ մասնակիցները ձերբակալվեցին և տույժի ենթարկվեցին:[1] Իսկ մինչ այդ, ՀԿԿ Երևանի քաղկոմի քարտուղար Մ.Մինասբեկյանը փետրվարի 11-ին Հայկոմկուսի կենտկոմ ուղարկած նամակում հաղորդում էր, թե քաղկոմը տեղեկություն է ստացել, որ առանձին ծայրահեղական խմբեր նախապատրաստվում են նշել փետրվարի 18-ը՝ «որպես դաշնակցության խռովության օր»: Քաղկոմի քարտուղարը կենտկոմին առաջարկում էր «ձեռնարկել բոլոր անհարժեշտ միջոցները՝ միտինգները, երթերն ու ժողովները կանխելու համար»: Նա առաջարկում էր փետրվարի 18-ին նախորդած օրերին հանրապետության մամուլում և հեռուստատեսությամբ «դաշնակցության ռեակցիոն քաղաքականությունը մերկացնող» հոդվածներ տպագրել և կազմակերպել նման հաղորդումներ:[2]

Հայաստանի իշխանությունները չէին դադարում շարժման ակտիվիստների վրա ուժ և ճնշում գործադրելուց: Հանրապետության ներքին գործերի նախարար Հուսիկ Հարությունյանի մի զեկուցագրից իմանում ենք, որ միայն 1989թ. մարտին վարչական կալանքի են ենթարկվել 25 հոգի, տուգանվել են 12-ը, 87-ը ստացել են նախազգուշացում, 2 հոգի ենթարկվել են քրեական պատասխանատվության: Երևանում, Էջմիածնում, Սևանում և Կիրովականում թռուցիկներ տարածելու համար ձերբակալվել է 12 հոգի, իսկ ժողինստիտուտի ուսանող Ա.Սարգսյանը ձերբակալվել էր այն բանի համար, որ կոչ էր արել բոյկոտել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Ներքին գործերի նախարարը Հայկոմկուսի կենտկոմին հաղորդում էր, որ երթի դուրս եկած բնակչությանը «շրջափակել էին ՆԳՆ ուժերը», որոնք նրանցից խլել էին 5 եռագույն դրոշ, 6 ցուցապաստառ՝ հետևյալ գրություններով՝ «Օկուպանտներ, հեռացեք Հայաստանից», «Դադարեցնել բռնությունները», «Ազատություն «Ղարաբաղ» կոմիտեին», «Մեր պատգամավորը Պ.Հայրիկյանն է» և այլն: Մասնակի ընդհարումների հետևանքով միլիցիայի 7 աշխատողներ ստացել էին թեթևակի վնասվածքներ: Ձերբակալվել էին 17 օրինազանցներ: Այդ ամենը կազմակերպողների գործերն ուղարկվել էին դատախազություն:[1]

Հանրապետության բնակչության զանգվածային բողոքներն իշխանություններին ստիպեցին թույլատրել հանրահավաքներն ու դուրսը: Մայիսի 11-ին թույլատրված առաջին հանրահավաքում կույթ ունեցողները պահանջեցին վերացնել անցաթղթային համակարգը, դժգոհություն հայտնվեց Հայաստանի իշխանությունների պանդաղկոտության համար, տեղյակ պահվեց, որ Ա.Վոլսկու ղեկավարած կոմիտեն ոչինչ չի անում ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու համար և այլն:

Մայիսի 30-ին Մատենադարանի դիմաց տեղի ունեցած ցույցի ժամանակ հայտարարվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները բանտից ազատվել են և վերադարձել Երևան: Որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին կալանքից ազատելը ամենից առաջ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի արդյունք էր, անկասկած է: Դրանում տեսագրգռված էին նաև մոսկովյան իշխանությունները, որոնց նպատակն էր այդ քայլով Հայաստան-Արցախի իշխանություններին հետ պահել Ղարաբաղյան շարժումից:

3. Արցախի և Հայաստանի վերամիավորման համազգային շարժման նոր փուլը /1989 թ. հունիս – 1991թ. սեպտեմբեր/

1989թ. մայիսի 28-ին Ստեփանակերտում առաջին անգամ զանգվածաբար նշվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության հռչակման տարելիցը: Հազարավոր ստեփանակերտցիներ, անտեսելով հատուկ դրությունը, հավաքվեցին քաղկոմի շենքի դիմաց, տույա՝ Ս.Շահումյանի անվան մարզադաշտում, ուր և տեղի ունեցավ բազմահազարանոց հանրահավաք: Ելույթ ունեցողները պահանջում էին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի համագումարի օրակարգում մտցնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Միտինգավորները վանկարկում էին՝ «Հայաստան», «Ազատություն կալանավորներին», «Արդարացի դատ ոճրագործներին» կարգախոսները: Հունիսի 4-ին Հաղբանակի հրապարակում տեղի ունեցած հանրահավաքում բանաստեղծ Գուրգեն Գաբրիելյանը, պետական դրամատիկական թատրոնի տնօրեն Աշոտ Ստեփանյանը, Ղարամետաքս կոմբինատի կուսկոմիտեի քարտուղար Ռոբերտ Քոչարյանը, աշխատանքի վետերան Իշխան Ավետիսյանը, Ստեփանակերտի քաղկոմի քարտուղար Հասմիկ Միքայելյանը և ուրիշներ խստորեն դատապարտեցին Բաքվի

---

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.127, գ.735, թ 1-2:

[2] Նույն տեղում, ֆ.1, գ. 698, թ. 28-29:

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 87, գ. 37, թ. 2 և 39:

իշխանությունների հակահայ գործունեությունը և հույս հայտնեցին, որ Արցախը կմիավորվի մայր Հայաստանի հետ: Միտինգավորները շնորհավորեցին բանտից ազատված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին և բազմաթիվ հեռագրեր ուղարկեցին Երևան: Արցախցիները նաև պահանջում էին ազատել Արկադի Մանուչարովին:

Մ.Գորբաչովը հունիսի 19-ին ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ պատասխանատու աշխատողների:[1] Ընդունելությանը ներկա էին նաև Ն.Ռիժկովը, Վ.Չեբրիկովը և Ա.Վոլսկին: Մ.Գորբաչովը խոստացավ մոտակա օրերին վերականգնել մարզխորհուրդը, որոշ ժամանակ անց՝ կուսակցության մարզկոմը, ինչպես նաև ընդլայնել Հատուկ կառավարման կոմիտեի իրավունքներն ու լիազորությունները: Սակայն Մ.Գորբաչովի խոսքը դարձյալ գործի չվերածվեց:

Արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը գնալով ավելի էր խորանում և ամրանում: Շարժման ղեկավարները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում պայքարի առաջին շարքերում գտնվող բանվորների համախմբմանը: Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկայի արտադրամասի պետ Ռաֆայել Գաբրիելյանը առաջարկեց ստեղծել բանվորական խումբ, որը ցանկացած պահի պետք է պատրաստ լիներ կատարելու «Կռունկի» և Տնօրենների խորհրդի հանձնարարությունները: Շուտով քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններից ընտրվեցին «հատուկ բանվորներ», որոնց առաջին հավաքը տեղի ունեցավ 1988-ի մայիսին, ապային տանը: Բանվորական խմբի հետ կապը պահպանում էր Տնօրենների խորհրդի անդամ Ռոբերտ Քոչարյանը: Խմբի երկրորդ հավաքը, որը տեղի ունեցավ նույն թվականի աշնանը, նրա նախագահ ընտրեց Ռաֆայել Գաբրիելյանին: Բանվորական խումբը մասնակցում էր հանրահավաքների, երթերի կազմակերպմանը, զենքի և գինամթերքի ձեռքբերմանը, ընդհատակյա ռադիոկայանի ստեղծմանը, թռուցիկների տարածմանը, հանդիպումներ ունենում Ա.Վոլսկու հետ և այլն:[2]

Մայիսի 31-ից սկսած՝ Ստեփանակերտում չէին դադարում չարտոնված հանրահավաքներն ու միտինգները: Արդեն երկու ամիս էր, ինչ մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունները չէին աշխատում: Ծանր կացության մեջ գտնվող Արցախն օգնություն էր ստանում դժվարին պայմաններում գտնվող Հայաստանից և այլ

[1] Զորի Բալայան, Վալերի Աթաջանյան, Սեմյոն Բաբայան, Վահան Գաբրիելյան, Վաչագան Գրիգորյան, Մաքսիմ Սիրզոյան, Հենրիխ Պողոսյան և Վլադիմիր Թովմասյան:

[2] Բանվորական խմբի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս «Ազատ Արցախ» թերթի 1999թ. մայիս ամսվա համարներում տպագրված Ռաֆայել Գաբրիելյանի հուշերը:

տեղերից: Հուլիսի վերջին Ստեփանակերտ հասավ հատուկ ավտոչարասյուն՝ բաղկացած 7 բեռնատար ավտոմեքենաներից, որոնք Վրաստանի Բոգդանովկայի շրջանից Ղարաբաղ հասցրին 36 տոննա սննդամթերք, 20 տոննա այլուր, 2 տոննա շաքար, 2 տոննա արևածաղկի յուղ, պանիր, բրինձ և այլն:[1]

Մարզում օր օրի ավելանում էր փախստականների թիվը: 1989թ. հուլիսի 1-ին նրանց թիվը հասել էր 18525-ի:[2] Վիճակը ծանրանում էր նրանով, որ «Կռունկը» չկար, իսկ Տնօրենների խորհուրդը փաստորեն չէր գործում: Ահա այդպիսի իրավիճակում անհեռանձգելի դարձավ նոր կազմակերպության ստեղծումը, որն ի վիճակի կլիներ գլխավորել ժողովրդական շարժումը և մարզը դուրս բերել ճգնաժամային վիճակից: 1989թ. հունիսի 27-ին Հաղբանակի հրապարակում տեղի ունեցավ արտոնված հանրահավաք, որի ընթացքում ելույթ ունեցան Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամներ Սեմյոն Բաբայանը և Վլադիմիր Թովմասյանը, Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Վալերի Աթաջանյանը, Մարտունու և Մարտակերտի կուսշրջկոմների առաջին քարտուղարներ Վաչագան Գրիգորյանն ու Վահան Գաբրիելյանը: Նրանք երկրի իշխանություններից պահանջում էին կատարել Մ.Գորբաչովի տված վերջին խոստումները և վերականգնել կուսմարզկոմն ու մարզխորհուրդը: Ավելի գործնական էր Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը: Նա առաջարկեց մարզում ստեղծել ժողովրդական ճակատ, որպեսզի հնարավոր լիներ կենտրոնացնել համաժողովրդական պայքարի ղեկավարումը: Այդ առաջարկությունն արժանացավ միտինգավորների հավանությանը:

1989թ. հուլիսի 8-ին Ղարմետաքս կոմբինատի ակումբում տեղի ունեցավ «Միացում» ժողովրդական շարժման քաղաքային հիմնադիր կոնֆերանսը:[3] Սերժ Սարգսյանի բացման խոսքից հետո նախաձեռնող խմբի աշխատանքների և առաջարկությունների մասին զեկուցեց Ռոբերտ Քոչարյանը: Կոնֆերանսը հաստատեց Հայոց համազգային շարժման հետ «Միացում» ժողովրդական շարժման միավորման հնարավորության հարցը: Կոնֆերանսն ընտրեց «Միացում» ժողովրդական շարժման քաղաքային խորհուրդ՝ բաղկացած 11 հոգուց:[4] Բաց քվեարկությամբ խորհրդի նախագահ

1 **Աբրահամյան Հրանտ**, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 86:

2 **Арутюнян В.Б.**, նշվ. աշխ., մաս 2, էջ 87:

3 Նույն տեղում: «Միացում» ժողովրդական շարժման Ստեփանակերտի հիմնադիր կոնֆերանսի նյութերը տե՛ս «Միացում» տեղեկագրի առաջին համարում /9.08.1989./:

4 Քաղաքային խորհրդի անդամներ ընտրվեցին Ռոլես Աղաջանյանը, Գրիգոր Աֆանասյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Արմեն Դանիելյանը, Էռնեստ Հայ-

ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը, տեղակալ՝ Սերժ Սարգսյանը: «Միացում» ժողովրդական շարժման առաջնահերթ նպատակը ԼՂԻՄ-ի վերամիավորումն էր Հայկական ԽՍՀ-ի հետ, որը «մարզի հասարակական-քաղաքական կյանքը բնականոն հունի մեջ կմտցնի և թույլ կտա ըստ փուլերի վճռել համազգային ու համադեմոկրատական խնդիրները»:[1]

Կոնֆերանսի ընդունած «Հռչակագրում» նշված էր, որ Ստեփանակերտում ստեղծվել է հասարակական-քաղաքական նոր կազմակերպություն, որը ներկայացնում է բնակչության բոլոր խավերին և միավորում շարժման բոլոր մասնակիցներին: Այնտեղ նաև ասված էր, որ «Հայոց արցախյան «Միացում» ժողովրդական շարժումը համերաշխ է ինքնորոշման, դեմոկրատիայի և սոցիալական արդարության սկզբունքները հարգող բոլոր շարժումների հետ, մերժում է ազգային խտրականությունը և շովինիզմը՝ դրանց ցանկացած դրսևորումներով»:[2]

«Միացում» ժողովրդական շարժման Ստեփանակերտի հիմնադիր կոնֆերանսը հանդես եկավ հայ ժողովրդին ուղղված դիմումով: Այնտեղ ասվում էր, որ «հայ ժողովրդի երկու արհեստականորեն բաժանված հատվածների նպատակներն ու ձգտումները չեն կարող անջատ լինել իրարից, ուստի դիմում են Հայոց արցախյան «Միացում» ժողովրդական շարժումը Հայոց համազգային շարժման բաղկացուցիչ մաս ճանաչելու խնդրանքով»՝ հույս հայտնելով, որ դա «կդառնա Մայր Հայաստանի հետ Արցախի միավորման նախագուշակ»: Նաև նշվում էր, որ «այսօր ամեն մի հայ, անկախ իր քաղաքական համոզմունքներից, ապրում է Հայաստանի հետ Արցախի վերամիավորման...գաղափարով»:[3]

Ռոբերտ Քոչարյանը, պատասխանելով «Միացում» տեղեկագրի խմբագրության հարցերին, նշում էր, որ «հենց վերակառուցման սկզբից էլ հասկացվում էր, որ ԼՂԻՄ-ում ժողովրդի զարթոնքը անխուսափելիորեն կստանա ազգային-ազատագրական շարժման ձև, իսկ դա չգիտակցվեց վերակառուցման գաղափարախոսների կողմից: Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու ազգային-ժողովրդական պայքարն ըստ էության ուղղված էր կաստայացած քաղաքական համակարգի փոփոխմանը: Ստացվեց այնպես, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի անհիմն ծգծգումը հայ բնակչության մեջ ձևավորեց քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային

ռապետյանը, Էդուարդ Ղուկասյանը, Լևոն Միրզոյանը, Գարիկ Պետրոսյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Սերժ Սարգսյանը և Ռոբերտ Քոչարյանը:

[1] Միացում, 1989, N 1:

[2] Նույն տեղում:

[3] Նույն տեղում:

հարցերի լուծման նկատմամբ ուժերի վստահության հաստատուն համոզմունք»:[1]

Այդ ժամանակ Ադրբեջանում հակահայ մոլուցքը զանգվածային բնույթ էր ստացել: Վայրենացած ադրբեջանական ամբոխը 1989թ. հուլիսի 13-ին Շուշիում պղծեց Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի, ականավոր պետական գործիչ Իվան Թևոսյանի, Բաքվի 26 կոմիսարներից Բաղդասար Ավագյանի և Արամ Կոստանդյանի կիսանդրիները: Բարբարոսները Կիրովաբադում նույն կերպ վարվեցին Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի կիսանդրու, Բաքվում՝ Ստեփան Շահումյանի և հայ այլ ականավոր գործիչների հուշարձանների հետ: Բաքվում ոչնչացվում էր հայկական ամեն ինչ: Այնտեղ հանրահավաքներում կոչեր էին հնչում՝ ոչնչացնել հայերին և դուրս քշել քաղաքից: Այդ հակահայկական, հակաղարաբաղյան հիստերիան բորբոքում էին պատմության հայտնի կեղծարար Զիա Բունիաթովը և նրա գաղափարակիցները:[2]

Այդ ամենն ի նկատի ունենալով՝ կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի քարտուղար Վալերի Աթաջանյանի և քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ Մաքսիմ Միրզոյանի ստորագրությամբ հուլիսի 10-ին տագնապալի հեռագիր ուղարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին, որտեղ ասված էր. «ԼՂԻՄ-ի ադրբեջանցի բնակչության կողմից վերջին օրերին հաճախակի ու առավել դաժան են դարձել հայերի դեմ գործադրվող դավերը, որոնք խրախուսվում են հանրապետության ղեկավարության կողմից: Դրա նպատակն է, իհարկե, հայերին հրահրել համապատասխան գործողությունների: Մարզի շուրջ բոլոր ճանապարհները փակված են, գտնվում են ադրբեջանցիների հսկողության տակ: Ջարդում են հայերի մեքենաները: Սակայն զինվորականությունը չի կանխում, չի արգելում այդ վայրագությունները: Իսկ հայ բնակչության կողմից կիրառվող որևէ գործողություն արժանանում է խստագույն պատժի: Անհասկանալի է զորամասերի հրամանատարության այս միակողմանիությունը: Դրությունը բարդ է, հղի ամենածանր հետևանքներով: Խնդրում ենք ձեր անհետաձգելի միջամտությունը»:[3] ԼՂԻՄ Հատուկ կառավարման կոմիտեի կուսակցական ապարատի 7 բաժինների վարիչների ու 26 պատասխանատու աշխատողների ստորագությամբ հուլիսի 12-ին Ս.Գորբաչովին ուղարկված հեռագրում

[1] Միացում, 1989, N 1:

[2] Զիա Բունիաթովը սպանվել է Բաքվում, 1997թ. փետրվարին:

[3] **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 110:

նշվում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի վճռման ծգծգումը հասցրել է իրավիճակի հերթական լարվածության. մարզը գտնվում է շրջափակման մեջ, զոհվում են մարդիկ, ձեռնարկությունները ենթարկվում են ջարդարարության և հրդեհման: Այդ ամենը կատարվում է ՆԳՆ աշխատողների և խորհրդային բանակի աչքի առաջ, որոնք կոչված են կանխելու նման հանցավոր գործողությունները: Դրան նպաստում են նաև «ժամանակ» ծրագրի հակահայկական հաղորդումները: Բնակչությունը վրդովված է, որ հանցագործները մնում են անպատիժ: Բանը հասել է նրան, որ Շուշիում տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ որոշում են ընդունել հայերին արտաքսել Լեռնային Ղարաբաղից: Հեռագրի հեղինակները պահանջում էին անհետաձգելի միջոցառումներ ձեռնարկել:[1]

Հատուկ շրջանի նոր պարետ գնդապետ Մուսատովը հուլիսի 11-ին դիմում հղեց Ստեփանակերտի և մարզի բնակչությանը՝ կոչ անելով չխանգարել Սոսկվայից եկող հանձնաժողովի աշխատանքներին, չընդհարվել զինվորականների և միլիցիայի աշխատողների հետ,[2] այն դեպքում, երբ հենց նրանք էին սադրանքներ կազմակերպում, անհիմն ձերբակալում մարդկանց, ծեծում կամ այլ պատիժների ենթարկում: Միայն 1989թ. յոթ ամիսների ընթացքում տարբեր պատճառներով մարզում կալանավորվել էր 15200 մարդ, որոնցից 14836-ը՝ հայ: ԽՍՀՄ դատախազության տվյալներով՝ 1988-ից մինչև 1992-ի մայիսը ԼՂԻՄ-ում և Հայաստանի սահմանամերձ գյուղերում սպանվել էին 388 և բռնագաղթվել 302 հազար հայ:[3]

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի հերթական հանձնաժողովը Գ.Տարազևիչի գլխավորությամբ Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց 1989թ. հուլիսի 20-ին: Նրա հիմնական խնդիրն էր տեղում լսել մարդկանց, նյութեր հավաքել, ծանոթանալ իրավիճակին և զեկուցագիր ներկայացնել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ: Հանձնաժողովը Լեռնային Ղարաբաղում մնաց մինչև հուլիսի 28-ը և հանդիպեց մարզի աշխատավորների, պատերազմի ու աշխատանքի վետերանների, կրթության և մշակույթի աշխատողների հետ: Սակայն, ըստ էության, այդ հանձնաժողովը նույնպես գործնական ոչինչ չարեց: Եվ պատահական չէ, որ հետո, երբ հանձնաժողովի կատարած աշխատանքը գնահատվում էր, Բորիս Օլեյնիկը ելույթ ունենալով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում՝ գրեթե գլխիվայր ներկայացրեց իրական պատկերը՝ խեղաթյուրելով այն ամենը, ինչ տեսել ու լսել էին Լեռնային Ղարաբաղում: Այդ նիստի

1 **Արտյոնյան Վ.Բ.**, նշվ. աշխ., մաս 2, էջ 93-95:

2 Նույն տեղում, էջ 90-92:

3 **Աբրահամյան Հրանտ**, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 84-85:

տեսագրությունը, ինչպես և Բորիս Դադամյանի ելույթը, ադրբեջանական կողմի խնդրանքով կենտրոնական հեռուստատեսությամբ չհաղորդվեց:[1]

1989թ. հուլիսյան իրադարձությունների համապատկերում առանձնացվում է շահումյանցիների համարձակ քայլը:[2] Շահումյանի շրջանային խորհրդի նստաշրջանը հուլիսի 26-ին որոշում ընդունեց շրջանը ԼՂԻՄ-ին վերամիավորելու վերաբերյալ: Շահումյանցիները նման որոշում ընդունել էին նաև 1919 թվականին: Սակայն 1923թ.՝ ինքնավար մարզի ստեղծման ժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները սահմաններն այնպես վերածևեցին, որ ամբողջ Հյուսիսային Արցախն անջատվեց Լեռնային Ղարաբաղից:[3] Մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 6-ին, Շահումյանի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար, Բաքվի դրածո Ռոլանդ Միրզոևը պաշտոնանկ արվեց, և առաջին քարտուղար ընտրվեց Վլադիմիր Աղաջանյանը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին բազմիցս հարց էր բարձրացվել Շահումյանի շրջանն ընդգրկել ԼՂԻՄ-ի կազմի մեջ, սակայն միշտ էլ մերժվել էր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից: Ղարաբաղյան շարժման հենց սկզբից Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչությունն ակտիվորեն պահանջում էր Լեռնային Ղարաբաղի հետ միասին միավորվել Հայաստանին:

Արցախում ստեղծված բարդ իրադրության պայմաններում, չնայած իր բավականին ակտիվ գործունեությանը, «Միացում» շարժումը չկարողացավ գլխավորել Ղարաբաղյան շարժումը: Դրա հիմ-

1 Խորհրդային Ղարաբաղ, 8.08.1989:

2 Ավելի քան 4000 շահումյանցիներ 1989թ. հուլիսի 25-ին շրջկենտրոնում հավաքվելով միտինգի՝ պահանջեցին անհապաղ հրավիրել շրջխորհրդի նստաշրջան և որոշում ընդունել շրջանը ԼՂԻՄ-ի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ: Հենց այդ նույն միտինգում էլ որոշվում է նստաշրջանը հրավիրել հաջորդ օրը՝ ժամը 16-ին: Իսկ երբ պարզվում է, որ Բաքվից պիտի ժամանեն էմիսարներ, շահումյանցիները որոշում են նստաշրջանը սկսել մինչև նրանց գալը՝ ժամը 11-ին: Շրջխորհրդի 75 պատգամավորներից ներկա էին 69-ը: Ադրբեջանցի 9 պատգամավորներ հեռացել էին նիստից: Ելույթ ունեցան 25 հոգի (Գրական թերթ, 2.08.1989, **Арутюнян В.Б.**, նշվ. աշխ. մաս 2, էջ 119):

Այդ ժամանակ էլ պատմական Գյուլիստանի մելիքության տարածքը միացվել էր Գանձակի շրջանին: 1930թ. այն առանձնացվել էր, և ստեղծվել «Շահումյանի գյուղական շրջան՝ 583 ք. կմ տարածքով, որտեղ 1989թ. մարդահամարի տվյալներով ապրում էր 20625 մարդ, որից 15973-ը՝ հայ, 2889-ը՝ ադրբեջանցի և 763-ը՝ ռուս: 1940-ական թվականներին Կասում Իսմայիլի շրջանից Զեյվա, Շաֆազ, Գյուլգալար, իսկ Խանլարի շրջանից՝ Տոգան գյուղերը միավորել էին Շահումյանի շրջանին: Այն ԼՂԻՄ-ի հետ ուներ ավելի քան 50 կիլոմետր երկարությամբ սահման:

նական պատճառը շարունակվող համընդհանուր գործադուլն էր: Շրջափակման և գործադուլի մեջ գտնվող Արցախը շնչահեղձ էր լինում: Հայաստանից եկող ավտոշարասյուները տեղ չէին հասնում, իսկ Բաքվից ուղարկվող ապրանքները չէին ընդունվում արցախցիների կողմից: Երրորդ ամիսն էր, ինչ մարդիկ աշխատավարձ չէին ստանում: Անգամ ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստր Յ.Շատալինը լինելով Ստեփանակերտում ու Լաչինի շրջանում՝ չկարողացավ անվտանգ դարձնել Գորիս-Ստեփանակերտ ճանապարհը: Ստեփանակերտում օգոստոսի 4-ին տեղի ունեցած հանրահավաքը[1] ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ բնակչությանը կոչ արեց դադարեցնել գործադուլը հատկապես շինարարական օբյեկտներում և վերականգնել աշխատանքային ռիթմը, որպեսզի փախստականների համար կառուցվեին բնակարաններ: Իրոք, Արցախը ծանր վիճակից դուրս բերելու ճիշտ ուղին գործադուլը դադարեցնելն էր: Բայց ո՞վ կարող էր իր վրա վերցնել գործադուլավորներին համոզելու պատասխանատվությունը: Հատուկ կառավարման կոմիտեն ի վիճակի չէր, որովհետև արցախցիները նրան չէին հավատում ու վստահում: Ահա այստեղ էր, որ օգնության հասավ Ղարաբաղի հերոսական անցյալի փորձը: Նպատակահարմար գտնվեց 1918թ. օրինակով ստեղծել Ազգային խորհուրդ, որը կգլխավորեր ազատագրական պայքարը: Այդ նպատակով օգոստոսի 7-ին Շոշ գյուղում տեղի ունեցավ հավաք, որին մասնակցեցին Ասկերանի, Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի կուսշրջկոմների բյուրոների, մարզային արհմիութենական խորհրդի նախագահության, մարզի կոմերիտմիության բյուրոյի, «Միացում» կազմակերպության վարչության անդամները, ԼՂԻՄ մարզային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների ժողովրդական պատգամավորները: Հավաքը քննարկեց դժվարին պայմաններում կուսակցական և պետական մարմինների, հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունների գործողությունների միասնականությունն ապահովելու հարցը: Որոշվեց հետագա գործողությունների ծրագիր մշակելու համար շուտափույթ հրավիրել ԼՂԻՄ բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար: Այն նախապատրաստելու համար ստեղծվեց կազմկոմիտե՝ մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ Շմավոն Պետրոսյանի գլխավորությամբ:

Որպես համագումարին նախապատրաստվելու գործնական քայլ՝ օգոստոսի 11-ին Ստեփանակերտում հրավիրվեց հանրահա-

[1] Այդ հանրահավաքում ելույթ ունեցան մարզային հիվանդանոցի գլխավոր վիրաբույժ, Շարժման առաջամարտիկ Է.Ղուկասյանը, Ասկերանի շրջժողկոթբաժվար Ա.Գրիգորյանը, փախստականների կոմիտեի նախագահ Յու.Դանիելյանը և ուրիշներ:

վաք, որը Հատուկ կառավարման կոմիտեից պահանջեց երեք օրվա ընթացքում վերացնել մարզի շրջափակումը և բողոք ներկայացրեց ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանություններին՝ պահանջելով կալանքից ազատել Արկադի Մանուչարովին:[1]

1989թ. օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտի պետական դրամատիկական թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը: ԼՂԻՄ Հատուկ կառավարման կոմիտեի կողմից համագումարին մասնակցեց Ս.Կուպրին: Մարզում ստեղծված իրավիճակի մասին զեկուցումով հանդես եկավ Վ.Թովմասյանը: Մտքերի փոխանակությանը մասնակցեցին շուրջ քսան հոգի: Համագումարի անունից դիմումներ հղվեցին համապատասխան մարմիններին՝ Արկադի Մանուչարովի և Չափարի գյուղի անհիմն ձերբակալված բնակիչների նկատմամբ ընտրված խափանման միջոցը փոխելու պահանջով: Համագումարը որոշում ընդունեց «Մարզում ստեղծված իրավիճակի մասին», «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղն անկախ հայտարարելու վերաբերյալ», դիմում՝ «Հատուկ շրջանի պարետին, խորհրդային բանակի և ԽՍՀՄ ՆԳՆ ստորաբաժանումների սպաներին»: Համագումարը խստագույն կերպով մերժում էր մարզի ներքին գործերին Ադրբեջանի կառավարության կողմից միջամտություն ցույց տալու յուրաքանչյուր փորձ և ինքնավար մարզի հանդեպ անընդունելի էր համարում թելադրանքի քաղաքականությունը: Որոշվեց «որպես պետական իշխանության խորհրդանիշ, մարզի տարածքում ընդունել ԽՍՀՄ պետական դրոշը»: Համագումարն ընդգծում էր, որ «ԽՍՀՄ սահմանադրությունը ոչ մի մարմնի, այդ թվում և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը իրավունք չի վերապահում դադարեցնել նույնիսկ գյուղական և ավանային խորհուրդների գործունեությունը», և որ «ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989թ. հունվարի 12-ի հրամանագրով հատուկ կառավարման կոմիտեին այդպիսի իրավունքով օժտելը հիմնական օրենքի երկրորդ հոդվածի կոպիտ խախտում է»: Հռչակվեց, որ «Ազգային խորհուրդը անկախ է իր գործունեության մեջ, վերահսկելի միայն համագումարի կողմից: Նրա որոշումները պարտադիր են Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում կատարելու համար»: Հռչակագրում նաև նշված էր, որ «ԼՂԻՄ-ի գործերին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի միջամտությունը գնահատվելու է որպես ագրեսիայի ակտ և կստանա համարժեք պատասխան»: Համագումարը դիմելով աշխարհի դեմոկրատական պետությունների կառավարություններին և ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին՝ խնդրում էր օժանդակել Լեռ-

[1] **Арутюнян В.Б.**, նշվ. աշխ. մաս 2, էջ 143-144:

նային Ղարաբաղի հայ բնակչության ինքնորոշման և անկախության ձգտումներին:[1]

Համագումարն ընտրեց 80 հոգուց կազմված Ազգային խորհուրդ և 21 հոգանոց նախագահություն: Ազգային խորհրդի նախագահ ընտրվեց Մարտունու կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Վաչագան Գրիգորյանը, տեղակալներ՝ Վ.Աթաջանյանը և Վ.Թովմասյանը: Համագումարի կոչով օգոստոսի 21-ից գործադուլը դադարեցվեց, և արդեն 28-ին բոլոր ձեռնարկություններն աշխատում էին: Ինչպես և սպասվում էր, ԼՂԻՄ լիազոր ներկայացուցիչների համագումարն ու նրա որոշումները սվիններով ընդունվեցին Ադրբեջանի կողմից: Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն իր օգոստոսի 23-ի նիստում որոշում ընդունեց արձակել Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների կողմից ընտրված Ազգային խորհուրդը: Նիստում պատգամավորների պահվածքն ու վարքագիծը խուլիգանական էր: Նրանց հանգստացնելու համար Ա.Վեզիրովը հայտարարեց, որ թե՛ պատգամավորները և թե՛ ժողովուրդը չպետք է անհանգստանան, քանի որ «Լեռնային Ղարաբաղը մերն է, միշտ էլ կմնա մերը, որովհետև մեր թիկունքում կանգնած են և մեզ պաշտպանում են Մ.Գորբաչովն ու Ե.Լիգաչովը»:[2]

Մինչ այդ՝ օգոստոսի 15-ին, Բաքվում ստեղծվել էր «Ղարաբաղին օգնելու համազգային շարժում» կազմակերպությունը, որի հիմնական խնդիրն էր Լեռնային Ղարաբաղը լրիվ ադրբեջանականացնելու համար չխնայել «ոչ ֆինանսական և ոչ էլ այլ միջոցներ»:[3] Այդ նույն օրերին էլ Բաքվի մտավորականության ժողովը, որին մասնակցեցին նաև քաղաքի հասարակայնության ներկայացուցիչները, դիմելով ադրբեջանական ժողովրդին, բացահայտ կոչ արեց դիմել բռնություններ՝ «արհեստականորեն ստեղծված «ԼՂԻՄ ի պրոբլեմին» վերջ տալու նպատակով»: Խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտությունը և Ղարաբաղյան շարժման էությունը՝ Ադրբեջանի մտավորականները փորձում էին ամեն ինչ գլխիվայր շուռ տալ և նույնիսկ հայտարարեցին, թե իբր հայերը «խարխլում են ադրբեջանցիների հեղինակությունն ամբողջ աշխարհում»:[4] Ադրբեջանի մտավորականներն իրենց ժողովրդին մոլորության մեջ գցելով՝ հայտարարում էին, թե իբր ոչ թե ադրբեջանցիները, այլ հայերն են

[1] Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի նյութերը, Ստեփանակերտ, 1989, տես նաև Խորհրդային Ղարաբաղ, 17.08.1989:

[2] Бакинский рабочий, 24.08.1989.

[3] Նույն տեղում:

[4] Бакинский рабочий, 24.08.1989.

ոչնչացնել ԼՂԻՄ-ը և Ադրբեջանից Հայաստան գնացող երկաթուղին, որ հայերն են հարձակվում ադրբեջանական գնացքների վրա:

Արցախցի մի խումբ մտավորականներ, ի պատասխան, հերթական անգամ մերկացրին ազերի մտավորականների խեղաթյուրումները:[1]

Ադրբեջանում ամեն օր դիմում էին նոր սադրանքների և կեղծիքների: Օգոստոսի 18-ին մամուլում հրապարակվեց Բաքվի Նիզամիի շրջանի աշխատավորների դիմումը՝ ուղղված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներին:[2] Այդ փաստաթուղթը կազմողները փորձում էին հասցեատերերին համոզել, թե իբր «Միայն Ադրբեջանի բազմազգ ժողովուրդն է իրավասու որոշելու իր սուվերեն հանրապետության տարածքային կարգավորման հարցը», և որ օրենքի խոսքերը «կարող է հանգեցնել բարդ հասարակական-քաղաքական հետևանքների»: Այդ սպառնալիքը, ըստ էության, ադրբեջանական մտավորականության նախորդ դիմում-գրառումների հետևողական շարունակությունն էր, որն ամբողջական տեսք ստացավ սեպտեմբերի 15-ին տեղի ունեցած Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում, երբ դարձյալ քննարկվում էր ԼՂԻՄ-ի հարցը:[3]

Ի հակադրություն ադրբեջանական վայ մտավորականության՝ անվանի սոցիոլոգ և արցախյան շարժման նվիրյալ Գալինա Ստարովոյտովան իրավացիորեն գտնում էր, որ «Ղարաբաղի պրոբլեմը, նույնիսկ, այնքան էլ ազգային չէ, չնայած այստեղ կա ազգամիջյան որոշակիորեն ձգձգված կոնֆլիկտ», և որ «հարցն ավելի ճիշտ քաղաքական է ու պետական, ազգի ինքնորոշման իրավունքն ավելի բարձր է պետական սուվերենության գաղափարից»: Նա առանձնապես շեշտում էր, որ «այս մեկ ու կես տարում Ղարաբաղը դարձել է երկրի կենտրոնը և ձեռք բերել գլոբալ նշանակություն»:[4]

Ադրբեջանը շարունակում էր ավելի սեղմել շրջափակման օղակը: Սեպտեմբերի 8-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքում ելույթ ունեցածները պահանջեցին վերջ տալ մարզի շրջափակմանը, ադրբեջանական բնակավայրերում ապօրինի շինարարությանը, անհրաժեշտ համարեցին բոլոր ուժերը կենտրոնացնել՝ վերացնելու երկարատև գործադուլի հետևանքները, փոխելու ազերի անասնագողերի ճանապարհը, ուժեղացնելու հայկական հատկապես սահմանամերձ գյուղերի պաշտպանությունը և այլն: Նրանք նաև կոչ արեցին չենթարկվել սադրանքների և խու-

Խորհրդային Ղարաբաղ, 25.08.1989:

Бакинский рабочий, 18.08.1989.

Նույն տեղում, 19.09.1989:

Խորհրդային Ղարաբաղ, 22.08.1989:

ճապի, դրսևորել կազմակերպվածություն, շրջահայացություն, ամրապնդել մարզի և ամբողջ հայության միասնությունը: Որոշվեց հանրահավաքի անունից դիմել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով անհապաղ հրավիրել արտահերթ նստաշրջան և քննարկել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը:[1]

Ազգային խորհուրդը դիմեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով քննարկել ԼՂԻՄ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի «Հռչակագիրը» և իրեն ճանաչել որպես մարզում միակ ժողովրդական իշխանություն, ինչպես նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջիկա նստաշրջանում օգտագործել միութենական հանրապետության բոլոր իրավունքները՝ Հայկական ԽՍՀ-ի հետ ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման հարցը դրականորեն լուծելու համար:[2] Բացի այդ, ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը նամակ հղեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին՝ նշելով, որ ընտրվել է երկրամասի բնակչության 80 տոկոսը կազմող հայության լիազոր ներկայացուցիչների կողմից և հուսով է, որ Անվտանգության խորհուրդը կօժանդակի Ղարաբաղի հայության անվտանգության ապահովմանը: Նամակում հիշեցվում էր, որ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 1948թ. դեկտեմբերի 10-ի դեկլարացիան միշտ խախտվել է Ղարաբաղում, որն ամիսներ շարունակ գտնվում է ամենադաժան պաշարման պայմաններում, և որ այնտեղ շարունակվում են սպանություններն ու բռնությունները, իրականացվում տեղաբնիկների բռնագաղթեցում:[3]

Ղարաբաղյան իրադարձությունները շարունակում էին մնալ խորհրդային ժողովուրդների ուշադրության կենտրոնում: Ի պաշտպանություն արցախահայության՝ երկրի տարբեր ծայրերից բազմաթիվ նամակներ և հեռագրեր էին ստացվում Հայաստանում ու Արցախում: Դրանց հեղինակները հիմնականում գիտության, մշակույթի, հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների, ժողովրդական ճակատների ներկայացուցիչներ էին: 1989թ. սեպտեմբերի 16-18-ը Լենինգրադում տեղի ունեցած ժողովրդական շարժումների և կազմակերպությունների համամիութենական կոնֆերանսին Արցախից մասնակցեցին «Միացում» ժողովրդական շարժման ներկայացուցիչներ Ռոբերտ Քոչարյանն ու Սերժ Սարգսյանը: Կոնֆերանսի առաջնահերթ խնդիրն էր համախմբել և կոորդինացնել ժողովրդավարական ուժերին, մշակել գործողությունների կոնկրետ սկզբունք և ծրագիր: Նախքան կոնֆերանսը, Լենինգրադի ժողովրդական ճակատի ներկայացուցիչները եղել էին Ադրբեջանում, Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում: Նրանք նասնգամանորեն ծանոթացել էին Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրների հետ: Կոնֆերանսի մասնակիցներին բաժանվել էին «Միացում» տեղեկագրի համարները: Ադրբեջանի ժողճակատը հրաժարվել էր մասնակցել կոնֆերանսի աշխատանքներին: Սերժ Սարգսյանն իր ելույթում ներկայացրեց Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ տիրող իրադարձությունների իրական պատկերը, որն առաջացրեց ներկաների վրդովմունքը: Կոնֆերանսի ընդունած դիմումի մեջ ասված էր. «Մենք ողջունում ենք Լեռնային Ղարաբաղի լիիրավ ներկայացուցիչների համագումարում ընտրված Ազգային խորհրդին և ԽՍՀՄ ժողպատգամավորներին կոչ ենք անում այն ճանաչել որպես ինքնավար մարզի ժողովրդական ինքնակառավարման միակ ընտրովի մարմին»:[1]

1989թ. հոկտեմբերը չափազանց ծանր էր արցախահայության համար: Ադրբեջանը շարունակում էր Արցախը ծնկի բերելու իր քաղաքականությունը: Նրա և խորհրդային զինված ուժերի կողմից Արցախում կազմակերպվող սադրանքների և ահաբեկչությունների վերջը չէր երևում: Այսպես, օրինակ, Սվերդլովսկի ռազմական ուսումնարանի կուրսանտներին տեղափոխող ավտոշարասյունը Հուշիից հոկտեմբերի 10-ին պետք է գնար Կիրովաբադ: Ավտոշարասյունը Կարկառի ափով ուղիղ Ադդամ գնալու փոխարեն շրջվեց և մտավ Ստեփանակերտ՝ նախօրոք տեղյակ չպահելով մարզի և քաղաքի ղեկավարությանը: Մեքենաներն ընթանում էին ծայնային ազդանշանների ուղեկցությամբ: Այդ արտառոց տեսարանը դիտելու համար փողոց դուրս եկած մարդկանց վրա մեքենաներից հանկարծ կրակ բացվեց: Վիրավորվեցին մեկ տասնյակից ավելի անմեղ մարդիկ, որոնցից մեկը մահացավ: Այդ սադրանքը նախօրոք պլանավորված էր հատուկ շրջանի պարետ տխրահռչակ գեներալ Վ.Սաֆոնովի կողմից: Այդ ողբերգության հաջորդ օրն ամբողջ Ստեփանակերտը դուրս էր եկել չարտոնված հանրահավաքի և պահանջում էր մեղավորներին ենթարկել պատասխանատվության: Արցախցիներն այդ օրն անվանեցին «Արյունոտ կիրակի»:

Այսուհանդերձ, հոկտեմբերի 10-ին, երբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում կրկին քննարկվում էր Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի և Հայկական ԽՍՀ-ի շրջափակման հարցը, Ն.Ռիժկովը խստիտ դատապարտեց շրջափակումը, մինչդեռ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Ա.Լուկյանովը դրանում վտանգավոր ոչինչ չէր

---

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 22.08.1989:
[2] Նույն տեղում, 10.09.1989 և 15.09.1989:
[3] Դրոշակ, 1989, N 11, էջ 19:

[1] «Միացում» տեղեկագիր, N 4, հոկտեմբեր, 1989: 1989թ. օգոստոսին, երբ ստեղծվեց Ազգային խորհուրդը, «Միացում» շարժումը չնայած մտավ նրա մեջ, սակայն պահեց իր ներքին ինքնուրույնությունը:

տեսնում: Վերջում ընդունվեց մի որոշում, որն ըստ էության հուշում էր, թե շրջափակումը կարելի է շարունակել: Հաջորդ օրը, ԼՂԻՄ-ից ընտրված պատգամավորների անունից Զ.Բալայանը Ա.Լուկյանովին հանձնեց կատարվածը դատապարտող հայտարարություն և հեռացավ դահլիճից: Գերագույն խորհրդի որոշումը հարուցեց հայ ժողովրդի բողոքը, ադրբեջանցիների գոհունակությունը:

1989թ. հոկտեմբերի 19-ին ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը քննարկելով «Ինքնորոշված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմ մտցնելու՝ մարզի հայ բնակչության արտահայտած կամքի գործնական իրականացման միջոցառումների մասին» հարցը՝ արձանագրեց, որ 1988թ. փետրվարից սկսած՝ մարզի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքը կառուցվում է այդ ժամանակաշրջանում մարզխորհրդի ընդունած որոշումներին համապատասխան, և որ դրա առավել բնական լուծումը ինքնորոշված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու ուղղությամբ գործնական քայլերն են: Ելնելով դրանից՝ Ազգային խորհուրդը որոշում ընդունեց խնդրել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ քննարկել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու ուղղությամբ գործնական քայլեր ձեռնարկելու հարցը: Միաժամանակ Ազգային խորհուրդը դատապարտեց հոկտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցածը և վերադաս իշխանություններից պահանջեց պատասխանատվության ենթարկել այդ ողբերգության մեղավորներին:[2] Սակայն դա մնաց անհետևանք:

1989թ. հոկտեմբերի 19-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը և հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին, ձևակերպեց մի որոշում, որը նոր աչքակապություն էր: Ինչպես գիտենք, Գ.Տարազևիչի գլխավորած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովը, հուլիսի 20-28-ը գտնվելով Արցախում, Մոսկվա վերադառնալով առաջարկել էր ԼՂԻՄ-ը դուրս բերել Ադրբեջանի ենթակայությունից: Գերագույն խորհրդի նախագահությունը լսելով և քննարկելով նրա հաղորդումը՝ գտավ, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը հնարավոր է հայկական և ադրբեջանական կողմերի ներկայացուցիչների միջև քաղաքական երկխոսության պայմաններում: Նաև նշվեց, թե Ադրբեջանական ԽՍՀ-ն պետք է ԼՂԻՄ-ին տա լրացուցիչ իրավունքներ, բավարարի արցախահայերի մի շարք պահանջները և ապահովի նրանց բնականոն կյանքը: Նախագահության այդ նիստում հայ պատգամավորները կրկին պահանջեցին իրագործել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի որոշումը:

---

[1] Известия, 11.10.1989.

[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 21.10.1989:

Այդ նիստում ելույթ ունենալով՝ Զ.Բալայանը հիմնավորեց կազմված նախագծի անհիմն լինելը և պնդեց, որ առանց Արցախի ազատության՝ հաշտեցման մասին խոսք լինել չի կարող:[1] Ս.Գորբաչովն առաջարկեց մեկ շաբաթվա ընթացքում լրամշակել որոշման նախագիծը: Նոյեմբերի 9-ին կրկին Ստեփանակերտ ժամանելով՝ Գ.Տարազևիչը նույն երեկոյան հանդիպեց մարզի կուսակցական և խորհրդային մարմինների ղեկավարների հետ, ներկայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշման նախագիծը: Հաջորդ օրը նա հանդիպեց մարզի կուսակցական-տնտեսական ակտիվի ու հասարակայնության ներկայացուցիչների հետ և լսեց ԼՂԻՄ-ում իրադրության քաղաքական կարգավորման շուրջ մարզի հայ բնակչության կարծիքը: Գ.Տարազևիչը հանդիպում ունեցավ նաև Խոջալուի ադրբեջանցիների հետ:

Գ.Տարազևիչի նոր առաջարկությունը, ըստ որի պահպանվում էր մարզի նախկին վիճակը, խիստ վրդովեցրել էր արցախահայությանը: Նրանք Գ.Տարազևիչից պահանջեցին ելույթ ունենալ նոյեմբերի 11-ի արտոնված հանրահավաքում, սակայն նա հրաժարվեց: Արցախցիներն իրենց պահանջներն ու առաջարկությունները ներկայացրին գրավոր: Հանրահավաքը պահանջեց մարզային կուսակցական և պետական մարմինները վերականգնել նոր կարգավիճակով դրանք մտցնելով Հայկական ԽՍՀ համապատասխան համակարգերի մեջ: Գ.Տարազևիչը Մոսկվա մեկնելուց առաջ լրագրողներին խոստովանեց, որ «իրավիճակը մարզում բարդ է, իսկապես՝ շատ խոր: Եվ ելք պետք է որոնել՝ հաշվի առնելով ասվածները այն կարծիքները, որոնք ես լսեցի այստեղ»:[2]

Արցախցիները հույսեր էին կապում Գ.Տարազևիչի գլխավորած հանձնաժողովի ներկայացրած առաջարկությունների հետ, որոնք պետք է քննարկվեին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում: Առավել ևս, որ այդ օրերին հրապարակված Ս.Գորբաչովի «Սոցիալիստական գաղափարները և հեղափոխական վերակառուցումը» հոդվածում զարգացվում էր այն միտքը, որ վերակառուցումը հակասություններ է առաջ բերել ազգամիջյան հարաբերությունների բնագավառում: Նշվում էր, որ այդ խնդիրը շատ վաղուց է առաջացել, բայց միայն հիմա է, որ վեր է բարձրացել: Այն պետք է քննարկել սթափ, քանզի իրական խնդիրները չբացահայտելով՝ հնարավոր չէ դրանք լուծել:[3]

---

[1] Ավանգարդ, 25.10.1989:

Խորհրդային Ղարաբաղ, 12.11.1989:

[3] Правда, 27.11.1989.

«Ղարաբաղ» կոմիտեի ձերբակալված անդամները կալանքից ազատվելուց հետո նոր մարտավարությամբ ծավալեցին իրենց գործունեությունը՝ օգտվելով իրենց հեղինակության շեշտակի բարձրացումից: Հանրահավաքներում և հիմնարկ-ձեռնարկություններում նրանք ընդունվում էին որպես «ազգի փրկիչներ» և «հերոսներ»: Ներքևից բարձրացող «թավշյա հեղափոխությունն» օր օրի ընդգրկում էր ավելի ու ավելի լայն զանգվածների: Հայաստանի պաշտոնական իշխանությունները, մանավանդ Հայկոմկուսի ղեկավարներն իրենց հերթին փորձում էին ամրապնդել սասանված իշխանությունը: Իսկ դրա համար նախ և առաջ պետք էր չեզոքացնել «Ղարաբաղ» կոմիտեին: Կոմիտեականները դա շատ լավ հասկանալով և ձգտելով իշխանության՝ ուժեղացնում էին պայքարն իշխանությունների դեմ: Այդ նպատակով 1989թ. ամռանը և աշնանը հանրապետությունում, հատկապես Երևանում, տեղի ունեցած հանրահավաքներում Ղարաբաղյան հիմնախնդրի հետ միասին առաջ քաշվեց ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանին (և ոչ միայն նրան) զբաղեցրած պաշտոնից հեռացնելու հարցը: Հայկոմկուսը վաղուց սպառել էր իրեն և հեղինակազրկվել: Ասպարեզից նրա հեռանալը դարձել էր օբյեկտիվ անհրաժեշտություն:

1989թ. ամռանը և աշնանը Հայոց համազգային շարժման ակտիվիստները կարողացան նվաճել հանրապետության բնակչության զգալի մասի համակրանքը և հիմնական պայքարն ուղղել խորհրդային կարգերի, մանավանդ կոմունիստական բռնատիրության դեմ: «Ղարաբաղ» կոմիտեն, ասել է թե արդեն ՀՀՇ-ն, դարձել էր իշխանություններին բացահայտ ընդդիմադիր ուժ, որը ձգտում էր գոյություն ունեցող կարգերի տապալմանը և իշխանության գրավմանը:

1989-ի հունիսի 23-ին տեղի ունեցավ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 9-րդ նստաշրջանը, որտեղ զեկուցումով հանդես եկավ Սուրեն Հարությունյանը: Նա անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի հարցին՝ նշեց, որ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում մի շարք պատգամավորներ շոշափել են Լեռնային Ղարբաղի հիմնախնդիրը և այն լուծելու առաջարկներ արել: Ապա նա հայտնեց Հայաստանի իշխանությունների դիրքորոշումը մարզի բնակիչները հանրաքվեի միջոցով պետք է որոշեն իրենց ճակատագիրը: Ս.Հարությունյանը նաև նշեց, որ Հայաստանի իշխանությունները կենտրոնական իշխանություններից պահանջում են Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնել կուսակցական և

պետական մարմինների ֆունկցիաները:

Սակայն Ադրբեջանում շարունակվում էր վանդալիզմը հայության նկատմամբ: Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն 1989թ. օգոստոսի 11-ին միանգամայն ճիշտ գնահատական տվեց Ադրբեջանի անպատասխանատու, ծայրահեղական տարրերին, որոնք ձգտում էին «ամեն գնով ապակայունացնել տարածաշրջանի իրադրությունը, ուռճացնել կրքերի նոր բորբոքում»: Հայկոմկուսն այդ ամենը գնահատում էր որպես «Սումգայիթում կատարվածի անմիջական շարունակություն, որպես ցեղասպանության գործողություններ»:[2] Իսկ սեպտեմբերի 16-ին տեղի ունեցած Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը գտավ, որ «հանրապետության առաջ կուտակված խնդիրների լուծումը հապաղում չի հանդուրժում»: Դրանք էին ազգային հարցը, երկրաշարժի հետևանքների վերացումը, փախստականների հետ կապված խնդիրները, տնտեսական շրջափակումը և դրա հետևանքների հաղթահարումը, Արցախի ու Ադրբեջանի հայ բնակչության անվտանգության երաշխիքների ապահովումը և այլն:

Ադրբեջանը շարունակում էր նեղացնել Հայաստանի և Արցախի շրջափակման օղակը: Հայկոմկուսի կենտկոմի բարտուղար Լ.Ռոբովը հոկտեմբերի 19-ին ԽՄԿԿ կենտկոմ ուղարկած բողոք-նամակում նշել է, որ 1989թ. հուլիս-օգոստոսին Ադրբեջանի երաթուղային գծերով գնացքների շարժման դադարեցման և այլ հակադրության ուղիների խանգարման պատճառով Հայկական ԽՍՀ-ում ստեղծվել է ծանր վիճակ: Մի շարք ձեռնարկություններ չէին կարողացել կատարել իրենց արտադրական պլանները: Փասաժիրն չէին գործում Նորաշեն-Եվլախ և Աղստաֆա-Իջևան երկաթուղիները:[3]

1989թ. նոյեմբերի սկզբին տեղի ունեցած ՀՀՇ-ի առաջին հանդիպումարի որոշման մեջ ղարաբաղյան հիմնահարցի վերաբերյալ ասված է. «Հայ ժողովուրդը, ներառյալ բռնի և ապօրինի անջատված լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը, բոլոր ժողովրդական, օրինական և խաղաղ միջոցներով արդեն արտահայտել է միավորվելու իր սենսասան կամքը», որը «դրսևորվեց հանրաքվեների և հանրագրերի միջոցով, Հայկական ԽՍՀ-ի, Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավար մարմինների որոշումներով, ինչպես նաև կուսակցական և հասարակական կազմակերպությունների որոշումներով»: Համագումարը նշեց, որ արդեն երկու տարի է, ինչ Լեռնային Ղարաբաղը խզել է իր բաղաքական, տնտեսական և սոցիալական բոլոր կապերը Ադրբե-

---

Խորհրդային Հայաստան, 24.06.1989:
Նույն տեղում, 19.08.1989:
ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ. 33, թ. 119-120:

ջանական ԽՍՀ-ի հետ, այսինքն՝ հասել է փաստական անկախության: Այդ կապակցությամբ համագումարը դիմեց միջազգային ընկերակցությանը և ՄԱԿ-ին՝ առաջարկելով Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ստեղծած Ազգային խորհուրդը ճանաչել որպես Լեռնային Ղարաբաղի միակ օրինական իշխանություն: Որոշման 6-րդ կետում ընդգծվում էր, որ «ԼՂԻՄ և Հայկական ԽՍՀ-ի պատգամավորները չէին ստորագրի որևէ փաստաթուղթ, որը կարող է ուղղված լինել Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքի դեմ»: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդից և կառավարությունից պահանջվեց Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և Ազգային խորհուրդը պաշտոնապես ճանաչել որպես Լեռնային Ղարաբաղի միակ օրինական իշխանություն և նրա հետ հաստատել պաշտոնական հարաբերություններ: Հանրապետության կուսակցական և պետական ղեկավար մարմիններից պահանջվեց կարճ ժամկետում ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ մշակել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու քաղաքականության պետական ծրագիր: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և կառավարությանն առաջարկվեց Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի և Ազգային խորհրդի պատգամավորների հետ բանակցությունների մեջ մտնել պայմանագիր կնքելու համար, որն իրավաբանորեն կկարգավորեր կենսական բոլոր բնագավառներում Հայաստանի երկու բաժանված մասերի փոխհարաբերությունները:[1]

Արցախի հիմնախնդրի լուծման ուղիների հարցը 1989-ի աշնանը դարձել էր վիճաբանության առարկա: ՀՀՇ-ականները գտնում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղը փաստորեն հասել է անկախության: Սակայն նրանք դեմ էին Արցախը Հայաստանի անբաժան մաս հայտարարելուն՝ գտնելով, թե իբր դա կլինի «միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում»: Լ.Տեր-Պետրոսյանը հիմնախնդրի լուծման ուղի էր դիտում հետևյալը. «Ինքնորոշված, անկախ Արցախի Ինքնավար Մարզը և Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես խորհրդային պետական կառուցվածքի երկու ինքնուրույն կազմավորումներ, պայմանագրեր են կնքում իրար հետ և այդ երկու կազմավորումները հայտարարում մեկ միացյալ հանրապետություն: Նման լուծումը, - գտնում էր նա, - անխոցելի է միջազգային իրավունքի տեսակետից: Արցախի և Հայաստանի իշխանությունների այդ համատեղ հայտարարությանը պետք է հետևեն, անշուշտ, վերամիավորումն իրագործելու ուղղությամբ կատարվող գործնական քայլեր, որոնցից

[1] Միացում, 27.11.1989:

կարևորագույնն է Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունը Արցախի ընտրական տեղամասերից»:[1]

Լեռնային Ղարաբաղի հարցը նախատեսված էր քննարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի նիստում: Նոյեմբերի 27-ի առավոտյան նիստի ժամանակ Մ.Գորբաչովին հանձնվեց Հայաստանից և Արցախից ընտրված հայ պատգամավորների գրավոր դիմումը: Այնտեղ նշված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա ազգ. իրավիճակը ավելի է բարդացել և Հայաստանի ու Ադրբեջանի ժողովուրդներին հասցրել է ազգամիջյան պատերազմի սահմանին: Ղարաբաղի բնակչությունը զրկված է իր հիմնախնդիրը լուծելու հնարավորությունից: Նաև ասվում էր, որ կես տարի է անցել այն ժամանակվանից, երբ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը հանձնաժողով է ուղարկել Լեռնային Ղարաբաղ՝ հարցը տեղում ուսումնասիրելու համար: Սակայն մինչև հիմա կոնկրետ ոչինչ չի արվել և արտաքին ճնշման հետևանքով հանձնաժողովի եզրակացությունները ենթարկվել են հայ ժողովրդի համար անընդունելի արմատական փոփոխությունների: Նոյեմբերի 28-ի նիստում Սուրեն Հարությունյանը, Հրանտ Ոսկանյանը, Գալուստ Սահակյանը, Գոհար Ենոքյանը, Սերո Խանզադյանը և Սերգեյ Համբարձումյանը ելույթ ունենալով՝ առաջարկեցին ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման փոխզիջումային տարբերակ, սակայն մերժում ստացան: Դրանից հետո, արտահայտելով որոշման նախագծի հետ կապված անհամաձայնությունը, հայ պատգամավորները հեռացան նիստերի դահլիճից:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» որոշումով ԼՂԻՄ-ը թողնվում էր Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում, իսկ Հատուկ կառավարման կոմիտեն վերացվում էր: Փոխարենը ստեղծվում էր Ադրբեջանի հանրապետական կոմիտե, վերականգնվում էր ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ գումարման խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի գործունեությունը, ապահովվում էր ԼՂԻՄ-ի իրական ինքնավարության կարգավիճակի բարձրացումը և բոլոր ծագող խնդիրների սահմանադրական լուծումը: ԼՂԻՄ-ում իրադրության կայունացման միջոցառումները վերահսկելու և դրանց իրականացմանն օգնելու համար ստեղծվում էր միութենական դիտորդ վերահսկիչ հանձնաժողով այն ենթարկելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Արգելվում էր խախտել ժողովրդագրական իրավիճակը, գաղթականների հարցը լուծելու համար ստեղծվում էր հատուկ հանձնաժողով,

[1] Ավանգարդ, 19.11.1989:

մարզում թողնվում էր ներքին զորքերի համապատասխան զորաբաժին և այլն:[1]

Հայաստանում և Արցախում մեծ գայրույթով ընդունեցին այդ որոշումը: Նոյեմբերի 29-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հանրահավաքում այն որակվեց իբրև հայ ժողովրդի դեմ ուղղված սադրանք և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները սրելու կենտրոնի նոր քայլ: Արցախցիներն անվստահություն հայտնեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, նրա նախագահությանը և նախագահին: Այդ որոշումը դատապարտեցին նաև Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի հարյուրավոր հիմնարկ-ձեռնարկությունների կոլեկտիվներ: Այսպես, օրինակ, Երևանի կոշիկի «Նաիրի» արտադրական միավորման կուսակազմակերպության և աշխատանքային կոլեկտիվի ներկայացուցիչների դեկտեմբերի սկզբին տեղի ունեցած ժողովը դատապարտելով վերոհիշյալ որոշումը՝ պահանջեց հրավիրել Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նստաշրջան ու դատապարտել այն, ինչպես նաև հրավիրել Հայկոմկուսի արտահերթ կոնֆերանս և մշակել հետագա գործողությունների ծրագիր: Հայ ժողովրդին կոչ արվեց «համախմբվել և հայկական բոլոր ուժերի միջև պառակտումը դիտել որպես ներկա պայմաններում ազգադավ երևույթ...»:[2] Հիմնարկ-ձեռնարկությունների կոլեկտիվների որոշումներում ասվում էր, որ ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը մարզում մնում է որպես միակ օրինական իշխանություն, որի ընդունած որոշումները պարտադիր են բոլոր կազմակերպությունների ու հիմնարկների համար: Առաջարկվում էր «Ղարաբաղը ծուլել Հայաստանի հետ և ստեղծել Հայկական նոր հանրապետություն»:[3]

1989թ. նոյեմբերին թե՛ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը և թե՛ ՀՀՇ-ն պահանջում էին հրավիրել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ու Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստ և վճռել Արցախը Հայաստանի հետ միավորելու հարցը: Այդ պահանջի կատարման արագացմանը նպաստեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի վերոհիշյալ որոշումը և Ադրբեջանում նոր թափ առած հակահայկական գործողությունները: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումն Ադրբեջանի իշխանություններն ընդունել էին գոհունակությամբ: Սակայն Ազգային ճակատը դժգոհ էր և կոչ էր անում չընդհատել նոյեմբերի 27-ից սկսված ընդհանուր գործադուլը, հրավիրել Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ

[1] Правда. 29.11.1989:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 814, թ. 96:
[3] Խորհրդային Ղարաբաղ. 30.11.1989:

նստաշրջան ու քննարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի վերոհիշյալ որոշումը:[1]

1989թ. նոյեմբերի 30-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ Երևանի Ստեփան Շահումյանի անվան պալատում իր աշխատանքները սկսեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը: Այդ օրը պալատի դարձ հավաքվել էին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, որոնք ջերմ ողջույններով դիմավորեցին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամներին: Ոգևորված և անհամբեր ժողովուրդը սպասում էր նստաշրջանի որոշմանը: Նստաշրջանն ընթացավ բուռն վիճաբանություններով և շիկացած մթնոլորտում:[2] Ի վերջո դեկտեմբերի 1-ի երեկոյան ընդունվեց «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» և «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման մասին» որոշումները:[3] Երկրորդ որոշումով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը բնորոշվում էր որպես ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ «բռնացման նոր ակտ», «Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի ժխտում», «ամբողջ հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի անտեսում... և կոպտորեն ոտնահարում»: Ելնելով դրանից՝ նստաշրջանը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նոյեմբերի 28-ի որոշումը հայտարարեց «անվավեր, Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի համար և ոչ մի իրավական հետևանք չստեղծող»: Առաջին որոշմամբ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում էր ԼՂԻՄ-ի ինքնորոշման փաստը, նրա լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը՝ որպես մարզում գործող միակ օրինական իշխանություն: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում էին «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը»: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում էին ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության ազգային շահերը: Պահանջվեց իրագործել ընդունված որոշումից բխող անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ «իրականացնելու համար Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական և

[1] Известия. 1.12.1989.
[2] Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Ուլուբաբյան Բագրատ.** Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 116-123:
[3] Խորհրդային Հայաստան. 03.12.1989:

մշակութային կառուցվածքների իրավական միաձուլումը միասնական պետական-քաղաքական համակարգում»:[1]

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նստաշրջանը նաև բողոք հայտնեց Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի Սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի բանաձևի կապակցությամբ ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարության 1989թ. նոյեմբերի 19-ի հայտարարության առթիվ, որը նպատակ էր հետապնդում ապակողմնորոշել համաշխարհային հասարակական կարծիքը: Բանն այն է, որ նոյեմբերի 19-ին ԱՄՆ-ի Սենատը հաստատել էր Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ իր արտաքին գործերի հանձնաժողովի ներկայացրած բանաձևը: Դրանով Սենատը հայտարարել էր, որ վճռական է՝ «շարունակելու օժանդակությունը և խրախուսելու Հայաստանի վերականգնման ջանքերը», և Մ.Գորբաչովին կոչ էր արել «ապահովել Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ֆիզիկական անվտանգությունը հարձակումներից», «օժանդակել Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված բարդույթի արդար կարգավորմանը, որն արտացոլի այդ մարզի ժողովրդի հայացքները», իրականացնել բռնի գործողությունների քննությունը և «երևան հանել ու դատական պատասխանատվության ենթարկել սպանությունների և արյունահեղության մեջ մեղավորներին»:[2]

Այդ ընթացքում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը կենսագործելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները տենդագին աշխատանքներ էին տանում: Ստեղծվեց Հանրապետական կազմկոմիտե՝ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վիկտոր Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ: Ամբողջ հանրապետությունով մեկ բացահայտ որսում էին հայերին և ենթարկում բռնությունների:[3] Ադրբեջանի լրատվամիջոցները հիստերիայի մեջ էին: Բաքվի հայության ֆիզիկական գոյությունը խիստ վտանգված էր: Դեկտեմբերի 4-ին լրանում էր Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի մեկ տարին: Նրա ներկայացուցիչներն ավելի

[1] 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման վերաբերյալ որոշումն ընդունվել է Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ակտիվ նախաձեռնությամբ: Սակայն հետո նա, ինչպես և ՀՀՇ-ական որոշ պարագլուխներ, հետ կանգնեցին այդ որոշումն իրագործելուց:

[2] Коммунист. 23.11.1989.

[3] ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Բորիս Դաղամյանին դեկտեմբերի 25-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում բռնելով՝ կոպտորեն խցկել էին «Ուազ» ավտոմեքենայի մեջ և տարել: Նրան բռնել էին ՊԱԿ-ի մի ռուս գնդապետ և ադրբեջանական օմոնի աշխատողները: Բ.Դաղամյանին տարել էին Աղդամ և ենթարկել ստորացումների:

Լին շիկացնում ազգամիջյան հարաբերությունները: Ադրբեջանի պետական և հասարակական կազմակերպությունները նույնիսկ փորձեր ձեռնարկեցին մտնել Լեռնային Ղարաբաղի տարածք, սակայն արցախցիները փակեցին նրանց ճանապարհը: Մոսկվայի վրա հնչում գործադրելու նպատակով Ադրբեջանի Ազգային ճակատի ուժերը դեկտեմբերի 4-ին փորձեցին հարձակվել խորհրդա-իրանական սահմանի վրա: Սահմանային գոտու ավերումը կրկնվեց դեկտեմբերի 12-13-ին և 30-31-ին: Հիմնահատակ ավերվեցին 120 կմ երկարությամբ լարափակոցներ և բազմաթիվ կառույցներ: Հետաքրքիրն այն է, որ Մոսկվան լռությամբ տարավ ազերիների այդ սպարքը:

1990թ. հունվարի 2-ին Աղդամից Շուշի գնացող շարասյունից զինվորները կրակ բացեցին, որի հետևանքով զոհվեցին քանդակագործ Արմեն Հակոբյանն ու Ռոզա Բալայանը: Այս անամոթ ոճիրը պաշտպանության տակ վերցրին կենտրոնական լրատվական միջոցները, մանավանդ «Իզվեստիան»:[1] Այդ առթիվ Լեռնային Ղարաբաղից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները խիստ լոզոք ներկայացրին Մ.Գորբաչովին՝ մերկացնելով կենտրոնական իշխանությունների հակահայկական այդ նոր սադրանքը: Նրանք միաժամանակ մարզի բնակչությանն ու Ազգային խորհրդին կոչ արեցին ցուցաբերել հանգստություն և խելամտություն:[2]

1990թ. հունվարի 8-ին Մոսկվայից Ստեփանակերտ վերադարձավ Հատուկ կառավարման կոմիտեի նախագահ Արկադի Վոլսկին: Նա մարզի ակտիվին և իր ղեկավարած արդեն հոգեվարքի մեջ գտնվող կոմիտեի անդամներին հայտնեց, որ հունվարի 9-ին Ստեփանակերտ կժամանեն ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Ա.Գիրենկոն, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահ Ռ.Եիշանովը և Վ.Պոլյանիչկոն: ԼՂ Ազգային խորհուրդը և «Միացումը» որոշեցին նրանց թույլ չտալ մտնելու Ստեփանակերտ: Այդ առթիվ հատուկ հանձնարարություն տրվեց բանվորական խմբի դեկավար Ռաֆայել Գաբրիելյանին:[3] Անկոչ հյուրերը մնացին Ստեփանակերտի օդանավակայանում, չնայած այդ օրը քաղաք տանող ճանապարհը բռնված էր զորքով, որոնք անընդհատ կրակում էին աջ ու ձախ: Նրանց կրակոցներից ավտոբազայի մոտ վիրավորվեցին բանվորներ Իշխան Խաչիկյանը, Լևոն Մուքանյանն ու Սամվել Միրզոյանը: Ստեփանակերտի ակտիվը հավաքվելով քաղկոմի առաջին քարտուղար Վ.Աթաջանյանի մոտ՝ որոշում է «հյուրերին» հետ

[1] Известия. 4.01.1990.

[2] Խորհրդային Ղարաբաղ. 4.01.1990:

[3] Այդ մասին տես՝ **Ռ.Գաբրիելյանի** վերոհիշյալ հուշերը:

դարձնել, եթե նրանց նպատակն է արցախահայության վզին փաթաթել նոյեմբերի 28-ի որոշումը և դեկտեմբերի 4-ին Ադրբեջանում ստեղծված՝ Վ.Պոլյանիչկոյի գլխավորած կազմկոմիտեն: Այս ամենի մասին Վ.Աթաջանյանը տեղյակ է պահում օդանավակայանում գտնվող Ա.Գիրենկոյին և Ռ.Նիշանովին: Նրանք Վ.Պոլյանիչկոյի խմբին ռազմական ուղղաթիռով ուղարկում են Շուշի, իսկ իրենք վերադառնում Բաքու և այնտեղ հայտարարում, թե հակամարտող կողմերն իրենք պետք է լեզու գտնեն և լուծեն իրենց բարձրացրած հարցերը: Այդ նույն օրը Ստեփանակերտում ստացվում է մի ծանր լուր ևս. Շահումյանի շրջանի 19 ղեկավար աշխատողներ կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Վլադիմիր Ադաջանյանի գլխավորությամբ հունվարի 9-ին գնացել էին Գետաշեն՝ ազերիների կողմից սպանված երկու գետաշենցու թաղմանը մասնակցելու համար: Վերադարձին նրանց պատանդ էին վերցրել: Հաջորդ օրը Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և շրջանային ղեկավարության անունից բողոք է ներկայացվում դեռևս Բաքվում գտնվող Ա.Գիրենկոյին և խնդրվում միջոցներ ձեռնարկել նրանց ազատելու համար: Այդ խնդրանքը կատարվում է մասամբ:

1990թ. հունվարի 9-ին իր աշխատանքները վերսկսեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը, որին մասնակցեցին նաև ԼՂ Ազգային խորհրդի անդամները: Նստաշրջանը խիստ անհանգստացած էր Գետաշենում և Շահումյանում տիրող իրավիճակով: Երբ հաստատվեց հանրապետության 1990թ. բյուջեն, նստաշրջանը հիմք ընդունելով ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ միավորման մասին 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումը՝ միացրեց ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ բյուջեները: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի անդամները անկասկած գիտակցում էին իրենց քայլի կարևորությունը: Դա «խիստ կարևոր մի ներդրում էր Արցախյան պահանջատիրության շրջագծի մեջ», և այդ որոշման հետևողական գործադրությունից էր կախված Խորհրդային Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի իրական միացման իրագործումը:[1]

Մոսկվան քաջատեղյակ էր, թե ինչ էր կատարվում Հայաստանում, Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղում: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1990թ. հունվարի 10-ին ընդունեց որոշում, որով բեկանվեց Հայկական ԽՍՀ և ԼՂ Ազգային խորհրդի դեկտեմբերի 1-ի, ինչպես և 1990թ. հունվարի 9-ի որոշումները: Այդ նույն որոշումով բեկանվեցին նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի դեկտեմբերի 4-ի որոշման որոշ կետեր, որոնք անմիջապես առնչվում էին Լեռնային Ղարաբաղին: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի այդ որոշման մեջ նշված էր, որ Ադրբեջանը չի կատարել նոյեմբերի

[1] Որոշակ, 1990, N 21, էջ 5:

28-ի որոշումը, չի վերականգնել մարզային ղեկավար մարմինները, չի մշակել մարզի կարգավիճակը բարձրացնող միջոցներ, չի ամրագրել մարզի իրավունքները:[1] Դրա փոխարեն Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունել էր որոշում, որով նամարյա չեղյալ և անընդունելի էր համարել նոյեմբերի 28-ի որոշման կետերի մեծամասնությունը:

Ադրբեջանական ազգայնամոլ տարրերը 1990թ. սկսեցին նոր վայրագություններով: Հունվարի 13-ից մինչև 20-ը Բաքվում տեղի ունեցած արյունահեղ իրադարձությունների ժամանակ նրանք մեկ անգամ ևս աշխարհին ցույց տվեցին իրենց իսկական դեմքը:[2] Բաքվում հայերի և մյուս ազգությունների ներկայացուցիչների ջարդերը սկսվելուց չորս օր առաջ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը դիմել էր Մ.Գորբաչովին և տեղյակ պահել, որ Բաքվում, Շահումյանի և Խանլարի շրջաններում, Գետաշեն, Կամո, Ազատ գյուղերում ու այլուր ստեղծվել է արտակարգ իրադրություն: Տեղի են ունենում սպանություններ, հրկիզումներ, շրջափակվում են ճանապարհները, կամուրջները, առևանգվում պատանդներ: Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Մ.Գորբաչովին խնդրում է «անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել ապահովելու հայ բնակչության անվտանգությունը և դադարեցնելու համար բարբարոսական գործողությունները, որոնք կարող են հանգեցնել անուղղելի կործանարար հետևանքների աբողջ տարածաշրջանում»:[3] Սակայն այդ ահազանգը ևս անտեսվեց: Այդ օրերին Բաքու ժամանած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Միության խորհրդի նախագահ Ե.Պրիմակովը, ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ, ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Ն.Սլյունկովը և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ի.Սիլաևը նույնիսկ չփորձեցին իմանալ, թե ինչու էր Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը նման ահազանգ հնչեցրել: Բաքվի ջարդերի մասին առաջին տեղեկությունները կենտրոնական լրատվությունները սկսեցին տպագրել հունվարի 16-ին: Հայկոմկուսի կենտկոմը, ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը և Մինիստրների խորհուրդը հունվարի 15-ին կենտրոնական իշխանություններից պահանջեցին վերջ տալ Բաքվում և Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ չդադարող բռնություններին և կատարվածին տալ քաղաքական գնահատական:[4] Այդ ահավոր օրերին ԼՂ Ազգային խոր-

[1] Правда, 11.01.1990.

[2] 1990թ. հունվարին Բաքվում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների մասին մանրամասն տես՝ **Մոսեսովա Ի., Հովհաննյան Ա., նշվ. աշխ.**:

[3] Իրավունք, N 1, 2000:

[4] Խորհրդային Հայաստան, 16.01.1990:

հուրդը Բաքվում հայերի զանգվածային կոտորածը բնորոշեց որպես «սումգայիթի» շարունակություն և կոչ արեց համախմբվել ու արիանալ և պաշտպանել հայոց հողը:[1]

Ադրբեջանի ազգայնամոլ ուժերը արյուն էին տենչում: Ա.Վեզիրովը կոչ էր անում «ազգովին միանալ և ջախջախել Լեռնային Ղարաբաղն ու Ստեփանակերտը», որովհետև, իբր, նրանք են «Ադրբեջանի ժողովրդի դժբախտության հիմնական պատճառը», իսկ Ազգային ճակատի պարագլուխներից Ա.Փանահովը հունվարի 13-ի երեկոյան հանդես գալով հեռուստատեսությամբ՝ ազգակիցներին կոչ արեց «հայերի դեմ պատերազմի»: Նրանց ելույթներից հետո Բաքվում սկսվել էին հայ ընտանիքների դեմ հարձակումները:[2] Հունվարի 13-ին Բաքվի փողոցներում թափված էին կտտանքների ենթարկված տասնյակ հայերի դիակներ: Կողոպտված ու խոշտանգված բազմաթիվ հայեր լաստանավերով փոխադրվում էին Կրասնովոդսկ: Զարդերի առաջին օրը Բաքվի հեռուստատեսային ստուդիայի սարքավորումները շարքից հանվել էին, իսկ Շուշիի ստուդիայից գիշեր ու ցերեկ եթեր էին տրվում հակահայկական հայհոյանքներ ու լուտանքներ: Թե Բաքվում և թե Ադրբեջանի մյուս բնակավայրերում չէր գործում պարետային ժամը: Նրանք, ովքեր փորձում էին ճշմարիտ խոսք ասել ու դատապարտել Բաքվում սկսված վանդալիզմը, ձերբակալվում էին և տարվում Ռուսաստանի բանտերը: Այդպես վարվեցին «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի գլխավոր խմբագրի տեղակալ Արկադի Ղուկասյանի, Ռազմիկ Պետրոսյանի, Ռոլես Աղաջանյանի, Ավետիք Գրիգորյանի և Ռուդիկ Ազարյանի հետ, որոնց մեկ ամիս պահեցին Նովոչերկասկ քաղաքի թիվ երեք բանտում: 1990-ի հունվարի 12-14-ին կրկնվեցին հարձակումները Գետաշենի և Մարտունաշենի վրա: Սակայն ստանալով արժանի հակահարված՝ ադրբեջանական բանդաները խուճապահար հետ քաշվեցին:

Ադրբեջանական ազգայնամոլների բարբարոսություններն առաջին հերթին կենտրոնի եթե ոչ քաջալերանքի, ապա լուռ համաձայնության արդյունք էին: Դա, բնականաբար, ավելի էր խորացնում հայ ժողովրդի դժգոհությունը և անվստահությունը մոսկովյան իշխանությունների նկատմամբ: Այդ էին վկայում հանրապետության բոլոր բնակավայրերում բազմամարդ հանրահավաքները և դրանցում հնչող կոչերը: Հայ ժողովուրդն անարգանքի այունին էր գամում Բաքվի և նրա հովանավոր Մոսկվայի գնալով մոլեգնող հակահայ գործելակերպը: Ն.Սլյունկովը հունվարի 15-ին Հայաստանի կուսակցական ակտիվի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ չնայած ցավակցություն հայտնեց Բաքվում տեղի ունեցած ողբերգության առթիվ, սակայն դա չփոխեց կենտրոնի նկատմամբ ունեցած հայ ժողովրդի խիստ դժգոհությունը: Տեղի ունեցած ցեղասպանության նկատմամբ կենտրոնի վերաբերմունքի բուն էությունը լիովին բացահայտվեց հենց նույն օրը Մ.Գորբաչովի նախագահությամբ տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստի ընթացքում: Գերագույն խորհրդի գորբաչովյան նախագահությունը դարձյալ կեղծելով իրականությունը՝ հունվարի 15-ին ընդունեց մի որոշում, որով փորձեց իրադարձությունների հիմնական մեղքը բարդել արցախահայության վրա: Այդ օրերին արյունահեղ վիճակ էր Բաքվում և Ադրբեջանի հայաբնակ այլ վայրերում, սակայն այդ որոշման առաջին կետով արտակարգ դրություն հայտարարվեց ԼՂԻՄ-ում և պետական սահմանի՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքում եղած սահմանամերձ գոտում:[1] Աբսուրդ էր, բայց փաստ, որ հայերին ու ռուսներին կոտորում էին Բաքվում, իսկ արտակարգ դրություն էր մտցվում Ղարաբաղում: Արտակարգ դրության պահանջների համաձայն՝ վերացվում էին հակաօրինական կազմակերպությունները, սահմանափակվում քաղաքացիների տեղաշարժը, իրավունք էր տրվում կարգը խանգարողներին ժամանակավորապես արտաքսել իր բնակավայրից, կասկածելի քաղաքացիները 30 օր պահվում էին կալանքի տակ: Մինչև անգամ Հայկական ԽՍՀ ղեկավարությունից պահանջվում էր ամենավճռական քայլեր ձեռնարկել՝ վերջ տալու «հանրապետության տարածքից գնացող սադրիչ գործողություններին, որոնք ազգամիջյան կրքեր և ազգային թշնամանք են բորբոքում երկու ժողովուրդների միջև»: Այդ հրամանագրի համաձայն՝ արգելվեցին Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը, «Միացում» կազմակերպությունը, խիստ հսկողություն սահմանվեց հնգորեների խորհրդի և տեղեկատվության միջոցների նկատմամբ:[2] Եվ այսպես, Արցախը կրկին մնաց առանց օրինական իշխանության: Այնտեղ իշխում էին զինվորականներ՝ ի դեմս արտակարգ դրության շրջանի պարետ Յու.Կոսոլապովի:

Բաքվում և Ադրբեջանի մի շարք վայրերում իշխանությունն անցել էր ԱԺԵ-ի ձեռքը: Այնտեղ արտակարգ դրություն մտցվեց միայն հունվարի 20-ին, և բանակը մտցվեց քաղաք, երբ ազերիները փորձեցին վերցնել իշխանությունը և կոտորել ռուսներին: Հունվարի 21-ի տվյալներով Բաքվում զոհվել էին 60 ադրբեջանցի, 14 զինվորական, վիրավորվել էր 76 զինծառայող: Կան նաև տվյալներ, որ զոհվել են 134, վիրավորվել 800 մարդ: Մեկ այլ հաղորդման հա-

[1] Арутюнян В.Б., նշվ.աշխ., մաս 3, էջ 29-30:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 49, թ. 4:

[1] Правда, 16.01.1990, նաև՝ Խորհրդային Հայաստան, 17.01.1990:
[2] Правда, 16.01.1990, նաև՝ Խորհրդային Հայաստան, 17.01.1990:

մածայն՝ այդ օրերին Բաքվում զոհվել է 1000 մարդ:[1] Կան տվյալներ, որ 1990թ. հունվարյան օրերին Բաքվում հայ զոհերի թիվն անցել է 400-ից: Այնտեղ հայության ջարդերի վերաբերյալ գործի քննություն չկատարվեց: Ինչպես Սումգայիթի դեպքում Մոսկվան չցանկացավ բացահայտել սպանդի ու ջարդի կազմակերպիչներին և ոգեշնչողներին, այնպես էլ այս դեպքում: Ադրբեջանում սպանված ջարդարարները հայտարարվեցին «ազգային հերոսներ» և տեղ գտան «եղբայրական գերեզմանոցում»: ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ա.Սուխարևը լռությամբ պաշտպանեց Բաքվում կատարված վանդալիզմը: Ակնհայտ է, որ եթե Սումգայիթին տրվեր քաղաքական գնահատական, և իսկական հանցագործները պատասխանատվության ենթարկվեին, ապա հազիվ թե կրկնվեին «շուշին», «կիրովաբադը», «բաքուն»:

Բաքվում տեղի ունեցած բարբարոսությունը վրդովեցրեց համաշխարհային հանրությանը: Ամերիկյան սենատորներ Փիթ Վիլսոնը, Փոլ Սայմոնը, Լարի Պրեստոնը, Ջոն Քերտին և Կլեյբորն Պելը դիմելով Մ.Գորբաչովին՝ խիստ անհանգստություն հայտնեցին Բաքվի իրադարձությունների առթիվ և պահանջեցին միջոցառումներ ձեռնարկել՝ կանխելու նոր սպանությունները: Նրանք նաև շեշտում էին, որ Հայաստանի հետ Ղարաբաղի վերամիավորումը խիստ անհարժեշտություն է:[2] Այդ օրերին Մոսկվա ժամանած ԱՄՆ-ի Սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Կլեյբորն Պելը խորհրդային իշխանություններին հայտնեց, որ խորապես ցնցված է ու ճնշված ԽՍՀՄ տարածքում ադրբեջանցիների կողմից իրագործվող հայկական ջարդերի առթիվ: Նա գտնելով, որ խորհրդային կառավարությունը պետք է ամեն ինչ անի հայ ազգաբնակչությանը պաշտպանելու համար, առաջարկեց Լեռնային Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի ենթակայությունից, քանզի ադրբեջանցիներին թույլ տալ վերահսկել այդ մարզը կնշանակի միայն է՛լ ավելի խորացնել բռնությունը և նոր ընդհարումների առիթ տալ:[3] Նման բողոքներ և պահանջներ ստացվում էին աշխարհի բազմաթիվ երկրներից. քաղաքական-պետական գործիչներից, անվանի մարդկանցից:

Վրդովված էր նաև աշխարհասփյուռ հայությունը: Արցախահայերը երդվեցին մինչև արյան վերջին կաթիլը, մինչև վերջին շունչը մարտնչել և պաշտպանել հայրենի հողը: Նրանք հունվարի 21-ին աշխարհին հղեցին հետևյալ դիմումը. «Հայրենակիցներ, մոլորակի քաղաքացիներ. Ձեզ են դիմում Լեռնային Ղարաբաղը, Շահումյանի շրջանն ու Գետաշենի ենթաշրջանը. ձեզ է դիմում վերջին

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 49, թ. 15:
[2] Հայք, 28.01.1998:
[3] Հայք, 28.01.1998:

հայկական կողմը, որը ոգու ուժով պահպանվել է Ադրբեջանի կողմից բռնակցված իր պատմական հայրենիքում: Մենք հյուծիչ, դահիճ պատերազմի մեջ ենք... Ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղը շրջապատված է մինչև ատամները զինված «սումգայիթ», «կիրովաբադ», «նախիջևան», «բաքու» սարքած ավազակների հրոսակախմբերով:

Ադրբեջանը նրան Լեռնային Ղարաբաղին, կտրել է արտաքին աշխարհից, ավազակորեն գրավել են եթերը Շուշիում:

Սահացու վտանգի առաջ կանգնած ղարաբաղցիները չեն հուսահատվում:

Մենք դիմելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին, աշխարհի պետությունների խորհրդարաններին, բարի կամքի բոլոր մարդկանց թախանձագին խնդրում ենք իրենց ձայնը բարձացնել ի պաշտպանություն պաշարված Ղարաբաղի և օգնության ձեռք մեկնել նրան»:[1]

1990թ. հունվարի 15-ին ԼՂԻՄ-ում և Շահումյանի շրջանում մտցվեց արտակարգ դրություն: Այդ նույն օրը Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Շահումյանի շրջանը լուծարելու վերաբերյալ: Ադրբեջանում շարունակվող հակահայ քաղաքականությունը քննության առնվեց Հայկոմկուսի կենտկոմում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում, որին մասնակցեցին Ն.Սլյունկովը և Ֆ.Սիլանը: Ելույթ ունեցան հասարակական, քաղաքական, կուսակցական և պետական մի շարք գործիչներ: Նրանք խստագույնս դատապարտեցին Մոսկվայի ու Բաքվի կողմից ադրբեջանահայության նկատմամբ կիրառվող բարբարոսությունները և կենտրոնական իշխանություններից պահանջեցին վերջ տալ այդ ամենին ու Արցախը միավորել Հայաստանի հետ: Ն.Սլյունկովն իր ելույթում կեղծելով իրականությունը՝ փորձում էր խորհրդակցության մասնակիցներին համոզել, թե իբր կենտրոնական իշխանությունները քայլեր են ձեռնարկում Գետաշենը, Ազատը և Կամոն պաշտպանելու Ադրբեջանի հարձակումներից:[2] Մի քանի օր անց՝ հունվարի 25-ին կայացած Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն քննարկելով Բաքվում և Ադրբեջանի մյուս հայաբնակ վայրերում հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործվող բռնությունների և վայրագությունների հարցը՝ ընդունեց համապատասխան հայտարարություն: Այնտեղ նշվեց, որ Ադրբեջանը լուծարել է Շահումյանի շրջանը, Բերդաձորի, Գետաշենի ենթաշրջանի և Մարտունու շրջանի գյուղերի վրա վտանգ է կախված, Ադրբեջանի ատելություն նշանակության միլիցիայի ջոկատները /օմօն/ շարունակում

[1] Կրոշակ, N 21, 1990:
[2] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 84, գ. 131, թ. 1-82:

են անօրինությունները. զինված հարձակումներ են գործում Ղարաբաղ գնացող տրանսպորտի վրա, իշխում են Ստեփանակերտի օդանավակայանում, Խոջալու գյուղում ապօրինի շինարարություն է կատարվում, ինչը խստորեն վնասում է օդանավակայանի աշխատանքին, իսկ արցախահայությունից պահանջում են հեռանալ իրենց բնօրրանից: Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն գտնում էր, որ այդ ամենում մեծ մեղք ուներ կենտրոնը, որը չէր հետևում 1989թ. նոյեմբերի 28-ի իր իսկ որոշման իրագործմանը: Ղարաբաղի վրա կախված էր Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ինքնավար մարզը լուծարելու իրական վտանգը: Այդ ամենից անհանգստացած Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն հայ ժողովրդին կոչ արեց մի կողմ թողնել «քաղաքական տարաձայնությունները» և համատեղ հանդես գալ «ի պաշտպանություն ԼՂԻՄ խաղաղ հայ բնակչության»:[1] Այդուհանդերձ, Հայկոմկուսի որոշ ղեկավար այրեր հավատացած էին, որ կենտրոնական իշխանությունները «բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները կձեռնարկեն ռեգիոնում բռնության ծավալումը կասեցնելու, ջարդերի և վանդալիզմի քայլերի կազմակերպիչներին ու կատարողներին խիստ պատասխանատվության ենթարկելու համար»:[2] Սակայն դա մնաց լոկ երազանք:

Հունվարի 10-ից լիովին դադարեցվեց գնացքների ժամանումը ադրբեջանական երկաթուղով, և Հայաստանը չստացավ շուրջ 450 հազար տոննա զանազան ժողովրդատնտեսական բեռներ: Հանրապետությունում փաստորեն սպառված էին ավտոբենզինի, դիզելային վառելանյութի և մազութի պաշարները: Կանգնելու սպառնալիքի տակ էին Երևանի ջերմաէլեկտրակայանը և Հրազդանի պետական շրջանային էլեկտրակայանը: Էլեկտրաէներգիայի պակասության պատճառով ձախողվում էր շատ ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների նորմալ աշխատանքը:[3] Չնայած այդ ամենին՝ Հայաստանը շարունակում էր օգնել Լեռնային Ղարաբաղին և սատար կանգնել նրա պայքարին:

Հունվարի 23-ին Ստեփանակերտ ժամանեց արտակարգ դրության շրջանի ռազմական պարետի պաշտոնում վերահաստատված գեներալ-մայոր Վլադիսլավ Սաֆոնովը: Նա հենց սկզբից կոչով դիմեց բնակչությանը՝ զգուշացնելով, որ «ԼՂԻՄ-ում և հարակից շրջաններում կիրագործվի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հրամանը՝ նրանից բխած բոլոր հետևանքներով»:[4]

[1] Նույն տեղում, ց. 85, գ. 31, թ. 48-50:
[2] Խորհրդային Հայաստան, 22.01.1990:
[3] Խորհրդային Հայաստան, 22.01.1990:
[4] Խորհրդային Ղարաբաղ, 24.01.1990:

Արցախն ամբողջովին կտրվեց արտաքին աշխարհից: Բեռնափոխադրումը հնարավոր էր միայն ռազմական ավտոշարասյուներով: Հունվարի 26-ին Ստեփանակերտ ժամանած ԽՍՀՄ պաշտպանության մինիստր Դ.Յազովի և ներքին գործերի մինիստր Վ.Բագատինի կարգադրությամբ դադարեցվեցին ուղղաթիռների չվերթերը Երևանից Ստեփանակերտ, Շահումյան և Գետաշեն: Կտրվեց Արցախի վերջին կապն աշխարհի հետ: Հունվարի 27-ին Ստեփանակերտ եկավ Վ.Պոլյանիչկոյի ղեկավարած տխրահռչակ կազմկոմիտեն:[1]

Կազմկոմիտեն տեղավորվեց կուսակցության մարզկոմի շենքում: Ի նշան բողոքի՝ մարզկոմի դեռևս գործող բաժինների աշխատողները լքեցին շենքը: Մարզի աշխատավորները, որպես անհնազանդության և բողոքի նշան, հունվարի 29-ից սկսեցին ընդհանուր գործադուլ:

ՀՀՇ-ի առաջին համագումարից հետո կոմիտեականների գործունեությունը հիմնականում ընթանում էր երկու ուղղությամբ՝ պաշտպանել և օգնել Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին և հանրապետությունում իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Նրանց մնացած բոլոր գործողություններն ածանցյալ էին: 1990թ. հունվարի կեսերից վերսկսվել էին հանրահավաքները: Թատերական հրապարակը դարձել էր թե՛ կամավորական ուժերի կազմակերպման, թե՛ Գերագույն խորհրդի նախընտրական քարոզչության և թե՛ Արցախին նյութական ու ռազմական օգնություն ցույց տալու կենտրոն: Հունվարի 13-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում հայտարարվեց, որ Հայոց համազգային ճակատի ինքնապաշտպանական ուժերը թե շրջաններում և թե Երևանում բերվել են ռազմական պատրաստության: Բնակչությանը կոչ արվեց կամ զենքը հանձնել «Ղսրաբաղ» կոմիտեին, կամ էլ զենքով ներկայանալ կոմիտե: Բաքվի լրատվամիջոցները հաղորդեցին, թե Կիրովաբադի քաղխորհուրդը բնակչությանը զենք է բաժանում, Բաքվի Շմիդտի անվան գործարանը լրիվ անցել է զենքի արտադրության, իսկ Ադրբեջանի բնակչությունը պաշտպանում է Ազգային ճակատին: Ի պատասխան այդ ամենի՝ ՀՀՇ-ն ստեղծեց ռազմական շտաբ և պահանջեց, որ ձեռնարկություններում կազմակերպվող կամավորական ջոկատները ենթարկվեն շտաբին և իրենց գործողությունները համաձայնեցնեն նրա հետ: Ամբողջ հանրապետության տարածքում սկսված կամավորական շարժմանը կազմակերպված բնույթ տալու նպատակով Թատերական հրապարակից կոչեր էին հղվում շրջանների ղե-

[1] Կոմիտեի կազմը՝ Ռ.Ասադով, Ս.Վելիմամեդով, Ա.Գոլուբեև, Շ.Քերիմով, Ս.Ասադան, Վ.Զաֆարով:

կավարներին՝ տեղերում ստեղծված շտաբներին օգնություն ցույց տալու, ամենից առաջ ավտոմեքենաներով, վառելանյութով, հագուստով, սննդամթերքով: Իբր ամենուր կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով ՀՀՇ-ն նախաձեռնեց հատուկ ջոկատների ստեղծումը:[1] Նման ինքնագործունեությունը և խառնաշփոթի ստեղծումը չէր կարող դժգոհություն առաջ չբերել հանրապետության իրավապահ, կուսակցական և պետական մարմիններում: Բանն այն է, որ հանրապետությունում, մանավանդ Երևանում, հանդես էին եկել զինված ջոկատներ, որոնց գործողությունները հաճախ ուղեկցվում էին ավազակային արարքներով: ՀՀՇ-ն ստիպված էր նման ավազակային ջոկատների դեմ պայքարելու համար ստեղծել համապատասխան մարմին-շտաբ, որն օժտված էր «արտակարգ իրավունքներով»: ՀՀՇ-ի այդ օրերի միտումները հստակ արտահայտեց Վազգեն Մանուկյանը ասելով հետևյալը. «Պայքարը շարունակելու համար անհրաժեշտ է զինվել: Մեր պայքարը նպատակ ունի իրագործել քաղաքական խնդիրներ: Մենք կհաղթենք այն ժամանակ, երբ կլինենք զինված, կազմակերպված և հզոր: Այդ դեպքում կունենանք անկախ պետություն՝ մեր ազգային շահերով»:[2]

Հայոց հողի պաշտպանության նպատակ հետապնդող ջոկատները Երասխավանում և սահմանամեջ մյուս հատվածներում Ադրբեջանի ազգային ճակատի հրահրած ընդհարումների ժամանակ արժանի իակահարված հասցրին հակառակորդին: Այդ մարտերում ադրբեջանական կողմը տվել էր 19 զոհ և 56 վիրավոր:[3] Հանրապետության բնակչությունը մեծ ցավ ապրեց, երբ իմացավ, որ Երասխավանում զոհվել էին չորս ազատամարտիկ և Մովսես Գեորգիսյանը:

Հանրապետությունում շարունակվող հանրահավաքներում քննարկվում էին նաև բնապահպանության հարցերը: ՀՀՇ-ական Խաչիկ Ստամբոլցյանի գլխավորած կանանց ջոկատը շրջափակել էր «Նաիրիտը» և պահանջում էր փակել այն: Փետրվարի 1-ին Մոսկվայից ստացվել էր Ն.Ռիժկովի հեռագիրը, ըստ որի «Նաիրիտի» փակումը կբերեր 14 միլիարդ ռուբլու վնաս: Ն.Ռիժկովը հույս էր հայտնում, որ հայ ժողովուրդը դա կգիտակցի և կապահովի բնապահպանության անվտանգությունը հանրապետությունում:[4] Սակայն ոչ ՀՀՇ-ականները և ոչ էլ մի շարք այլ ուժեր չհասկացան Ն.Ռիժկովի անհանգստությունը: «Նաիրիտը» փակվեց, որը մեծ վնաս բերեց ոչ միայն Հայաստանին, այլև Խորհրդային Միությանը:

[1] ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.49, թ.6:
[2] Նույն տեղում, թ. 9:
[3] Նույն տեղում, թ. 14-15:
[4] ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.49, թ. 21:

Դա տվյալ ժամանակաշրջանի ամենակոպիտ սխալներից էր, որը կատարվեց հիմնականում ՀՀՇ-ականների մեղքով:

1990թ. գարնան շեմին կրկին բարդացել էր Շահումյան-Գետաշենի վիճակը: Գետաշենի ենթաշրջանի Ազատ և Կամո գյուղերի բնակչության արտաքսման հարցը դարձել էր օրերի խնդիր: Երևանյան հանրահավաքներում ճառողները Հայաստանի ղեկավարությանը մեղադրում էին միայն Մոսկվայի պահանջները կատարելու և Շահումյանի ու Գետաշենի հայության ճակատագրով մտահոգված չլինելու մեջ: Դա ճիշտ չէր, որովհետև Հայաստանի ղեկավար մարմինները բազմիցս Մոսկվային խնդրել էին ապահովել այդ տարածքի բնակչության կյանքի անվտանգությունը: Ճառախոսները տարակուսում էին նաև փախստականների հարցը՝ իշխանություններից պահանջելով տվյալ պահին անհնարինը՝ նրանց ապահովել բնակարաններով, աշխատանքով և ապրելու մյուս միջոցներով: Հայաստանի բնակչությունը ջերմորեն պաշտպանում էր արցախցիների ազատագրական պայքարը: Հայկոմկուսում և պետական մարմիններում ամեն օր ստացվում էին բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր, որոնց հեղինակներն իշխանություններին կոչ էին անում ելքեր գտնել Արցախին տնտեսական և ռազմական օգնություն ցուցաբերելու՝ առաջարկելով իրենց ծառայությունը:[1]

1990թ. փետրվարի 5-6-ը տեղի ունեցած ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումում ելույթ ունենալով՝ Սուրեն Հարությունյանը փորձեց հիմնավորել Ղարաբաղյան հիմնահարցի արդարացի լինելը: Նա ասաց. «Մեր մտածողության իներցիան այնքան ուժեղ գտնվեց, որ վերակառուցման շնորհիվ կյանքի կոչված ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության կամքի արտահայտությունն ընկալվեց որպես Հայկական ԽՍՀ-ի սահմանգություն հարևան հանրապետության տարածքի նկատմամբ»: Սակայն նա նշեց, որ ԼՂԻՄ-ի հարցը տարածքային վեճ չէ, այն առաջացրել է Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը, և որ հարցի լուծումը ժողովրդի ինքնորոշումն է: Որպես պատասխան, - շարունակեց նա, - կազմակերպվեց «սումգայիթ», շրջափակվեց Հայաստանը, և ազգամիջյան կոնֆլիկտը վերածվեց միջհանրապետականի: Ս.Հարությունյանը նաև նկատեց, որ կենտրոնական իշխանությունների կողմից «Հայաստանում և Ադրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերի միջև հավասարության նշան դնելը... նշանակում է արդարության մեջ գցել հասարակական կարծիքը»:[2]

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երկու պալատների համատեղ նիստը 1990թ. մարտի 1-ին ավարտեց մինչ այդ սկսած՝

[1] Նույն տեղում, գ.127, գ. 814, թ. 120-128, 179-182 և այլն:
[2] Խորհրդային Հայաստան, 8.02.1990:

Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում և Հայկական ԽՍՀ-ում տիրող իրադրության հարցի քննարկումը: Ելույթ ունեցողները «ցավով էին խոսում Բաքվում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների մասին, որոնք ուղեկցվել են մարդկանց սպանություններով», և երկու հանրապետություններին առաջարկեցին «միմյանց ընդառաջ գնալ»:[1] Սակայն առաջարկված նախագիծը լոկ կոսմետիկ բնույթ ուներ և չէր տալիս Բաքվում տեղի ունեցածի ոչ քաղաքական և ոչ էլ բարոյական գնահատականը: Այնուամենայնիվ, այդ նախագիծն ընդունվեց հիմք՝ լրամշակելու և մարտի 5-ի նիստում կրկին քննարկելու համար: Մարտի 5-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի դռնփակ նիստում երրորդ անգամ քննարկվեց Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների դրության հարցը: Այդ նիստում անիրավազոր համարվեցին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի գործողությունները՝ կապված ԼՂԻՄ-ի տարածքում Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ընտրական շրջաններ ստեղծելու հետ: Այդ նիստում քննարկվեց նաև վերոհիշյալ որոշման նախագծի լրամշակված տարբերակը, որը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում նախորդից: Երեկոյան նիստում, չնայած հայ պատգամավորների բողոքին, ԽՍՀՄ գերագույն օրենսդիր մարմինը հերթական անգամ ընդունեց «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում և Հայկական ԽՍՀ-ում տիրող դրության և այդ ռեգիոնում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին»[2] որոշում, որը, ինչպես և նախորդները, ի վիճակի չէր վերացնելու լարվածությունը տարածաշրջանում: Այն այդպես էլ մնաց չիրագործված:

Մինչ այդ՝ մարտի 2-ին, ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հանդես էր եկել հայտարարությամբ, որում միանգամայն ճիշտ էր բնորոշել տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը: Այդ հայտարարության մեջ նշված էր. «Վերջին օրերս ադրբեջանական իշխանությունները և Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ներկայացուցիչները խորհրդային բանակի և ներքին զորքերի ստորաբաժանումների հովանավորությամբ եռանդուն գործողություն են ծավալել Խանլարի շրջանի Ազատ, Կամո, Մարտունաշեն և Գետաշեն հայաբնակ գյուղերի տեղահանման նպատակով: Մութ գործարքների, տների կեղծ առուծախի միջոցով արդեն դատարկվել է Ազատ գյուղը, մարտի 2-ին սկսվել է Կամո գյուղի բնակիչների տեղահանությունը: Նույն վտանգը սպառնում է Մարտունաշեն, Գետաշեն, իսկ այնուհետև նաև Շահումյանի շրջանի հայկական

[1] Նույն տեղում, 3.03.1990:
[2] Նույն տեղում, 7.03.1990:

գյուղերին»: Այնուհետև ասվում էր, որ այդ գյուղերը 1988թ. նոյեմբերից մինչև 1990թ. հունվարը ինքնապաշտպանական ուժերի միջոցով կարողացել են հակահարված հասցնել հրոսակային հարձակումներին և հաջողությամբ պաշտպանել հայրենի երկրամասում ապրելու իրավունքը: Տեղահանությունը սկսվել է միայն այն բանից հետո, երբ այդ գյուղերում տեղաբաշխվել էին խորհրդային բանակի և ներքին զորքերի ստորաբաժանումները: Ուստի ակնհայտ է, որ այդ գործը խրախուսվում կամ նույնիսկ ղեկավարվում է կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Հայաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը կենտրոնական իշխանություններից պահանջում էր «զորքերն անհապաղ դուրս բերել Հյուսիսային Արցախից, դրանք տեղավորելով հայկական և ադրբեջանական գյուղերի սահմանազատիչ գոտիներում»:[1] Քանի որ երկրի բարձրագույն իշխանությունները չարձագանքեցին այդ տագնապալի ահազանգին: Հայաստանի Գերագույն խորհրդը մարտի 9-ին դիմում հղեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, որտեղ կրկին տագնապ հայտնեց Հյուսիսային Արցախում ստեղծված ծանր վիճակի համար՝ դրանում մեղադրելով նաև ԽՍՀՄ զինված ուժերին: Որպես ժամանակի հրատապ խնդիր՝ պահանջվեց Ազատ, Կամո գյուղերը և Գետաշենի ենթաշրջանը վարչականորեն հանձնել Շահումյանի շրջանին: «Հակառակ դեպքում, - ասվում էր դիմումում, - անկանխատեսելի հետևանքների ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է երկրի կենտրոնի իշխանությունների վրա»:[2] Այդ նույն օրերին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարին բողոք-նամակ ուղարկեց նաև ՀՀՇ-ի վարչությունը:[3] Սակայն այդ բոլոր բողոքներն ու պահանջները մնացին անհետևանք: Կենտրոնական իշխանությունները շարունակում էին բացահայտ և լկտի գործել հայ ժողովրդի դեմ:

1990թ. գարնանը Հայաստանում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորության նախընտրական բուռն արշավ էր ընթանում: Հանրապետության կոմկուսը, ՀՀՇ-ն և մյուս քաղաքական ուժերը շատ ընտրատարածքներում առաջ էին քաշել իրենց թեկնածուներին: ՀՀՇ-ականների նախկին կոչերը իրենց տեղը զիջել էին սահմանադրական ճանապարհով իշխանության հասնելու մարտավարությանը: Այնուամենայնիվ, քաղաքական ընդհանուր վիճակը հանրապետությունում մնում էր չափազանց լարված: Այդ է վկայում հետևյալ փաստը. Հայկական ԽՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի պետական կոմիտեի նախագահ Ս.Պո-

[1] Խորհրդային Հայաստան, 3.03.1990:
[2] Խորհրդային Հայաստան, 12.03.1990:
[3] Հայք, 18.03.1990:

ղոսյանը 1990-ի փետրվարի 23-ին Հայկոմկուսի կենտկոմ ուղարկած նամակում ահազանգել էր, որ հայ ժողովրդի համար ստեղծվել էր վտանգներով և փորձություններով լի կացություն: «Հանրապետության ղեկավարության թույլտվությամբ, - գրում էր նա, - մի խումբ իշխանասիրահարների, արկածախնդիրների և քաղաքական քայլլագյոգների հաջողվել է անցած երկու տարում մեծ ու փոքր ազգային հարցեր լուծելու դրոշի տակ... խաբել լայն հասարակայնությանը, չեզոքացնել գոյություն ունեցող ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կազմակերպություններին ու միություններին և հանրապետության կյանքում գրավել ինքնիշխան դիրք:

Արտաքուստ թվում է, թե մեզ մոտ ստեղծված է երկիշխանություն, մինչդեռ միակ իրական իշխանությունը դա Հայոց համազգային շարժումն է /ՀՀՇ/, որը քողարկվում է զանազան ճարպիկ կոչերով և հասարակական կարծիքը մոլորության մեջ գցում անամոթ ու անմաքուր մեթոդներով»:[1] Այդ ամենից անհանգստացած՝ Ս.Պողոսյանը նաև մեղադրում էր մի շարք բարձր պաշտոն զբաղեցրած անձնավորությունների, որոնք «իրենց գործնականում տվել են ՀՀՇ-ի ոդորմածությունը, դարձել են նրանց կամակատարներ կամ էլ ձգտում են նրանց օգտագործել և կյանքում իրագործել իրենց անձնական, եսասիրական և իշխանատենչ ծրագրերը»:

Անշուշտ, «այդ ամենը, - շարունակում է նամակի հեղինակը, - հասարակությանը գցել է շփոթության և հուսահատության մեջ: Հանրապետության կյանքը կազմալուծված է, տապալված են աղետի գոտու աշխատանքները, փախստականների շարքում տիրում է քաոս, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառելով աշխատանքները ձախողվել են կենսագործունեության բոլոր բնագավառներում»: Նա համոզմունք էր հայտնում, որ ստեղծված նման պայմաններում Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն պետք է կամ դիմի գործնական քայլերի, կամ էլ հրաժարական տա, որովհետև նման գործունեությամբ նա փաստորեն «նպաստում է միայն ՀՀՇ-ի իշխանամետության և կարիերիստական ձգտումների իրականացմանը»: Նա առաջարկում էր «հիմնովին և անհետաձգելիորեն վերանայել կուսակցական, պետական և տնտեսական մարմինների, առաջին հերթին լրատվամիջոցների ղեկավար կազմը, սկզբունքային գնահատական տալ վարչական մարմինների և նրանց ղեկավարների «հումանիստական խաղերին», հանրապետությունում ստեղծված վիճակին, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների գործունեությանն ու վարքագծին, պետական մարմիններին և ստեղծված վիճակից հանրապետությունը դուրս բերելու համար ակտիվացնել հասարակությանը»:[1] Նա միանգամայն ճիշտ է նկարագրել այդ օրերին հանրապետությունում ստեղծված քաղաքական վիճակը: Իրոք, կոմկուսն իրեն սպառել էր և զրկվել իր հիմնական հենարանից՝ ժողովրդի պաշտպանությունից: Ըստ էության, քաղաքական ուժերը և հասարակական շարժումը ներքաշվելով նախընտրական պայքարի մեջ, մոռացության տվեցին հանրապետության հասարակական և տնտեսական կյանքը: Գաղափարական պայքարում ՀՀՇ-ականներին հեղինակություն և մասնայականություն էին բերում անկախության և Արցախի գաղափարները: Հենց դա ի նկատի ունենալով՝ Իգոր Մուրադյանն այդ օրերին գրել է. «Միայն երկու խնդիր կարող են ոտքի հանել հայ ժողովրդին, համախմբել նրա հոգևոր ու ֆիզիկական ուժերը: Դրանք են՝ Արցախն ու անկախությունը: Սակայն հենց Արցախի պրոբլեմի լուծման ճանապարհին է ծառայում ազգային անկախության խնդիրը՝ որպես Արցախյան պրոբլեմի բուալի»: Հենց դրանից է օգտվում ՀՀՇ-ն, որը «փաստորեն ներկայացնում է առանձին սոցիալական խմբերի շահերը, որոնք հակառակ համազգային շահերի՝ ձգտում են քաղաքական իշխանության և դրան ուղեկցող բարիքներին...»: Հայ հասարակությունը դեռևս պատրաստ չէր «անձնազոհության հանուն ամենաթանկ բանի՝ անկախության»: Եվ «հենց այս գործոնով է պայմանավորված ՀՀՇ-ի ակտիվ գործունեությունը, և հենց դրանում է դրսևորվում այս հակազգային կազմակերպության քաղաքական սնանկությունը»:[2]

1990թ. ապրիլի 6-ին տեղի ունեցած Հայկոմկուսի կենտկոմի պլենումը բավարարեց Ս.Հարությունյանի խնդրանքը և նրան ազատեց զբաղեցրած պաշտոնից: Հայկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Վլադիմիր Մովսիսյանը, որը մինչ այդ աշխատում էր որպես ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ:

1990թ. գարնանը Ադրբեջանն ուժեղացրեց ճնշումը Արցախի և Պետաշեն-Շահումյանի վրա: Ապրիլի 29-ին տեղի ունեցած Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն այդ ամենի տեղավոր համարում էր կենտրոնական և ադրբեջանական իշխանություններին: Հայկոմկուսի կենտկոմը և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը կենտրոնական իշխանություններին խնդրում են Ստեփանակերտ ուղարկել հատուկ հանձնաժողով, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում անհապաղ քննարկել ԼՂԻՄ-ում ստեղծված վիճակը, չտապ միջոցառումներ ձեռնարկել մարզի հայ բնակչության շահերը պաշտպանելու համար, բեկանել Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 44, թ. 14:

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 44, թ. 14:
[2] Դրոշակ, 1990, N 1, էջ 27:

ապրիլի 21-ի՝ Լեռնային Ղարաբաղում տարածքային-վարչական մասնակի փոփոխություններ կատարելու վերաբերյալ որոշումը, համապատասխան մարմիններին հանձնարարել մանրամասն քննել ապրիլի 26-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած հակաժողովրդական գործողությունը և շրջանի պարետությունն ուղիղ ենթարկեցնել հսկիչ-դիտորդ հանձնաժողովին:[1]

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանում քննարկվել էին նաև 1989թ. հոկտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտում անմեղ մարդկանց դեմ խորհրդային զորքերի կողմից զենքի գործադրման ու պատճառած վնասների մասին ուսումնասիրության արդյունքները. ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակը կարգավորելու հարցերը: Նստաշրջանի ընդունած համարձակ որոշումները հիմնականում ուղղված էին կենտրոնական իշխանությունների և անձամբ Մ.Գորբաչովի դեմ, որը հանդիսանում էր «այդ ամենի գլխավոր ռեժիսորը»:[2] Ի պատասխան դրա՝ Մոսկվան մեղադրում է Հայաստանի ղեկավարությանը, պահանջում հավաքել ժողովրդի մոտ եղած զենքը և վերջ տալ հակախորհրդային գործողություններին:[3]

Մոտենում էր ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունների օրը՝ մայիսի 20-ը: Մայիսի 18-ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցավ վերջին նախընտրական հանրահավաքը: Բոլոր ելույթ ունեցողներն էլ կոչ էին անում ձայն տալ ՀՀՇ-ական թեկնածուների օգտին:

Հայկոնկուսն իր հերթին փորձում էր ազդել ընտրողների վրա, որպեսզի չքվեարկեն ՀՀՇ-ականների օգտին: Կոմկուսի կենտկոմի բյուրոն մայիսի 18-ին քննարկելով ընտրությունների հետ կապված հարցը՝ նշեց, որ ծայրահեղական տրամադրություններ ունեցողները ձգտում են հանրապետությունում ապակայունացնել հասարակական-քաղաքական կյանքը, սրել հակասությունները խորհրդային բանակի և հանրապետության բնակչության միջև: Օրինակ էր բերվում, որ հարձակումներ են եղել տանկային զորամասի վրա, իսկ երկաթգծի կայարանից Արարատի շրջան է փախցվել հինգ տանկ: Հայկոմկուսի բյուրոն կոչ էր անում վերջ տալ նման անցանկալի երևույթներին:[4]

Մայիսի 27-ին Երևանում տեղի ունեցան արյունալի իրադարձություններ, որոնց ընթացքում ընդհարում տեղի ունեցավ խորհրդային բանակի զինվորների և Երևանի բնակիչների միջև: Այդ

[1] ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.127, գ. 794, թ. 27-31:
[2] Խորհրդային Հայաստան, 5.05.1990:
[3] ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ.44, թ.38, 48-50, 51-52:
[4] ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.87, գ. 103, թ. 2:

ոադրանքի հետևանքով զոհվեցին հայազգի 21 քաղաքացիներ և խորհրդային բանակի մեկ զինվոր:[1] Հայոց ազգային բանակի /ՀԱԲ/ ռազմական խորհրդի նախագահ Վարդան Վարդանյանը հայտարարությամբ հանդես գալով՝ նշեց, որ իրենք «կտրականապես դեմ են առճակատմանը կայսրության զինված ուժերի հետ»: Նա տեղյակ պահեց, որ մայիսի 10-ին ստեղծված զինված տարբեր ջոկատների ռազմական խորհրդի ընդունած սկզբունքներից մեկի համաձայն՝ առանց ռազմական խորհրդի հանձնարարականի ոչ մի զինված միավոր կամ ջոկատ իրավունք չուներ ինքնագլուխ գործողությունների դիմել: Մինչդեռ մի ջոկատ, զենք հափշտակելու մտադրությամբ, երկաթուղային կայարանի ապասարանում հարձակվել էր Երևան-Կապան գնացքին ուղեկցող պահակային զինված ջոկատի վրա և հանդիպել հակահարվածի:

Այդ օրերին իրադարությունը խիստ սրվել էր նաև Արցախում ու Շահումյան-Գետաշենում: Հայաստանից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական մի խումբ պատգամավորներ հունիսի 7-ին դիմեցին Մ.Գորբաչովին՝ նշելով, որ «ռազմաքաղաքական դաժան ճնշումը, որին ենթարկվում է ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչությունը... Ադրբեջանի այսպես կոչված Հանրապետական կազմկոմիտեի կողմից... վերջին ամիսներին, հիրավի, հրեշավոր է դարձել»: Նրանք երկրի նախագահից պահանջում էին վերջ տալ «հայ ժողովրդի նկատմամբ ֆիզիկական և բարոյահոգեբանական տեռորի կամպանիային... հայ ժողովրդի ուսուցանքներին ԼՂԻՄ-ում, անհրաժեշտ պայմաններ ապահովել ինքնորոշման նրա բնական իրավունքի իրականացման համար»:[2]

ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը, «Միացում» կազմակերպությունը և Տնօրենների խորհուրդը որոշել էին չհամագործակցել Հանրապետական կազմկոմիտեի հետ: Դրա Ստեփանակերտ ժամանելուց անմիջապես հետո մարզգործկոմի շենքի վրայից իջեցվեց Հայաստանի դրոշը և փոխարենը դրվեց Ադրբեջանի դրոշը: ԼՂԻՄ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ հարակից շրջանների արտակարգ դրության շրջանի պարետ գեներալ Վ.Սաֆոնովի 1990թ. հունվարի 31-ի հրամանով «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը ենթարկվելու էր արտակարգ դրության շրջանի պարետությանը, իսկ տպաքանակը տպագրվելու էր Ստեփանակերտում: Թերթը տարածվելու էր միայն մարզում: Արգելվում էր թերթի էջերի բնօրինակները, մատրիցաները, ժապավենները և ստերեոտիպերը մարզի տարածքից դուրս բերել:[3] Այդ ժամանակ «Խորհրդային Ղարաբաղը» իր ռուսերեն տարբերակով առաք-

[1] Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Արշակյան Անդրանիկ**, նշվ. աշխ., էջ 148-187: Ինչպես այլ աղբյուրների՝ այդ ընդհարման ժամանակ զոհվել է 23 հոգի:
[2] Խորհրդային Հայաստան, 7.06.1990:
[3] Երեկոյան Երևան, 12.02.1990:

վում էր ԽՍՀՄ ավելի քան 300 քաղաք և ուներ 60 հազար բաժանորդ: Թերթի տպաքանակը հիմնականում տպագրվում էր Երևանում: Կատարել Վ.Սաֆոնովի պահանջը՝ նշանակում էր Արցախը լրիվ կտրել դրսի աշխարհից: Թերթի խմբագրության աշխատակիցների, կուսակցական կազմակերպության և ստեղծագործական կոլեկտիվի համատեղ ժողովը քննարկելով գեներալ Վ.Սաֆոնովի հրամանը՝ նշեց, որ այն կամայականորեն է մեկնաբանում հունվարի 15-ի հրամանագրի որոշ հոդվածներ, և որ ըստ էության՝ պարետությունը ստանձնել էր մարզի քաղաքական ղեկավարման ֆունկցիան, որը լիովին հակասում էր ԽՍՀՄ սահմանադրությանը: Ընդունված որոշման մեջ շեշտված էր, որ Ադրբեջանի լրատվամիջոցները շարունակում են բորբոքել ազգամիջյան երկպառակություն և ատելություն հայ ժողովրդի նկատմամբ: Այդ փաստը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ արտակարգ դրությունը, մասնավորապես գրաքննությունը, տարածվում է միայն ԼՂԻՄ-ի վրա և հետապնդում է մարզի բնակչության կամքի ազատ արտահայտումը ճնշելու նպատակ: Ժողովականները գտնում էին, որ անհնարին է կատարել Վ.Սաֆոնովի հրամանը:[1]

Ադրբեջանի կազմկոմիտեի և Վ.Սաֆոնովի գլխավորած արտակարգ դրության պարետության անօրեն գործողությունների դեմ պայքարը հետզհետե լայն բնույթ էր ընդունում: Այդ օրերին մամուլը հաղորդել է, որ Ստեփանակերտում «չեն գործում արդյունաբերական ձեռնարկությունները, շինարարական կազմակերպությունները, տրանսպորտը, բնակչության սպասարկան ոլորտը: Երեխաները դպրոց չեն հաճախում: Փակ են նախադպրոցական հիմնարկները, արդյունաբերական ապրանքների խանութները... Կապեր չկան Ստեփանակերտում գտնվող հանրապետական կազմկոմիտեի անդամների և տեղական իշխանությունների միջև:[2] Ընդհատվել էր Ստեփանակերտի և մարզի շրջանների կապը, իսկ հունվարի 31-ից փակվել էր Ստեփանակերտի օդանավակայանը: Աշխատանքները դադարեցրել էին նաև մարզի այգեգործները:[3] Արցախցիները հույս ունեին, թե մարտի 5-7-ը տեղի ունենալիք ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումը Արցախի օգտին որևէ որոշում կընդունի: Պլենումի նախօրյակին մարզի բոլոր մակարդակի ղեկավարների և Արցախից ժողովրդական պատգամավորների կողմից դիմում-բողոք ուղարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ, որտեղ ասված է. «Անչափ բարդ իրավիճակում առնվազն անբարոյական է ԼՂԻՄ-ը այն հանրապետության հովանավորությանը բռնի վերադարձնելու հասնելը,

[1] Նույն տեղում:
[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 6.02.1990:
[3] Երեկոյան Երևան, 12.02.1990:

որը բացահայտել է իր հակախորհրդային, շովինիստական էությունը», և անթույլատրելի է «ինքնավար մարզ ուղարկել Ադրբեջանի ներկայացուցիչներ, այսպես կոչված կազմկոմիտեի անդամների թվից՝ կարգուկանոն հաստատելու, կառավարման մարզային մարմինները վերստեղծելու նպատակով, որոնք արդեն առանց նրանց մասնակցության վերսկսել են իրենց գործունեությունը ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի արձակումից հետո»: Նամակի հեղինակները պահանջում էին, որ կազմկոմիտեն հեռանա մարզի սահմաններից:[1] Սակայն այդ բողոքը ևս մնաց անհետևանք: Ընդհակառակը, մարզում ավելի ուժեղացավ ճնշումը, և աճեցին ծերբակալությունները:

1990թ. գարնանը նույնիսկ խոսվում էր Լեռնային Ղարաբաղում նախագահական կառավարում մտցնելու մասին: Սակայն Ս.Գորբաչովն անձամբ ժխտեց այդ լուրը և պնդեց, որ կենտրոնական իշխանությունները հավատարիմ են մնում 1989թ. նոյեմբերի 28-ի որոշմանը: Լեռնային Ղարաբաղում նախագահական կառավարում մտցնելու մասին խոսակցությունը ժխտեց նաև Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Էլմիրա Կաֆարովան:[2] Իսկ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Ա.Լուկյանովը հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղում նախագահական կառավարում մտցնելու վերաբերյալ Մ.Գորբաչովը «ոչ մի մուրհակ էլ չի տվել»:[3]

Լեռնային Ղարաբաղի առաջ կանգնած հրատապ հարցերին լուծում տալու համար անհարժեշտ էր հրավիրել ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նոր նստաշրջան: Նախատեսվեց այն հրավիրել մարտի 17-ին: Չնայած Վ.Սաֆոնովի և Վ.Պոլյանիչկոյի համառ ջանքերին՝ նրանց չի հաջողվում խափանել նստաշրջանի հրավիրումը: Նստաշրջանը, որին մասնակցեցին նաև մարզից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները, միաձայն որոշեց ԽՍՀՄ սահմանադրության հիման վրա վերականգնել մարզխորհուրդը և նրա գործադիր կոմիտեն: Մարզխորհրդի գործադիր կոմիտեին հանձնարարվեց մարզում աշխատանքային ռիթմը վերականգնելու, ժողովրդական տնտեսությունը նորմալ հունի մեջ դնելու և մարզի տարածքում բոլոր հարցերը ժողովրդավարական ուղիներով լուծելու համար հասարակական միջոցներ ձեռնարկել:[4] Մարզխորհրդի նստաշրջանի հրավիրումը համբերությունից հանեց Ադրբեջանի ղեկավարներին: Ադրկոմկուսի կենտկոմի նորընտիր առաջին քարտուղար Այազ Մութալիբովը երդվեց Լեռնային Ղարաբաղում վե-

[1] Նույն տեղում, 12.02.1990:
[2] Бакинский рабочий, 15.03.1990.
[3] Коммунист, 24.03.1990.
[4] Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 3, էջ 231-232:

ռականգնել Ադրբեջանի իշխանությունը: Նա նույնիսկ Մարտունու շրջկոմի առաջին քարտուղար Վաչագան Գրիգորյանից պահանջեց մեկնել Բաքու մասնակցելու կենտկոմի բյուրոյի ապրիլի 23-ի նիստին, սակայն մերժում ստացավ:[1]

Ղարաբաղցիներին պատժելու առիթն Ադրբեջանը բաց չէր թողնում, իսկ Վ.Սաֆոնովը մասնագիտացել էր Արցախի տարբեր վայրերում սպանություններ կազմակերպելու գործում: Այսպես, օրինակ, նրա հրամանով, իբր զենք առգրավելու նպատակով, Մարտակերտի շրջան մեկնած զինվորականները Չայլու գյուղում գնդակահարեցին 12-ամյա Արմեն Սկրտչյանին: Այդ ոճրագործության առթիվ արցախաբնակ ուսուցչուհի Ելենա Բաղյակինան Վ.Սաֆոնովին հղած նամակում պաշտպանելով արցախահայության պատմական իրավունքներն իր հողի վրա՝ գտնում էր, որ «հուսալ, թե այդ հպարտ ու խիզախ ժողովրդին կարելի է սպառնալիքներով կամ շրջափակումներով ծնկի բերել, առնվազն միամտություն է: Ավելի լավ կլինի, եթե կառավարությունը վերջ ի վերջո լսի ժողովրդի ձայնը և ճանաչի նրա օրինական իրավունքը»:[2]

Ադրբեջանի իշխանությունները կատարում էին բոլոր հնարավոր քայլերը, որպեսզի ձախողեն Արցախում Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1990թ.ապրիլի 21-ին քննարկելով ԼՂԻՄ-ում ստեղծված վիճակը՝ որոշեց մարզի բնակչությանն արգելել մասնակցելու Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրություններին:[3] Շարունակելով Լեռնային Ղարաբաղն ադրբեջանականացնելու քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանի իշխանությունները մարզի տեղանունների և վարչատարածքային բաժանման մեջ մտցրին փոփոխություններ: Նախ՝ Ստեփանակերտը վերանվանեցին Խանքենդի, Մարտունին՝ Խոջավենդ, Մարտակերտի շրջանը՝ Աղդարայի շրջան, Ասկերանի շրջանը՝ Խոջալուի շրջան, Շուշիի շրջանը ճանաչվեց որպես ադրբեջանական շրջան, Խոջալու գյուղը հայտարարվեց քաղաք՝ ստեղծելով Խոջալուի քաղխորհուրդ և Մեշալիի գյուղխորհուրդ, մասամբ ադրբեջանցիներով բնակվող Ստեփանակերտի Կրկժան թաղամասին տրվեց առանձին ադրբեջանական քաղաքատիպ ավանի կարգավիճակ, Մարտունի քաղաքի Խոջավենդ թաղամասը հայտարարվեց քաղաքատիպ ավան և շրջկենտրոն: Տողի և Հախուլվի ադրբեջանական թաղամասերը ճանաչվեցին առանձին գյուղեր: Հատուկ արտոնություններ ստացան

[1] Նույն տեղում, էջ 207:

[2] Երեկոյան Երևան, 07.04.1990:

[3] Бакинский рабочий, 22.04.1990.

Սալաքյաթին, Ղարադաղլու, Ամիրանլար, Մուդանլու, Կուրոպատկին, Լեսնոյ /Մեշալի/, Իմրեթ-Քերվենդ, Ումուդլու, Սրխովենդ և մարզի տարածքում գտնվող ադրբեջանաբնակ մյուս բնակավայրերը: Այդ անօրինության դեմ մարզխորհրդի գործադիր կոմիտեի և շրջխորհուրդների նախագահների ստորագրությամբ բողոք ուղարկեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեին և ԽՍՀՄ դատախազությանը, որը նույնպես մնաց անհետևանք: Ավելին, Մոսկվա-Բաքու հանցավոր ուժերը ԼՂԻՄ-ի տարածքում մտցրեցին պատժիչ նոր ձև՝ անձնագրային ստուգում, որն իրագործվում էր դաժանությամբ: Անձնագրային ստուգման պատրվակով մարդիկ ծերբակալվելով տարվում էին պարետատներ, որից հետո՝ Շուշիի, Աղդամի, Միրբաշիրի, Ֆիզուլու, Ջեբրայելի, Բաքվի և այլ բանտեր: Շուշիի բանտը դարձել էր ղարաբաղցիների տանջարան: Ստուգողները, մտնելով հայերի տները, շորթում էին թանկարժեք իրերն ու դրամը, նրանց վախեցնում ադրբեջանական բանտեր տեղափոխելով: Այդ կեղտոտ գործողություններում ադրբեջանցիների հետ համագործակցում էին խորհրդային զինվորականները, որոնցից շատերը դարձել էին դրամաշորթներ: Մարզի ադրբեջանաբնակ բնակավայրերում անձնագրային ստուգում չէր անցկացվում:

1990թ. ապրիլին լրանում էր հայոց ցեղասպանության 75 տարին: Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարները որոշեցին օգտագործել առիթը և Ստեփանակերտի եղբայրական գերեզմանոցում անցկացնել հանրահավաք: Ընդհատակում գործող «Միացում» կազմակերպությունը հրահանգել էր հանրահավաքներ ու երթեր կազմակերպել նաև մարզի շրջկենտրոններում ու գյուղերում: Գեներալ Վ.Սաֆոնովը տեղեկանալով այդ մասին՝ հրամայեց արգելել համանման միջոցառումները: Սակայն ապրիլի 24-ին Ստեփանակերտի եղբայրական գերեզմանոցում կազմակերպեց սգո հանրահավաք, որին մասնակցեց մի քանի տասնյակ հազար մարդ: Արտակարգ դրության պայմաններում այդպիսի բազմամարդ հանրահավաքի կազմակերպումը եզակի երևույթ էր:

Սգո միտինգում ելույթ ունեցողները խստորեն դատապարտեցին ցեղասպանությունը, մերկացրին հայ ժողովրդի նկատմամբ ամենայն բարբարոսների արարքները: Վ.Սաֆոնովի և Վ.Պոլյանիչկոյի կազմակերպությամբ հաջորդ օրերին ծերբակալվեցին միտինգում ելույթ ունեցածներն ու Շարժման մի շարք ակտիվիստներ: Նրանց մասին տուգանեցին, իսկ մի մասին տարան Պյատիգորսկի «գիտակ կարապ» բանտը, 37 հոգու էլ ենթարկեցին տնային կա-

լանքի:[1] Ապրիլի վերջին մարզի ղեկավարների և ժողովրդական պատգամավորների կողմից Մոսկվա՝ կենտրոնական իշխանություններին և մամուլին ուղարկված բողոք-նամակում պահանջվում էր վերջ տալ նման արարքներին: Այդ փաստաթղթում նաև ասվում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղում արտակարգ դրություն մտցնելը ձեռնտու է միայն մարզի տարածքում գտնվող ադրբեջանական գյուղերին, որտեղ արագորեն ապօրինի շինարարություն է կատարվում: Նաև նշվում էր, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը փորձում է օգտվել արտակարգ դրության հնարավորությունից և հաշվեհարդար տեսնել Լեռնային Ղարաբաղի «անհնազանդ» հայերի հետ ու նրանց դուրս քշել իրենց պապենական հողերից: Նամակի հեղինակները հավաստում էին, որ արցախահայության հետ դահճի լեզվով խոսելը ոչ մի արդյունք չի տա: Բողոք-նամակի հեղինակները գտնում էին, որ «ԼՂԻՄ-ում ստեղծված բարդ իրավիճակը պետք է դառնա ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հատուկ քննարկման առարկա, և մարզում մտցվի նախագահական կառավարում»:[2] Այդ օրերին 50 հոգու կողմից նման բովանդակությամբ հեռագիր ուղարկվել է նաև Հայկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Վ.Մովսիսյանին:[3]

1990թ. մայիսի 14-ին Ստեփանակերտ ժամանեց ԽՍՀՄ ներքին գործերի միհիստրի տեղակալ, գեներալ-գնդապետ Յու.Շատալինը: Նա նույնիսկ այցելեց Ստեփանակերտի քաղկոմի քարտուղար Վ.Աթաջանյանին: Վերջինս նրան հանգամանորեն պատմեց մարզում ստեղծված ծանր վիճակի և Սաֆոնով-Պոլյանիչկո դահճախմբի դաժանությունների ու հակահայկական արարքների մասին: Յու.Շատալինն անվերապահորեն պաշտպանում էր դահիճ Վ.Սաֆոնովին, որին, կատարելով Ադրբեջանի իշխանությունների պահանջը, մայիսի 11-ից նշանակել էր ԼՂԻՄ-ում մշտական պարետ:[4]

Մոտենում էր Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունների օրը: Լեռնային Ղարաբաղից պատգամավորների թեկնածուները Ստեփանակերտում ընտրողների հետ հանդիպում էին գաղտնի, իսկ գյուղերում և շրջկենտրոններում՝ համեմատաբար ազատ պայմաններում Ընտրություններն անցան կազմակերպված, առանց որևէ միջադեպի: Շարժման նվիրյալներն արկղերը գրկած՝ գիշերը բնակարանից բնակարան էին անցնում և ընտրողներին քվեարկելու հնարավորություն ընձեռում: Նրանք գործում էին վերին աստիճանի զգույշ, որովհետև գեներալ Վ.Սաֆոնովը

[1] Երեկոյան Երևան, 11.05.1990:
[2] Խորհրդային Հայաստան, 27.04.1990:
[3] ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 818, թ. 40:
[4] **Арутюнян В.Б.**, նշվ. աշխ., մաս 3, էջ 260:

նոր զորամասեր էի մտցրել մարզի տարածք և ամեն կերպ փորձում էր ձախողել ընտրությունները: Զինվորականները շրջապատել էին բոլոր ընտրական տեղամասերը և Ստեփանակերտում անընդհատ շրջող զրահամեքենաներից բարձրախոսներով սպառնում էին բանտարկել բոլոր նրանց, ովքեր կմասնակցեն ընտրություններին: Այդ ամենն արհամարհելով՝ Արցախի 100 հազար ընտրողների 94 տոկոսը մասնակցեցին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրություններին: Դրանով Արցախը մեկ անգամ ևս անցկացրեց հանրաքվե և իր ձայնը տվեց Հայաստանի հետ վերամիավորելու օգտին: Արցախից ընտրված պատգամավորների դրանցումը կատարվեց Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական պատգամավորների կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշմամբ: Արցախից Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին Սերժ Սարգսյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Էդուարդ Ղուկասյանը, Վահրամ Աթանեսյանը, Սլավիկ Առուշանյանը, Մանֆրեդ Բախշյանը, Ռազմիկ Դանիելյանը, Գրիշա Բաղյանը, Վիգեն Շիրինյանը և Զավեն Իշխանյանը: Նրանցից բացի, Չարենցավանի 143-րդ ընտրատարածքում կրկին պատգամավոր ընտրվեց դեռևս բանտում գտնվող Արկադի Մանուչարովը, իսկ Կիրովականի 199-րդ ընտրատարածքում՝ Ռոբերտ Քոչարյանը: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին նաև արցախյան շարժման նվիրյալներ Վլադիմիր Աղաջանյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը և Ռոլեն Աղաջանյանը:

Կենտրոնական իշխանություններն անվավեր հայտարարեցին մայիսի 20-ին Արցախում անցկացված ընտրությունները: Բաքուն որոշեց ավելի խիստ պատժի ենթարկել արցախահայությանը: Մայիսի վերջին տասնօրյակում ազերիները մի շարք վայրագ գործողություններ կատարեցին Ավդուռ, Մյուրիշին, Մաճկալաշեն, Քաջարան, Քարին տակ և տասնյակ այլ գյուղերում: Անձնագրային ռեժիմի ստուգման և զենք առգրավելու պատրվակով նրանք ավերեցին բազմաթիվ բնակարաններ, պետական և հասարակական շինություններ, շատ կոլտնտեսությունների գրկեցին հազարավոր հեկտար հողատարածություններից և մի քանի հազար գլուխ անասուններից:[1] Գեներալ Վ.Սաֆոնովի հրամանով հերկվեց Մարտակերտի օդանավակայանը, որպեսզի ոչ մի ինքնաթիռ այնտեղ վայրէջք չկատարի: Մայիսի 23-ին Տող գյուղում օմոնականները ծեծեցին 5 հայի և տարան Ֆիզուլի: Մայիսի 24-ին Ստեփանակերտում կազմակերպվեց զինվորականների շքերթ, որի ժամանակ քաղաքի բնակչության և զորքի միջև տեղի ունեցավ ընդհարում: Վ.Սա-

[1] **Աբրահամյան Հրանտ**, Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, էջ 17:

ֆոնովի հրամանով մայիսի 24-ից Ստեփանակերտում արգելվեց ավտոմեքենաների երթևեկությունը, փողոցներում և բնակարաններում մարդկանց խմբվելը, փակվեցին ճաշարաններն ու խորտկարանները: Մայիսի 28-ին անջատվեցին բոլոր ղեկավար աշխատողների հեռախոսները: Մայիսի 31-ին մարզի բոլոր շրջկենտրոններով և Ստեփանակերտ քաղաքով անցան զինված զինվորականներ: Այդ ամենը ցույց էր տալիս, թե խորհրդային վերադաս իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղում պատժի ինչպիսի մարտավարություն էին ընդունել: Չբավարարվելով տարբեր հասցեներով ուղարկված բազմաթիվ բողոքներով՝ արցախցիները մայիսի 12-ին Մոսկվա ուղարկեցին հինգ հոգուց բաղկացած մի նոր պատվիրակություն, որը մինչև մայիսի 21-ը մնալով Մոսկվայում՝ հանդիպեց ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղար Ա.Գիրենկոյի, ինչպես և Գ.Տարազևիչի ու այլոց հետ և փորձեց նրանց համոզել Լեռնային Ղարաբաղում կուսակցական ու պետական մարմինների վերականգնման կարևորությունը: Պատվիրակությունը նաև ներկայացրեց մարզում ստեղծված անտանելի վիճակը: Նրանք բացատրեցին, որ Բաքվից Ղարաբաղ ուղարկված կազմկոմիտեն մեռելածին է, և որ մարզում ոչ ոք չի ճանաչում նրա գոյությունը: Պատվիրակությունն առաջարկեց կազմկոմիտեի փոխարեն ստեղծել մարզային կոմիտե, որի խնդիրը պետք է լիներ կուսակցության մարզկոմի շտապ վերականգնումը: Չնայած ԽՄԿԿ կենտկոմի բաժնի վարիչ Վ.Միխայլովը սկզբում համամիտ էր պատվիրակության այդ առաջարկության հետ, սակայն հաջորդ օրը մերժեց այն: Պատվիրակության հետ վերջին հանդիպման ժամանակ Ա.Գիրենկոն խորհուրդ տվեց լեզու գտնել Ադրբեջանի իշխանությունների հետ և հարցը վճռել կազմկոմիտեի միջոցով:[1] Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունների պահանջը միանշանակ էր՝ Լեռնային Ղարաբաղը պետք է ընդունի Ադրբեջանի գերիշխանությունը:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը որդեգրել էր մարզի կուսակցական և խորհրդային բոլոր մարմինների վերացման քաղաքականություն: 1990թ. հունիսի 18-ին զինված ջոկատներով Հադրութ ժամանեցին Վ.Պոլյանիչկոն և Ե.Վոյկովը: Վ.Պոլյանիչկոն հրավիրելով կուսշրջկոմի բյուրոյի անդամներին՝ լկտիաբար հայտարարում է, թե շրջկոմի առաջին քարտուղար Գրիշա Բաղյանը հեռացված է կուսակցության շարքերից և գբաղեցրած պաշտոնից, կասեցվել է Հադրութի կուսշրջկոմի գործունեությունը, և ստեղծվում է Հադրութի շրջանային կազմակերպչական բյուրո՝ Մ.Զուբկովի նախագահությամբ: Վ.Պոլյանիչկոն անամոթաբար պատռնում էր, որ եթե չկատարվեն այդ պահանջները, ապա Հադրութի շրջանից կարտաքսվեն բոլոր հայերը:[1]

Արցախի նկատմամբ օր օրի ուժեղացող բռնությունների նկատմամբ Հայաստանի իշխանությունները չէին կարող անտարբեր մնալ: Հայկոմկուսի կենտկոմը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Մինիստրների խորհուրդը հանդես գալով հայտարությամբ՝ մերկացրին Լեռնային Ղարաբաղում Ադրբեջանի իշխանությունների բռնությունները, որոնք նպատակ ունեին վերացնել ԼՂԻՄ-ը: Հայտարարության մեջ շեշտված էր, որ այնտեղ Ադրբեջանի քաղաքականությունն «ամբոխավարական է և անբարոյական, հակասահմանադրական, կուսակցության կանոնադրությանը հակասող»: Հայաստանի իշխանությունները կոչ էին անում վերականգնել ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի իրավունքները, վերացնել Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի միջև ավտոճանապարհների շրջափակումը, վերացնել 1990թ. հունվարի 15-ից մտցված արտակարգ դրությունը և լուծարել Ադրբեջանի հանրապետական կազմկոմիտեն:[2] Լեռնային Ղարաբաղի փաստացի անկախության քաղաքական մարմնավորումը ելնելով ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհրդի 1989թ. սեպտեմբերի 1-ի համատեղ որոշումը՝ Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին: Խզվել էին Լեռնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի բոլոր տեսակի քաղաքական, վարչական, տնտեսական ու մշակութային կապերը, և դրա փոխարեն նկատելիորեն խոսվել էր Հայաստանի ու Արցախի վարչատնտեսական և մշակութային կառուցվածքների միաձուլման գործընթացը: Ղարաբաղի նյութական մատակարարումը և դրամաբաշխումը լիովին անտեսվել էին Ադրբեջանից և դրվել կենտրոնի ու Հայաստանի վրա, Ադրբեջանն իսպառ զրկվել էր Ղարաբաղի կադրային հարցերին միջամտելու հնարավորությունից:

1990թ. հունվարի 15-ից հետո, ինչպես նշվել է, Լեռնային Ղարաբաղում վերացվել էին օրինական իշխանությունները: Երկրամասը թևակոխեց իր պատմության ամենածանր շրջաններից մեկը: Ղարաբաղում համատարած քաղաքական անհնազանդությունը դրդել էր նրա ազգային-ազատագրական պայքարի ամենագորեղ դրևքը, որն իր կիրառումը գտավ Արցախում տեղի ունեցող համընդհանուր գործադուլի և Ադրբեջանի կազմկոմիտեի աշխատանքի բացարձակ վիժեցման ձևով: Ի պատասխան այդ ամենի՝ Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտում էին արագորեն փոխել մարզի ժողովրդագրական հաշվեկշիռը՝ հօգուտ ադրբեջանցիների:

---

[1] Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 3, էջ 261-263:

[1] Бакинский рабочий, 21.06.1990.
[2] Խորհրդային Հայաստան, 24.06.1990:

Բացի այն, որ հանրապետության տարբեր տեղերից մահմեդականներ էին տեղափոխում Լեռնային Ղարաբաղ, Ադրբեջանի իշխանությունները փորձեցին փակել Հայաստանից Արցախ տեղափոխվողների ճանապարհը: Այդ նպատակով Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը 1990թ. հունիսի 11-ին որոշում ընդունեց հայ-ադրբեջանական սահմանի երկայնքով Ադրբեջանի տարածքում հինգ կիլոմետրանոց լայնությամբ ռազմական գոտի ստեղծելու մասին: Մոսկվան այդ նույնը պահանջեց նաև Հայաստանից, սակայն Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը մերժեց: Որ Մոսկվան ու Բաքուն բացահայտորեն վարում էին հայասպան քաղաքականություն, բացեիբաց ասաց Անդրեյ Սախարովը ֆրանսիական «Ֆիգարո» թերթին տված հարցազրույցում: Նա հայտարարեց. «Միխայիլ Գորբաչովին սպառնում է պատմության մեջ հայերի երկրորդ ցեղասպանության պատասխանատու մնալու վտանգը»:[1] Մինչդեռ Մ.Գորբաչովը հետևյալ կերպ էր դատում. «Եթե մենք հիմա մեզ թույլ տանք ներքաշվել սահմանազատման, պառակտումների, տարանջատումների մեջ, ապա դա պարտության կմատնի կոմունիստական շարժումը, կթուլացնի այն և հնարավորություններ կստեղծի մյուս քաղաքական ուժերի դիրքերի ուժեղացման համար»:[2]

Արցախից ընտրված պատգամավորները 1990թ. հուլիսին պատրաստվում էին մեկնել Երևան՝ մասնակցելու նույն ամսի 20-ին սկսվելիք ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին: Վ.Սաֆոնովը և Վ.Պոլյանիչկոն փորձում էին արգելել նրանց Երևան մեկնումը՝ չխորշելով խարդավանքներից: Հենց այդ օրերին՝ հուլիսի 18-ին, Վ.Պոլյանիչկոյի գլխավորած կազմկոմիտեն հրապարակեց արցախահայությանը տեղահանելու պլանը: Այդ հրեշավոր գործողությունը պետք է իրագործվեր ավտոմեքենաներով և գնացքով: Վ.Պոլյանիչկոն չթաքցրեց, որ այդ պլանը քննարկվել էր Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի բյուրոյում և հավանության արժանացել: Համաձայն այդ պլանի՝ նախ պետք է արտաքսվեին Շարժման ղեկավարները, ակտիվիստները և աչքի ընկած այլ անձինք: Այնուհետև պիտի հաշվեհարդար տեսնեին մնացած բնակչության հետ: ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Զորի Բալայանը և ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Ռոբերտ Քոչարյանը հուլիսի 20-ին Հայաստանի խորհրդարան ուղարկած հեռագրում պահանջեցին Ադրբեջանի իշխանությունների այդ չարանենգ պլանի մասին տեղյակ պահել հանրապետության բնակչությանը, աշխարհաստիպությանը և աշխարհի բոլոր երկրների խորհրդարաններին: «Թող

[1] Տես Գրական թերթ, 7.09.1990:

[2] Правда, 29.06.1990.

բոլորն իմանան, - ասվում էր հեռագրում, - որ ղարաբաղցիները, ինչպես դա եղել է բոլոր ժամանակներում, չեն լքի հայրենի հողը և կպաշտպանեն իրենց օջախները»:[1]

Հայաստանի նորընտիր խորհրդարանն իր աշխատանքները սկսեց խիստ լարված պայմաններում: ՀՀՇ-ականների ճնշման տակ տասնյակ կոմունիստ-պատգամավորներ քվեարկեցին Գերագույն խորհրդի նախագահի համար ՀՀՇ-ական թեկնածուի օգտին: Օգոստոսի 4-ի նիստում Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ընտրվեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ: Փոխնախագահ ընտրվեց Բաբկեն Արարքցյանը: Մի քանի օր անց հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահ նշանակվեց Վազգեն Մանուկյանը: Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը օգոստոսի 6-ին հայտարարեց. «Հայաստանի իշխանությունները կարճ ժամանակի ընթացքում ի վիճակի են սեփական ուժերով լուծելու հանրապետության ներքին կյանքի... հանրապետության քաղաքական-հասարակական վիճակի կայունացմանն ուղղված բոլոր խնդիրները, պայմանով, որ բացառված լինի արտաքին միջամտությունը»:[2]

Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը ստեղծեց Արցախի հարցերով հատուկ հանձնաժողով, որի կազմի մեջ մտան Համլետ Գրիգորյանը, Սլավիկ Առուշանյանը, Գրիշա Բաղյանը, Էդուարդ Ղուկասյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Ռազմիկ Պետրոսյանը և Վիգեն Շիրինյանը:

Պոլյանիչկո-Սաֆոնով հանցախումբն ուշադիր հետևում էր Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի աշխատանքներին: Փորձելով նոր ճնշում գործադրել Արցախի վրա՝ նրանք սեպտեմբերի 7-ին շրջապատեցին Սարտունու կուսշրջկոմի շենքը՝ ցանկանալով կրկնել Հադրութում և Շահումյանում կատարածը: Սակայն մարտունեցիները չենթարկվեցին սադրանքի և դահիճներին ստիպեցին հեռանալ քաղաքից:

Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վրա ճնշումն ուժեղացնելու նպատակով 1990թ. սեպտեմբերի 4-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում ԽՍՀՄ ներքին զորքերի կողմից «ծերբակալվեցին» Հայաստանի քաղաքացիական ավիացիային պատկանող հինգ «Յակ-40» ինքնաթիռ: Հաջորդ օրը դա կրկնվեց վեց ինքնաթիռի նկատմամբ: Ինքնաթիռների հրամանատարները և Արցախից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները բողոք-հեռագիր ուղարկեցին ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստր Վ.Բակատինին և քաղաքացիական ավիացիայի մինիստր Վ.Պանյուկովին՝ պահանջե-

[1] Դրոշակ, 1990, N 8, էջ 7:

[2] Հայք, 9.09.1990:

լով վերջ տալ այդ ապօրինությանը: Բացի այդ, ԼՂԻՄ մարզգործկոմի նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, Ստեփանակերտի կուսքաղկոմի առաջին քարտուղար Վալերի Աթաջանյանը և Ստեփանակերտի քաղխորհրդի նախագահ Մաքսիմ Միրզոյանը ԽՍՀՄ կապի մինիստր է.Պետրուշինին ուղարկած հեռագրում դատապարտում էին Մոսկվայի հետ Լեռնային Ղարաբաղի հեռախոսկապի անջատումը:[1] Արցախից մի շարք պաշտոնյաներ և ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ սեպտեմբերի 11-ին Վ.Բակատինին ուղարկած բաց նամակում շարադրելով արտակարգ դրության շրջանի պարետության և նրան ենթակա ներքին զորքերի կողմից Արցախում իրագործվող հակահայկական գործողությունները՝ խնդրում էին լրջորեն զբաղվել այդ հարցով և ներքին գործերի մինիստրության ԼՂԻՄ-ում գտնվող զորքից պահանջել կատարելու իրենց անմիջական պարտականությունները:[2] Որ երկրի ներքին գործերի մինիստրությունը նպաստում էր հակահայկական գործողությունների ակտիվացմանը, վկայում է հետևյալը. այդ մինիստրության զորքերի հրամանատար գեներալ-գնդապետ Յու.Շատալինը 1990թ. սեպտեմբերի 6-ին հանդես գալով «Ժամանակ» ծրագրով՝ ամբողջ հայ ժողովրդին մեղադրում էր ազգամիջյան հակասություններ բորբոքելու մեջ: Խորհրդային Միության հերոս, գեներալ-մայոր Ա.Ամատունին Յու.Շատալինին հղած պատասխան բաց նամակում նրա ելույթը բնորոշեց իբրև «կոպիտ պրովոկացիա», որը «ոչ թե նպատակ ունի կայունացնելու իրավիճակը տարածաշրջանում, այլ ավելի խորացնելու հակասությունները»:[3] Սակայն կենտրոնական իշխանությունները՝ շարունակելով իրենց հակահայ քաղաքականությունը, ամեն կերպ փորձում էին տարածքում խորացող հակասությունների հիմնական մեղքը բարդել արցախցիների վրա: Արտակարգ դրության շրջանի պարետի պաշտոնակատար գնդապետ Վ.Օվչիննիկովը 1990թ. սեպտեմբերի 14-ին ԼՂԻՄ քաղաքացիներին ուղղած դիմումում մարզում իրավիճակի սրման հիմնական պատճառ համարում էր Արցախի «ծայրահեղորեն տրամադրված քաղաքացիների և խուլիգանամետ տարրերի գործողություններն Ասկերանի, Հադրութի, Մարտունու շրջկենտրոններում», որոնք «ուղեկցվում են քաղաքացիների մեծ հավաքներով, շրջկոմների գավթումով և զինվորական անձնակազմի հասցեին սպառնալիքներով»: Նա նաև նշում էր, որ մարզում լայն տարածում է ստացել այսպես կոչված «քարե պատերազմը», որին ակտիվորեն մասնակցում են դպրոցականներն ու դեռահասները: Նա խոստանում էր դրա դեմ «կիրառել

[1] Նույն տեղում:
[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 13.09.1990:
[3] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 814, թ. 28:

խստիվ միջոցներ»:[1] Սակայն հենց այդ նույն օրերին մեկ այլ զինվորական փոխգնդապետ Ալեքսանդր Իշչուկը, հանդես գալով Հայաստանի հեռուստատեսությամբ, մեղադրում էր ԽՍՀՄ իշխանություններին, որոնց պահանջով ներքին զորքերը, մանավանդ Լեռնային Ղարաբաղում, օգտագործվում էին խաղաղ բնակչության դեմ: Դրա հետ մեկտեղ, նրա կարծիքով, նպատակահարմար չէր վերացնել արտակարգ դրության ռեժիմը և ներքին զորքերը դուրս բերել Հայաստանից, քանի որ դա ավելի կսրեր իրադրությունը ԼՂԻՄ-ում և սադրբեջանական սպառազեն կազմավորումներին հնարավորություն կտար ներխուժել երկրամաս ու հայերի նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնել:[2]

1990թ. աշնան սկզբին հայության բողոքի նոր արտահայտություն հանդիսացավ Զորի Բալայանի կողմից Մոսկվայում սեպտեմբերի 9-ից հացադուլ սկսելը: Սեպտեմբերի 12-ին նրան միացավ ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, 13-ին՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, դերասան Սոս Սարգսյանը, Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր Վաչագան Գրիգորյանը, ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք պատասխանատու աշխատողներ, ինչպես նաև տաջիկ և ուզբեկ գիտնականներ Հոստամ Շուքուրովն ու Սուրաբ Շարաֆուտդինովը: Հացադուլավորները պահանջում էին Արցախում վերջ տալ տեղի ունեցող ապօրինություններին և երկրամասի հիմնախնդիրը լուծել արդարացիորեն: Աշխարհի շատ ազնիվ մարդիկ ցնցված էին հացադուլավորների այդ խիզախ արարքից:

Օր օրի վրա հացադուլավորների առողջական վիճակը ծանրանում էր: Սեպտեմբերի 29-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի խնդրանքով հացադուլը դադարեցվեց: Հացադուլավորների օրինական պահանջը կենտրոնն անպատասխան թողեց: Հենց այդ օրերին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը դիմելով աշխարհի երկրների խորհրդարաններին, միութենական հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդներին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ներաշրջանին և ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովին՝ կոչ արեց պաշտպանել հայ ժողովրդի օրինական պահանջը:[3]

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1990թ. աշնանային նստաշրջանի որոշմամբ Գերագույն խորհրդում ստեղծվեց «Արցախի կանչ» անվանումով խումբ, որի համանախագահներ ընտրվեցին Սուրեն Զոլյանը, Համլետ Գրիգորյանն ու Սամվել Շահմու-

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 14.09.1990:
[2] Նույն տեղում:
[3] Խորհրդային Հայաստան, 14.09.1990:

ռադյանը, իսկ քարտուղար՝ Մանֆրեդ Բախշյանը: Կանոնադրության համաձայն՝ խումբը պետք է հետապնդեր «1989թ. դեկտեմբերի 1-ի Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշման արագ ու գործնական իրականացման» նպատակը:[1]

Արցախցի տարբեր մակարդակներում ընտրված պատգամավորները ծավալուն աշխատանք էին կատարում Արցախից դուրս՝ Հայաստանում, Մոսկվայում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր, որտեղ ապրում էին ծնունդով արցախցիներ: Նրանք սերտ կապերի մեջ էին ռուս և այլազգի շատ մտավորականների, գիտնականների, ռազմական, քաղաքական և հասարակական գործիչների հետ: Նրանց էին ուղարկում Ղարաբաղի պատմությանը և քաղաքական կյանքին վերաբերող փաստաթղթեր, գրքեր, լրագրեր, լուսանկարներ, կինոժապավեններ: Այդ տեսակետից առանձնապես մեծ աշխատանք էին կատարում Լեռնային Ղարաբաղից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները: Դա, անշուշտ, վրդովմունքով էր ընդունվում Ադրբեջանում: Եվ պատահական չէ, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը 1990թ. սեպտեմբերի 27-ին ընդունեց որոշում՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ ԼՂԻՄ-ից Հայաստանի Գերագույն խորհրդում անօրեն ընտրված անձանց վրա պատգամավորական անձեռնխելիությունը չտարածելու մասին», որը բացահայտ ապօրինություն էր: Այդ որոշման մասին Ադրբեջանի կազմկոմիտեն պաշտոնական գրությամբ հայտնեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդին:[2] Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի այդ որոշումը հիմք հանդիսացավ Վ.Պոլյանիչկոյի և Վ.Սաֆոնովի համար՝ որսալու ՀՀ Գերագույն խորհրդի արցախցի պատգամավորներին: Հոկտեմբերի 9-ին և 10-ին ձերբակալվեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ Ռոլես Աղաջանյանն ու Համլետ Գրիգորյանը և տարվեցին Սարատովի բանտ: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը հոկտեմբերի 16-ին ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդական պատգամավորների ապօրինի կալանավորման մասին» որոշումը, որով Մ.Գորբաչովից պահանջվեց կալանված ՀՀ ժողովրդական պատգամավորներին անհապաղ ազատել և դրանում մեղավոր անձանց պատասխանատվության ենթարկել:[3] ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ձերբակալման մասին հոկտեմբերի 17-ին հաղորդեց նաև «Իզվեստիան»:

[1] **Աբրահամյան Հրանտ**, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 112:
[2] Նույն տեղում, էջ 113:
[3] Հայաստանի Հանրապետություն, 17.10.1990:

Իրենց զավակներին պաշտպանելու համար արցախցիները ոտքի ելան: Հոկտեմբերի 12-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ոգեհնազանդության զանգվածային նախազգուշական ակտ: Մեկ օրով կանգնեցվեցին քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունները, շինարարական աշխատանքները, տրանսպորտը: Դադարեցվեցին պարապմունքները դպրոցներում և մյուս ուսումնական հաստատություններում: Չէին աշխատում նաև մանկական նախադպրոցական հիմնարկները, կենցաղսպասարկման կետերը և մշակութային օջախները: Մարզի աշխատավորական կոլեկտիվներն ու կազմակերպությունները բազմաթիվ բողոքներ ուղարկեցին կենտրոնական իշխանություններին՝ պահանջելով ազատել կալանված պատգամավորներին:[1] Հայ պատգամավորներին կալանքից ազատելու համար ամենուր ծավալված պայքարն ավարտվեց հաջողությամբ, և հոկտեմբերի 22-ին նրանք Հայաստանում էին: Հոկտեմբերի 24-ին այդ մասին հայտնեց նաև «Իզվեստիան»:

Ադրբեջանի կողմից Արցախի նկատմամբ սաստկացող ճնշմանը դիմակայում էին անխտիր բոլորը՝ մեծից մինչև փոքր: Այդ պայքարում կարևոր դեր ունեին մանավանդ արցախցի կանայք, որոնք պայքարի հարուստ փորձ ունեին: Բոլոր հանրահավաքներին, կրթերին ու գործադուլներին նրանք ակտիվորեն էին մասնակցում: Արցախի կանայք 1990թ. հոկտեմբերին կոչով դիմեցին համայն աշխարհի կանանց. «Հայոց Արցախի կանայք այսօր գինվորյալ են ու ոտքի են ելել հանուն ազատության և խաղաղության, մարդու բնական իրավունքի և կնոջ սուրբ կոչման, որը կյանքեր ծնելու հատկությամբ հակադրվում է խորհրդային բանակի և ադրբեջանցի պրոհայիների համաստիյուռ դերին».[2] Աշխարհի կանանց պատմելով արցախահայության տառապանքների, ձգտումների ու անզիջում պայքարի մասին՝ նրանք կոչ էին անում Արցախից հանել Ադրբեջանի ապօրինի կազմկոմիտեն, վերականգնել մարզի խորհրդային իշխանությունը, բացել Արցախը Հայաստանի հետ կապող բոլոր ճանապարհները և ապահովել ռադիոհեռուստատեսության նորմալ աշխատանքը:[3]

Աշխարհի բոլոր ծայրերից նամակ-բողոքներ և հեռագրեր էին ուղարկվում Մոսկվա և Երևան: Մոսկվաբնակ մի շարք հայորդի խոշոր գիտնականներ Մոսկվայի հայ հասարակայնության Ասոցիացիայի համակարգող խորհրդի հանձնարարությամբ Մ.Գորբաչովին և ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեի նախագահ Ս.Ալեքսեևին ուղարկած բաց նամակում մերկացնում էին Վ.Սաֆոնո-

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 13.10.1990:
[2] Ուրբաթ, 19.10.1990:
[3] Նույն տեղում:

վին. որի մեղքով հայաթափվել էին Խանլարի շրջանի Ազատ և Կամո հայկական գյուղերը. անասելի բռնարարքներ էին կատարվում Շահումյանի շրջանի և Լեռնային Ղարաբաղի հայության նկատմամբ. տասնյակ անմեղ մարդիկ անօրեն ձերբակալվում և տարվում էին Ադրբեջանի բանտերը: Նամակի հեղինակները պահանջում էին Վ.Սաֆոնովին հեռացնել Ղարաբաղից:[1]

Արհամարհելով այդ ամենը՝ ադրբեջանական օմօնականները ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ուժերի հետ Արցախում շարունակում էին իրենց վայրագությունները: Հոկտեմբերի 7-ին նրանք կրկին զավթեցին Ստեփանակերտի օդանավակայանը: Մարտակերտի շրջանի Քաջավան և Մարտունու շրջանի Ավդուռ գյուղերում այդ օրերին նրանց կատարած սպանությունները վեր էին ամեն ինչից:[2] Ձինված ելուզակները մեկ շաբաթում Արծվաշենից հափշտակեցին 103 կով, Լենինավանից՝ 750 ոչխար, 250 կով և այլն: Համանման հանցագործություններ կատարվեցին նաև մարզի մյուս շրջաններում ու գյուղերում: Այդ առթիվ ԼՂԻՄ-ից ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների և արցախցի Հայրենական պատերազմի 22 վետերանների կողմից Հայրենական մեծ պատերազմի վետերանների համամիութենական կոմիտեի նախագահ, Խորհրդային Միության մարշալ Ն.Օգորկովին ուղարկված նամակում խիստ բողոք էր հայտնվում և խնդրվում նրա միջամտությունը: Իսկ ԼՂԻՄ կանանց մարզային խորհուրդը դիմելով Արցախում տեղակայված ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության ներքին զորքերի ստորաբաժանումների անձնակազմին՝ կոչ էր անում չենթարկվել սադրանքների և հիշել, որ իրենք էլ ունեն մայրեր ու քույրեր: Բազմաթիվ նամակ-բողոքներ ուղարկվեցին նաև այլ հասցեներով:[3] Հայաստանից ընտրված ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների կողմից դեկտեմբերի 2-ին նոր նամակ է հղվում Մ.Գորբաչովին և Ա.Լուկյանովին, որտեղ ասվում էր, որ իրենք չեն կարող մասնակցել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 4-րդ համագումարին, և հանգամանորեն բացատրում, որ փաստորեն չի կատարվել Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ընդունված ոչ մի որոշում: Այն շարունակում է մնալ շրջափակման մեջ, այնտեղ ապօրինի մտցված է արտակարգ դրություն, անհետևանք են մնում կենտրոնական իշխանություններին ներկայացված բողոքները. Ադրբեջանում չեն դադարում հակահայկական սադրանքները: Պատգամավորները հայտարարում են, որ իրենք չեն մասնակցի համագումարի աշխատանքներին, քանի դեռ «չեն պահպանված մարդու տարրական իրավունքները ԼՂԻՄ-ում, չի բեկանված արտակարգ դրությունը և մարզում չի վերականգնված սահմանադրական իշխանությունը»:[1]

[1] Նամակի պատճեն տես մեր անձնական արխիվ:

[2] Քաջավանի և Ավդուռի իրադարձությունների մասին մանրամասն տես՝ Խորհրդային Ղարաբաղ, 27.10.1990, Խորհրդային Հայաստան, 12.02.1991, Իրավունք, 04.02.2000 և այլն:

[3] Խորհրդային Ղարաբաղ, 30.10, 1.11, 17.11, 11.12, 12.12, 16.12.1990:

[1] ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 814, թ. 114-115:

Նույն տեղում, թ. 115:

Արշակյան Անդրանիկ, նշվ. աշխ., էջ 66-249:

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 12.01.1991:

ցախյան գործողությունների առթիվ ուղարկված բողոքներից էր նաև Հայաստանի կանաց հայկական հանրապետական խորհրդի նախագահության դիմումը՝ ուղղված ԽՍՀՄ վերադաս մարմիններին և ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարությանը: Հայ կանայք համոզված էին, որ Լաչինի և Շուշիի շրջանների սահմանի վրա տեղի ունեցած սպանությունների համար պատասխանատու են Ադրբեջանի ղեկավարները և ամենից առաջ՝ Վ.Պոլյանիչկոն, որը պակաս դեր չէր ունեցել 1990թ. հունվարին Բաքվի ջարդերի կազմակերպման գործում:[1]

Ադրբեջանի իշխանությունները, շարունակելով օգտվել Մոսկվայի հովանավորությունից, 1991թ. սկզբից ավելի կոշտացրին իրենց հակաղարաբաղյան քաղաքականությունը: Այազ Մութալիբովի՝ հունվարի 2-ին հրապարակած հրամանի համաձայն՝ ԼՂԻՄ-ում և նրա հարակից շրջաններում մտցվում էր Ադրբեջանի նախագահական կառավարում, իսկ հունվարի 14-ին Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդն ընդունեց մի նոր հակահայկական որոշում, որի համաձայն Շահումյանի հայկական և Կասում-Իսմայիլիի ադրբեջանական շրջանները միավորվում էին նոր կազմակերպվող Գերանբոյի շրջանի մեջ: Դրա նպատակն ակնհայտ էր վերացնել հայկական մի շրջան ևս: Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի այդ սադրիչ որոշումը բողոքի մեծ ալիք առաջ բերեց Շահումյանի շրջանում և Լեռնային Ղարաբաղում: Չնայած այդ բողոքներին՝ արցախահայության նկատմամբ ազերիների բռնարարքները չէին դադարում: 1991թ. հունվարի 9-ին Աղդամի շրջանի Ավդալ և Գյուլափլու գյուղերի ավազակախմբերը հարձակվեցին Ասկերանի շրջանի Աղբուլաղ և Դահրազ գյուղերի վրա, բայց հետ շպրտվեցին հայ մարտիկների կողմից: Չնայած ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրի տեղակալ Բ.Գրոմովը հրաման էր արձակել ԼՂԻՄ-ի տարածքից ադրբեջանական օմոնականների հեռանալու վերաբերյալ, սակայն նրանք մնացին Ստեփանակերտի օդանավակայանում, որի պետ նշանակվեց քրեական հանցագործ Ալիֆ Հաջիևը: Ազերիների կողմից Ստեփանակերտ-Շուշի ճանապարհի «Զառունբաղ» հատվածում հունվարի 12-ին սպանվեցին Շոշ գյուղացի Սլավիկ Մարտիրոսյանը, Լեռնիկ Եղյանը, գնդապետ Վիկտոր Գրիգորևը և շարքային Օլեգ Կոնովալովը: Փետրվարի 1-ին ազերիները պայթեցրին Ստեփանակերտի թիվ 1 ջրամաքրիչ կայանը, և քաղաքի զգալի մասը մնաց առանց ջրի: Փետրվարի 3-ին ադրբեջանական օմոնականները հարձակվեցին Ասկերանի շրջանի Հովսեփավան նորակառույց կոոպերատիվ բնակավայրի վրա, ավերեցին կոոպերատիվի շենքը, մի շարք

[1] Նույն տեղում:

բնակելի տներ, ծերբակալեցին գյուղաշինական կոոպերատիվի տնօրեն, Շարժման ակտիվ մասնակից Յուրի Ջհանգիրյանին և տանջամահ արեցին Բաքվի բանտում: Այդ օրերին արյունալի մարտեր տեղի ունեցան նաև Քարին տակ գյուղում: Այս ամենը վկայում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության բացարձակ ոչնչացումը Ադրբեջանը դարձրել էր պետական քաղաքականություն:

Այդ և նման բազմաթիվ փաստեր ի նկատի ունենալով՝ Հայկոմկուսի կենտկոմը, 1991թ. հունվարի 25-ին հանդես գալով հայտարարությամբ, մերկացրեց Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից արցախահայության դեմ ձեռնարկվող բռնությունները և բոլոր կոմունիստներին կոչ արեց իրենց բողոքի ձայնը բարձրացնել ի պաշտպանություն ԼՂԻՄ–ի խաղաղ բնակչության և ընդդեմ Ադրբեջանի սադրիչ գործողությունների:[1] Բողոքի ցույցեր և հանրահավաքներ տեղի էին ունենում Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում և Ռուսաստանի հայաշատ տեղերում՝ պահանջելով պատժել հանցագործներին և ապահովել Ղարաբաղի, Շահումյանի շրջանի ու Գեղարքունիքի ենթաշրջանի հայության կյանքն ու անվտանգությունը:[2] Մոսկվայի հայկական ընկերությունների միությունն իր հերթին 42 էջանոց մեղադրական փաստաթուղթ է ներկայացնում ԽՍՀՄ դատախազությանը՝ Վ.Սաֆոնովի դեմ դատական գործ հարուցելու համար:[3]

Ադրբեջանի սատկացող ճնշումը ստեփանակերտցիներին կրկին տարավ Հաղթանակի հրապարակ: Փետրվարի 20-ին լրանում էր ԼՂԻՄ մարգիտորհրդի պատմական որոշման 3 տարին: Այդ օրն ամբողջ քաղաքը Հաղթանակի հրապարակում էր: Սարդկանց գլխավերևում ծածանվում էր Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշը: Ցուցապաստառները խոսուն էին «Ղարաբաղցիներն արյան գնով պաշտպանում են 1988թ. փետրվարի 20-ի նստաշրջանի որոշումը», «Պահանջում ենք վերականգնել խորհրդային իշխանությունը ԼՂԻՄ-ում», «Արցախը պինդ ընկույզ է դեմոկրատիայի հակառակորդների համար», «Պոլյանիչկո, Ղարաբաղը Աֆղանստան չէ», «Օմոնականներ, դուրս Արցախից» և այլն: Երկու տասնյակի հասնող ելույթ ունեցողները խստորեն դատապարտեցին Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայկական քաղաքականությունը և Ղարաբաղյան հարցում կենտրոնի դիրքորոշումը: Հանրահավաքի անունից դիմում ուղղվեց Լ.Տեր-Պետրոսյանին, որ-

[1] ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 85, գ. 31, թ. 48-50:
[2] Նույն տեղում, ց. 127, գ. 833, թ. 12:
[3] **Օհանջանյան Փաշա**, նշվ. աշխ., էջ 66:

տեղ ասված է. «Պարոն նախագահ: Եղբայրներ և քույրեր: Ծանր է պահը, բայց մենք հաստատակամ ենք մեր որոշման մեջ: Ոչ մի ուժ չի կարող դարաբաղցուն շեղել իր նպատակից Մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելուց: Ուստի քեզ կոչ ենք անում մինչև վերջ սատար լինել մեզ, պատրաստ լինել ամեն ինչի: Կենաց-մահու պայքարը շարունակվում է»:[1] Հանրահավաքի անունից նամակ ուղարկվեց նաև Մ.Գորբաչովի և մի շարք այլ հասցեներով, որտեղ նշված էր, որ երեք տարի առաջ Լեռնային Ղարաբաղում սկսված պայքարը արցախահայության ազատ կամքի արտահայտման կիզակետ էր: Սակայն կենտրոնն ու Ադրբեջանը իրենց բռնած հակահայկական դիրքով կասեցնում են արցախահայության իղձերի կատարումը: Ադրբեջանը ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության գորքերի օգնությամբ գործում է արցախահայության դեմ և փորձում է նրան տեղահանել իր պատմական բնօրրանից: Անյուտետև դիմումում կարդում ենք «շրջափակում և շանտաժ, սպանություններ և ջարդեր, գողություն և կեղծիք, մարդկային և ազգային արժանապատվության նսեմացում. ահա ԼՂԻՄ-ի և այդ հանրապետության հայաբնակ շրջանների տարածքում Ադրբեջանի իշխանությունների և սպառնազեն կազմակերպությունների գործողությունների զինանոցի ոչ լրիվ ցուցակը»: Հանրահավաքի մասնակիցները պահանջում էին արդարացի լուծել Արցախի բարդույթը:[2]

1991թ. սկզբից Արցախում ստեղծված չափազանց ծանր վիճակը դարաբաղցիներին հարկադրեց փետրվարի 12-ին ևս մեկ պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա:[3] Պատվիրակությանը նախ ընդունեց ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Վիտալի Պավլովը: Այդ հանդիպմանը ներկա էր նաև Հայաստանից ընտրված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վ.Լոբովը: Վերջինս մանրամասն ներկայացրեց Արցախում ստեղծված ծանր վիճակը և իր հերթին խնդրեց օգնել Լեռնային Ղարաբաղում գարնանացանը կատարելու գործին: Վ.Պավլովի կարգադրությամբ ԼՂԻՄ ուղարկվեց 12 հազար տոննա վառելանյութ, որի շնորհիվ կատարվեց 1991թ. գարնանացանը: Պատվիրակությունը նաև հանդիպումներ ունեցավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի նախագահ Ռ.Նիշանովի, Գերագույն խորհրդի նախագահ Ա.Լուկյանովի և ներքին գործերի մինիստր Բ.Պուգոյի հետ: Պատվիրակությունը Մոսկվայից վերադարձավ հիմնականում հիասթափված:[1]

Արդեն 1991թ. գարնան սկզբին պարզ երևում էր, որ ԽՄԿԿ-ն կորցրել էր իր մենիշխանությունը: Դրությունը փրկելու համար ԽՄԿԿ ղեկավարության կատարած քայլերն անարդյունավետ եղան: ԽՍՀՄ-ը պահպանելու համար որոշվեց անցկացնել հանրաքվե: Այդ որոշումն անտեսվեց Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Մոլդավիայի, Լատվիայի, Լիտվիայի և Էստոնիայի կողմից: Լիտվան փետրվարի 9-ին կայացրել էր ԽՍՀՄ-ից անջատման հանրաքվե, որի օգտին քվեարկել էր հանրապետության բնակչության 75 տոկոսը: Լատվիան և Էստոնիան նախատեսել էին հանրաքվեներ անցկացնել մարտի 3-ին, Հայաստանը՝ սեպտեմբերի 21-ին, իսկ Վրաստանը՝ սեպտեմբերի 30-ին:

1991-ի մարտի 17-ին հրապարակվեց Ինքնիշխան հանրապետությունների համագործակցության պայմանագրի նախագիծը: Երկու շաբաթ անց՝ ապրիլի 3-ին, հրապարակվեց «ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու միութենական հանրապետությունների կարգի մասին» հռչակագիրը, ըստ որի ԽՍՀՄ-ից կարող էին դուրս գալ միութենական հանրապետությունները, իսկ ազգային-տարածքային սուբյեկտները մնում էին միութենական հանրապետությունների կազմում: Այդ պայմանագիրը ԼՂԻՄ-ին չէր վերաբերում, քանի որ նա Ադրբեջանի կազմից դուրս էր եկել մինչև այդ հռչակագրի ընդունումը: ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ Ադրբեջանում հանրաքվեի անցկացումը նախատեսված էր մարտի 17-ին: Լեռնային Ղարաբաղը չմասնակցեց հանրաքվեն անցկացնելուն: Արցախցիները գտնում էին, որ հանրաքվեն հնարավոր կլինի միայն մարզում խորհրդային իշխանությունները վերականգնելուց հետո: Մ.Գորբաչովը դիմելով Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորներին՝ կոչ արեց ակտիվորեն մասնակցել հանրաքվեին:[2] ՀՀ Գերագույն խորհուրդն այդ առթիվ հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ բողոք հայտնեց Մ.Գորբաչովի այդ սադրիչ կոչի առթիվ:[3]

Հյուսիսային Արցախի ճակատագիրը անհանգստացնում էր հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը: Դատարկվել էին Գետաբեկը, Թոուզի, Շամխորի և Դաշքեսանի շրջանների հայկական գյուղերը: Հերթը հասել էր Խանլարի շրջանին: Հայությունից նախ

---

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 21.02.1991:

[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, 21.02.1991:

[3] Պատվիրակության կազմը՝ Գեորգի Պետրոսյան, Համլետ Գրիգորյան, Սաքսիմ Միրզոյան և Կարեն Բաբուրյան: Մոսկվայում նրանց միացան Զորի Բալայանը, Բորիս Դաղամյանը, Վահան Գաբրիելյանը և Հենրիխ Պոդոսյանը:

[1] Հանդիպումների մասին տե՛ս **Աբրահամյան Հրանտ**, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 124-126:

[1] Правда, 14.03.1991, նաև՝ Зов Арцаха, март, 1991.

[2] Հայաստանի Հանրապետություն, 18.03.1991, նաև՝ Зов Арцаха, март, 1991.

դատարկվեցին շրջկենտրոնը, Զուռնաբադն ու Մուռուտը, և դատարկվելու հերթը հասավ Գետաշենին և նրա պաշտպանության տակ գտնվող մի քանի հայկական գյուղերի: Իսկ երբ 1988-ի նոյեմբերի 21-ին սկսվեցին Կիրովաբադի դեպքերը, գետաշենցիները զգուշացան: Այդ օրերին գետաշենցիները հնարավոր միջոցներով օգնում էին Կիրովաբադում պաշարման մեջ գտնվող հայերին: Բազմաթիվ հայեր կարողացան դուրս գալ քաղաքից և ապաստան գտնել Գետաշենում:

Մինչ գետաշենցիները նախապատրաստվում էին ինքնապաշտպանության, Ադրբեջանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ Սեյիդովը նախաձեռնեց Գետաշենում տեղավորել ադրբեջանցի 200 ընտանիք: Գյուղխորհրդի նախագահ Հ.Գյուրջյանը հրաժարվեց կատարել այդ ապօրինի պահանջը: Ի պատասխան՝ գյուղը շրջափակվեց բոլոր կողմերից: Գետաշենցիներին օգնության հասան Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ջոկատները: Հսկառակորդի անընդհատ հարձակումներին հայ կամավորներն ու մարտական ուժերը պատասխանում էին անզիջում: Թշնամին բազմաթիվ զոհեր ու վիրավորներ տալով՝ հետ նահանջեց: Հայության ինքնապաշտպանությունը ցույց տվեց, որ նա «իր ազգային իղձերին հասնելու համար պետք է ապավինի միայն սեփական ուժերին»:[1]

Գետաշենցիները պատրաստել էին երդման տեքստ, որի տակ ստորագրել էին գյուղի բոլոր չափահաս տղամարդիկ: Այնտեղ ասված էր. «Պետք է կամ ապրենք մեր պապերի գերեզմանների կողքին, կամ մեռնենք»: Թուրք-ազերիները խորամանկաբար տիրանալով Կուշչի-Արմավիրին՝ սեպ էին խրել Շահումյանի և Գետաշենի միջև: Իրար հետևից դիրքերը զիջեցին նաև Ազատ, Կամո, Այգեստան գյուղերը: Գետաշենցիները 2,5 ամիս հերոսաբար պաշտպանեցին Կուշչի-Արմավիրը: Սակայն նրա ղեկավարները հայտնեցին Բաքու, թե իրենք ցանկանում են հեռանալ գյուղից, բայց գետաշենցիները չեն թողնում: Միայն այդ դավաճանությունից հետո խորհրդային զինված ուժերի օգնությամբ գյուղը լրիվ դատարկվեց և բնակեցվեց ազերիներով:[2]

Գետաշեն-Շահումյանի և Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի սաստկացող ճնշման առթիվ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1990թ. մարտի 9-ին դիմում հղեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, որտեղ ասված էր. «Բռնության ակտերով ուղեկցվող վախի ներշնչման, բացահայտ շանտաժի և սպառնալիքների մթնոլորտը, ճանապարհների երկարատև շրջափակումը և օդային տրանսպորտի թռիչքների արգելումը, որը գործնականում լինակչությանը զրկել էր կենսապահովման և բուժօգնության միջոցներից, հանգեցրին նրան, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանի Ազատ և Կամո գյուղերի բնիկ հայ ազգաբնակչությունը մի քանի օրվա ընթացքում լքեց իր նախնիների հողը: Այսօր նույն սպառնալիքը կախվել է Խանլարի ու Շահումյանի շրջանների և ԼՂԻՄ-ի մյուս հայկական գյուղերի վրա»: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը զգուշացնում էր հայերի և ադրբեջանցիների միջև պատերազմական գործողությունների մոտալուտ վտանգից, որի պատասխանատվությունը ընկնում էր երկրի կենտրոնական իշխանությունների վրա:[1] Սակայն ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը անտեսեց այդ դիմումը:

Ավելին, ադրբեջանցիները Մոսկվայի սատարմամբ պլանավորել էին 1991թ. գարնանը զանգվածային բռնություններ կատարել Գետաշեն-Շահումյանում: Կամո գյուղի վերջին 12 ընտանիքները, որոնք չէին ցանկանում լքել հայրենի գյուղը, դեռևս 1990-ի մարտի 8-ին նամակ էին հղել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների հանձնաժողովին, որում գրում էին, թե իրենց տները ադրբեջանցիներին վաճառվել էին խորհրդային զինվորականների ճնշման տակ: Նամակի հեղինակները հայտնում էին, որ 1990թ. մարտի 8-ին ներքին գործերի հրամանատարության թույլտվությամբ ադրբեջանցիները ներխուժել են Կամո, և իրենք հրաժարվելով բռնագաղթել՝ տեղափոխվել են Գետաշեն:[2]

Ադրբեջանի իշխանությունները գնալով ուժեղացնում էին ճնշումը Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակիչների վրա՝ փորձելով նրանց ստիպել հեռանալու Հայաստան: Գյուղխորհրդի նախագահ Հ.Գյուրջյանը և սովխոզի տնօրեն Շ.Մարությանը գյուղի բնակչության անունից դեռևս 1990թ. սեպտեմբերի 20-ին Հայաստանի ղեկավարությունը տեղյակ էին պահել, որ Խանլարի շրջանի ղեկավարները պահանջում են երեք օրվա ընթացքում ազատել Գետաշենն ու Մարտունաշենը: Նաև հաղորդել էին, որ այդ գյուղերի տները գնելու համար Ադրբեջանի կառավարությունը որոշել է հատկացնել մի քանի միլիոն ռուբլի: Հրաժարվելու դեպքում գետաշենցիներին սպառնում էին դուրս քշել ջարդերով և կոտորածներով: Այդ մասին հաղորդվել է նաև Մ.Գորբաչովին:[3]

---

[1] Հայք, 28.01.1990:
[2] Խորհրդային Հայաստան, 26.01.1990:

[1] Խորհրդային Հայաստան, 12.03.1990:
[2] Հայք, 18.03.1990:
[3] Հայաստանի Հանրապետություն, 15.05.1991:

Գետաշեն-Շահումյանում և Լեռնային Ղարաբաղում իրագործված հանցագործությունների համար ամենամեծ մեղքը պատկանում է Ադրբեջանի իշխանություններին և ժողովակատին:[1] Նրանք աղաղակում էին, թե իբր հայ-ադրբեջանական սահմանամերձ շրջաններում անկայունություն ստեղծողները հայ ինքնապաշտպանական և մարտական ջոկատներն են: Ադրբեջանի և կենտրոնական լրատվամիջոցները շրջանառության մեջ էին դրել 40 հազար հայ զինյալների առկայության վերաբերյալ լեգենդը, որոնք իբր վարժեցվել են Լիբանանում և զինված են իսրայելյան զենքերով: Սինչդեռ փաստ է, որ երբ 1991թ. մայիս և հունիս ամիսներին ՌԽՖՍՀ Գերագույն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեում Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում կատարված գործողությունների մասին լսումներ էին տեղի ունենում, բանակի ներկայացուցիչները ստիպված էին խոստովանել, որ հայ ինքնապաշտպանական ուժերից ոչ մեկն արտասահմանում ռազմական պատրաստություն չի անցել և զինված չի եղել արտասահմանյան զենքով: Իսկ ինչ վերաբերում էր 40 հազարանոց ինքնապաշտպանական ուժերին, ապա այդ կեղծիքը շրջանառության մեջ էր դրել ԽՍՀՄ պաշտպանության մինիստր Դ.Յազովը դեռևս 1990թ. գարնան սկզբին արած հայտարարության մեջ:[2] Ադրբեջանի նախագահ Ա.Մութալիբովը 1990թ. նոյեմբերին Մ.Գորբաչովին հղած նամակում գրում էր. «Անջատողական բախումների լուծման համաշխարհային փորձը հանդուրժում է, որ դրանք չեն լուծվում դեմոկրատական հիմունքներով»:[3] Ա.Մութալիբովը դրանով իսկ ձգտում էր արդարացնել Ադրբեջանի կողմից նախապատրաստվող արցախահայության սպանդը:

Ադրբեջանի օմոնականները 1991թ. մարտի 25-ից սկսած անընդհատ ռմբակոծում էին Գետաշենը: Գետաշենի ենթաշրջանից դուրս էին բերվել ԽՍՀՄ ներքին գործերի ստորաբաժանումներն այն պատճառաբանությամբ, թե իբր Գետաշենի ենթաշրջանը չի մտնում ԼՂԻՄ-ի մեջ: Այստեղ վիճակն ավելի ծանրացավ մանավանդ ապրիլի 16-ին Բաքվում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում Ա.Մութալիբովի տված ցուցումներից հետո: Ադրբեջանի իշխանությունները վճռել էին խորհրդային ուժերի աջակցությամբ բռնագաղթեցնել գետաշենցիներին: Խանլարի շրջգործկոմի նախագահ Ն.Մամեդովը Գետաշենի և Մարտունաշենի բնակիչներից պահանջում էր մշտական բնակության համար տեղափոխվել այլ տեղ: Նա, ինչպես և ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության ներքին ուժերի դիվիզիայի

[1] Бабанов Игорь, Воеводский Константин, նշվ. աշխ., էջ 45:
[2] Бабанов Игорь, Воеводский Константин, նշվ. աշխ., էջ 41-42:
[3] Նույն տեղում, էջ 46:

հրամանատարի տեղակալ գնդապետ Ե.Միշինը խոստանում էին մինչև հունիսի մեկը ավարտել Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակիչների տների վաճառքը: Նրանք չէին թաքցնում, որ տեղահանումը համաձայնեցվել էր ԽՍՀՄ-ի և Ադրբեջանի ներքին գործերի մինիստրությունների ղեկավարությունների հետ:[1]

Կիրովաբադից փոխադրված խորհրդային զորամասերը ապրիլի 18-22-ին հրազենի տարբեր տեսակներից սկսեցին գնդակոծել Գետաշենը, Մարտունաշենը և Շահումյանի շրջանի մի շարք գյուղեր: Ապրիլի 25-ին հրավիրված ՀՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ լիագումար փակ նիստը քննարկելով Արցախում և Գետաշեն-Շահումյանում ստեղծված վիճակը՝ պահանջեց անհապաղ հրավիրել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների համագումարի արտահերթ նիստ:[2]

Ա.Մութալիբովը ապրիլի 27-ին հանդես գալով ադրբեջանական հեռուստատեսությամբ՝ ԼՂԻՄ-ի և Գետաշեն-Շահումյանի հանությանը ներկայացրեց վերջնագիր՝ կամ ընդունել Ադրբեջանի օրենքները, կամ էլ հեռանալ Ադրբեջանի տարածքից:[3] ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության ներքին զորքերը և Ադրբեջանի օմոնականներն ապրիլի 30-ին համատեղ լայնածավալ գործողություններ սկսեցին՝ իբր Գետաշենում ու Մարտունաշենում գտնվող ապօրինի զինված միավորումներին զինաթափելու համար: Դա «Օղակ» գործողությունն էր, որի հիմնական նպատակը Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակչության բռնագաղթեցումն էր:[4] Արցախի և նրան հարակից շրջանի արտակարգ դրության պարետության ռազմաքաղաքական մասի պետ Պոլոզովի տված բացատրությունից երևում է, որ խորհրդային զինվորականները միայն հրամաններ էին կատարում: Այն հարցին, թե առաջինն ովքեր են մտել Գետաշեն, ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության հատուկ միլիցիայի վարչության պետ, գեներալ-մայոր Բալախանովը պատասխանել է, թե այնտեղ անձնագրային ռեժիմի ստուգումն անց է կացվել Ադրբեջանի օմոնի կողմից. Իրականում ապրիլի 30-ին ներքին զորքերի Բաքվի գնդի ստորաբաժանումները գնդապետ Մաշկովի հրամանատարությամբ գրավել էին Գետաշենի մերձակա բարձունքները և այդ նույն օրվա ժամը 18-ին ադրբեջանական օմոնականների հետ գրոհել գյուղի վրա: «Օղակ» գործողությունը սկսվելուց առաջ Անդրկովկասի հակաօդային

Սողոմոնյան Նվարդ, նշվ. աշխ., էջ 9:
Խորհրդային Հայաստան, 26.04.1991:
Бакинский рабочий, 28.04.1991.
[4] Գետաշենի իրադարձությունների և «Օղակ» գործողության մասին տե՛ս **Դահրամանյան Կիմ**, նշվ. աշխ., էջ 66-69:

պաշտպանության [illegible] ի հրամանատար Ա.Արխարովի հրամանով արգելվել էին ուղղ[illegible]ների թռիչքները Գետաշեն, Շահումյան և Լեռնային Ղարաբա[illegible]ի «[illegible]ռեբունի» օդանավակայանի պետ Ք.Սնացականյանը [illegible]ից խնդրել էր թույլ տալ ուղղաթիռ ուղարկել Գետաշեն՝ վիրա[illegible]ներին ու հիվանդներին տեղափոխելու համար, սակայն Ա.Արխ[illegible]ովը կոպտորեն մերժել էր: Նա նաև չէր թույլատրել բժիշկներ ո[illegible]ուղարկել Գետաշեն: Այս ամենը կատարվում էր ԽՍՀՄ պաշտպանության մինիստր Դ.Յազովի անմիջական հրամանով: Լեռնային Ղարաբաղի, Գետաշենի և Շահումյանի իրադարձությունների վերաբերյալ այդ օրերին Մ.Գորբաչովին դիմել էր նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը: Նա գրել է. «Հայաստանի Հանրապետության և այնտեղահիմանի ավելի քան երկու միլիոն հայերի վիշտը մեր սրտում դիմում ենք Ձեզ, որ այս օրերին չզլանաք Ձեր մարդասիրական ուշադրությունը մի պահ կենտրոնացնել Լեռնային Ղարաբաղի և շրջակայքի հայ ազգաբնակչության ողբերգական կացության վրա, արդար և օրինավոր մի վճիռ կայացնելու Ձեր պրեզիդենտական իրավասություններով...

Տառապելով հոգով սպասում ենք լսել Ձեր խղճի ձայնը, Ձեր պրեզիդենտական արդար խոսքը...»:[1]

Լ.Տեր-Պետրոսյանը մայիսի 1-ին պատասխանելով Գետաշենի և Մարտունաշենի իրադարձությունների վերաբերյալ «Լրաբեր» հեռուստատեսային լրատվական ծրագրի հարցերին՝ նշել է, որ այնտեղի հայերի նկատմամբ տեղի է ունեցել հերթական հրեշավոր հանցագործություն, որը կատարել են խորհրդային բանակը, մասնավորապես ներքին զորքերը և ադրբեջանական խուժանը: Նա նշել է, որ այդ վտանգը զգացվում էր դեռևս ապրիլի 3-ից: Եվ չնայած այդ մասին բազմիցս զգուշացվել էր կենտրոնական իշխանություններին, սակայն արդյունքը դրական չէր: Ըստ Լ.Տեր-Պետրոսյանի՝ դա պարզապես Մոսկվայի և Բաքվի գործարքն էր, և որ հանցանքի մեջ մեղքի իր[illegible]նց մեծ բաժինն ունեին Բ.Պուգոն և Յու.Շատալինը: Նրանք դեռևս ապրիլի կեսերին մի վարկած էին մշակել, ըստ որի իբր Գետաշենում և Մարտունաշենում հայ բնակչություն չկա, այնտեղ միայն [illegible]այ գրոհայիններ են, և այդ գյուղերը պետք է մաքրել նրանցից: Հ[illegible] Հերագույն խորհրդի նախագահը Մ.Գորբաչովից պահանջել էր [illegible]ույլ տալ ուղղաթիռների անարգել թռիչքներ դեպի նշված շրջա[illegible]երը և ոչ մի կերպ թույլ չտալ Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղեր[illegible] բնակչության տեղահանությունը:[2] Երկրի նախագահը

[1] Հնչակ Հայ[illegible]ոանի. Ա տարի, N 13-14, մայիս, 1991:
[2] Հայաստան[illegible]անրապետություն, 2.05.1991:

փոխանակ միջոցներ ձեռնարկելու՝ նրան հորդորել էր «ադրբեջանցիների հետ հաշտության եզրեր որոնել»:

Ապրիլի 30-ին Գետաշենի ռադիոկապից հաղորդվեց հետևյալ հեռագիրը.

«SOS! SOS! SOS!

Մենք, երկու հայկական գյուղերի՝ Գետաշենի և Մարտունաշենի բնակիչներս, աղաչում ենք փրկել մեզ: Խորհրդային բանակը ոչնչացնում է խորհրդային քաղաքացիներին: Կրակում են գետնից և օդից, հրանոթից, ավտոմատից: Մեզ ճնշում են տանկերը: Ադրբեջանական օմոնը պատանդ է վերցնում երեխաներին, կանանց և ծերերին: Մեր տները թալանում, վառում են: Բանակի դեմ որսորդական հրացաններով կանգնել չենք կարող: Մարդիկ աշխարհի, օգնեցեք:

SOS! SOS! SOS!»:[1]

100-120 գրահամեքենա շրջապատել և անընդհատ հրետակոծում էին գյուղը: Գետաշենը բոցերի մեջ էր: Գյուղի բնակիչներն ու ինքնապաշտպանական ջոկատները հերոսաբար դիմադրում էին: Գետաշեն ներխուժած զինվորականներին ուղեկցում էին ազերի օմոնականները, որոնք դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում գյուղի բնակչության հետ: Ինքնապաշտպանության ուժերին հաջողվում է գերել 14 զինվորականի: Մայիսի մեկի գիշերը գյուղի դպրոցի նկրքնահարկում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ ինքնապաշտպանության ջոկատի հրամանատար Բ.Բոյախչյանը հայտնում է, որ զենք կարող են վերցնել 200 հոգուց ավելին, սակայն ընդամենը կար մեկ գնդացիր, 4-5 ավտոմատ, 150 որսորդական հրացան և ինքնաշեն նռնակներ: Չնայած դրան՝ Գետաշենը հերոսաբար էր դիմադրում: Թ.Կրպեյանը, ձգանը հանած նռնակը ափի մեջ, գնդապետ Մաշկովին ստիպում է բանակցությունների մեջ առնել ինքնապաշտպանների հետ: Վերջիններս պահանջում են անձնագրային ստուգում անցկացնել առանց ադրբեջանական օմոնի և ազատել 90-ից ավել պատանդների: Հենց գնդապետ Մաշկովից խլվեց «Օղակ» պատժիչ գործողության ծածկագիրը, որի իրագործման ղեկավարներն էին գնդապետներ Մաշկովն ու Միշինը: Կան տվյալներ, որ այդ ծածկագրի վրա աշխատել է նաև գեներալ Պրոմովը, որը սպառնում էր Ղարաբաղը հավասարեցնել «Բեռլինի պարիսպներին»:[2]

Ծածկագրից հստակ երևում է, թե խորհրդային հրամանա-

Սողոմոնյան Նվարդ, նշվ. աշխ., էջ 7-8: Դ.Բաղդասարյանը գրել է, թե «Օղակ» պատժիչ գործողությունը սկսել է իրագործվել 1991թ. ապրիլի 22-ից **Բաղդասարյան Դ.Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 58/:

Бабонов Игорь, Воеводский Константин, նշվ. աշխ., էջ 51:

տարությունն ինչպես էր նախապատրաստվել բռնագաղթեցնելու Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակչությանը: Այդ ծածկագրի համաձայն՝ Գետաշեն մտավ անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի չորրորդ բանակը՝ իր ետևից բերելով ադրբեջանական օմոնականների ավազակախումբը: Նրանց դեմ գետաշենցիների հերոսական պայքարը գլխավորում էր Թ.Կրպեյանը: Գյուղի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ Ա.Հակոբջոխվյանը և Երևանից այնտեղ գործուղված բժիշկներ Վ.Խաչատրյանն ու Գ.Գրիգորյանը բոլոր ջանքերը գործադրում էին՝ վիրավորների կյանքը փրկելու համար: Հիվանդանոցի դիարանում 20 սպանված կար: Ռադիոկապով ուղղաթիռներ էին խնդրում՝ ծանր վիրավորներին տեղափոխելու համար, սակայն Երևանից եկող ուղղաթիռները չէին կարողանում վայրէջք կատարել, որովհետև զինվորականները և օմոնականները խանգարում էին: Ինքնապաշտպանները գերված զինվորներին փոխանակում են 27 պատանդ գետաշենցիների հետ: Հետզհետե ավելի էր ուժեղանում գյուղի գնդակոծումը: Դրությունը ահավոր էր. զոհվել էին Թաթուլ Կրպեյանը, Արթուր Կարապետյանը, Վալերի Նազարյանը, Մարտունաշենի պաշտպանության ղեկավար Սիմոն Աչիքգյոզյանը, Զարգանդ /Հրաչ/ Դանիելյանը և ուրիշներ: Բժիշկները գերի են տարվում Գյանջայի բանտ, որտեղ 17 օր շարունակ ենթարկվում են անասելի տանջանքների:[1]

Մայիսի 1-ից 6-ի գիշերը ինքնապաշտպանական ուժերի խորհրդակցությունում որոշվում է զենքը և փամփուշտը ամբողջովին դուրս բերել Գետաշենի տարածքից: 300-350 հոգի պիտի հեռանային խմբերով, երեք հերթով, գիշերը: Պետք է գնային դեպի Քյափազ սարը, այնտեղից անցնեին Շահումյանի կողմը: Նրանք իրենց հետ տանում են գնդապետ Մաշկովից խլված «Օղակ» պատժիչ գործողության ծածկագիրը, որ հետո ներկայացնեն աշխարհին: Մայիսի 7-ին երեք հազար կին, երեխա ու ծեր ռազմական ուղղաթիռներով տեղափոխվում են Ստեփանակերտ, ապա՝ Հայաստան: 700 տղամարդկանց ավտոբուսներով տանում են Իջևան: Գյուղի գրեթե բոլոր ինքնապաշտպանները տեղափոխվում են Շահումյանի շրջան: Գետաշենում իրագործված «Օղակ» գործողության նախնական փուլում զոհվել են 41 մարդ, վիրավորվել 70 խաղաղ գյուղացիներ, կանայք ու երեխաներ: Անհայտ ուղղությամբ պատանդ է տարվել 335 հայ, որոնցից ազատ են արձակվել 189-ը:[2] Զոհվածներից

[1] Հանգամանորեն՝ տե՛ս Գարդմանք, N 6, 1999:
[2] **Հասրաթյան Սենոր**, նշվ. աշխ., էջ 16:

18-ը հայաստանցի ազատամարտիկներ էին:[1]

Գետաշենում տեղի ունեցած վայրագությունների դեմ բողոքի ալիքը տարածվել էր ամբողջ երկրում: Ռուսաստանի սահմանադրական ժողովրդավարների կուսակցության Մոսկվայի քաղկոմը հայ ժողովրդին ուղղած նամակում գրել է. «Թանկագին եղբայրներ: Դժվար է գտնել բառեր՝ մեր ցավն ու վրդովմունքն արտահայտելու համար: Չորրորդ տարին է, ինչ հանցագործ ռեժիմը պատերազմ է մղում ձեր երկրի և ժողովրդի դեմ: Ընդունեք մեր խոսքերը որպես անկեղծ ցավակցության և հնարավոր ցանկացած օգնություն ցույց տալու պատրաստակամության արտահայտություն»:[2] «Մոսկովսկայա տրիբունա» և «Մեմորիալ» կազմակերպությունները, ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի ընտրողների ակումբը Մ.Գորբաչովին, պաշտպանության և ներքին գործերի մինիստրներին ուղած դիմումում գրել են. «Պահանջում ենք օգտագործել ձեր ունեցած բոլոր միջոցները՝ դադարեցնելու համար ձեզ ենթարկվող զորքերի սանձարձակ գործողությունները, Ադրբեջանի հայաբնակ գյուղերի շրջափակումն ու գնդակոծությունները: Այնտեղ սպանում են խաղաղ բնակիչների, կանանց ու երեխաների»:[3] Նման բողոքներն ու պահանջները բազմաթիվ էին: Մամուլում հրապարակված մի շարք նյութերում դատապարտվում էին Ադրբեջանի իշխանությունների վայրագությունները: Բանը հասել էր նրան, որ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Ա.Դաշտամիրովը լսիրշ հայտարարել է, թե «Մենք հազիվ պաշտպանվում էինք հայ գրոհայիններից. մեր ամբողջ ջանքերը դրան էին ուղղված: Եթե մենք այդ չանեինք, հայերը մեզ կկոտորեին»:[4] Իսկ հանրապետության գլխավոր դատախազ Ս.Գայիբովը հրապարակայնորեն շնորհակալություն հայտնելով՝ բանակին՝ խորհուրդ էր տալիս գործել «ավելի ակտիվ, համարձակ և մեծ հարձակողականությամբ»:[5]

Հայաստանին պատերազմական գործողությունների մեջ ներքաշելու նպատակով ագերիները ապրիլի 26-ից սկսած հարձակվում էին Հայաստանի Արարատի, Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Կապանի և այլ շրջանների սահմանամերձ գյուղերի վրա:[6] Այազ Մութալիբովը, ինչպես արդեն նշվեց, ապրիլի 27-ին ելույթ ունենալով Ադրբեջանի

[1] Հնչակ Հայաստանի, Ա տարի, N 13-14, մայիս 1991: Գետաշեն-Մարտունաշենում զոհվածների մասին տես նաև՝ **Արշակյան Անդրանիկ**, նշվ. աշխ., էջ 287-318:
[2] Հնչակ Հայաստանի, Ա տարի, N 13-14, մայիս 1991:
[3] Նույն տեղում:
[4] Երեկոյան Երևան, 24.05.1994:
[5] **Бабанов Игорь, Воеводский Константин**, նշվ. աշխ., էջ 50:
[6] Հնչակ, N 13-14, մայիս, 1991:

հեռուստատեսությամբ, Ադրբեջանում ապրող հայերից պահանջեց կամ հեռանալ հանրապետությունից, կամ էլ ընդունել Ադրբեջանի օրենքները:[1]

Մոսկվան բացահայտորեն իր վրա էր վերցրել Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության իրագործումը: Մոսկվայում Հայաստանի մշտական ներկայացուցիչ Ֆելիքս Մամիկոնյանը երբ ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրի տեղակալ գեներալ Յու.Շատալինին մայիսի 2-ին հայտնում է Գետաշենում և Ղարաբաղում կատարվող վայրագությունների մասին, վերջինս սպառնում է Հայաստանը հողին հավասարեցնել՝ զգուշացնելով, որ Հայաստանի ատոմակայանի բանալին գտնվում է իր գրպանում: Նա նաև սպառնում էր շրջափակել Մոսկվայում գտնվող Հայաստանի ներկայացուցչությունը և ձերբակալել բոլորին՝ չմոռանալով ավելացնել «Այդ մասին կարող եք տեղեկացնել Գորբաչովին»: Իսկ երբ մայիսի 6-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում քննարկվում էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի ապրիլի 25-ի պահանջը՝ հրավիրել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտակարգ համագումար և քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրն ու հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հարցը, Բ.Պուգոն և Ա.Լուկյանովը հակահայ ելույթներ ունեցան, և Հայաստանի պահանջը մերժվեց:[2]

1991-ի մայիսը արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության ամենածանր ամիսներից էր: Գետաշեն-Մարտունաշենը հայաթափվելուց հետո Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում վիճակը բավականին բարդացել էր: Հայաստանի Ոսկեպար գյուղի մոտ մայիսի 5-ին տեղի ունեցավ մեծ ողբերգություն, որի հետևանքով խորհրդային զենքից զոհվեցին 14 հոգի:[3] Մայիսի 15-ից Լեռնային Ղարաբաղում մտցվեց արտակարգ դրություն: ԼՂԻՄ մարզխորհուրդն այդ մասին հայտնեց ՄԱԿ-ին և աշխարհի բոլոր խոշոր երկրների ղեկավարներին: Հենրիխ Պողոսյանի նախագահությամբ մայիսի 16-ին Ստեփանակերտի քաղխորհրդի նիստերի դահլիճում տեղի ունեցած ԼՂԻՄ-ի աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների ժողովը խիստ քննադատեց Մոսկվայի և Բաքվի կողմից արցախահայության նկատմամբ կիրառվող քաղաքականությունը, որը նպատակ ուներ արցախցիներին տեղահան անել իրենց պատմական հայրենիքից: Խորհրդակցությունն ընտրեց 5 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն[1], որը պետք է հանդիպեր Վ.Պոլյանիչկոյի հետ և պահանջեր կասեցնել արցախահայության բռնագաղթն ու վերացնել նրանց նկատմամբ կիրառվող դաժանությունները: Սակայն Վ.Պոլյանիչկոն չընդունեց պատվիրակությանը:[2] Խորհրդակցությունն ընդունեց նաև հայտարարություն, որում բնութագրված էր Արցախում և Շահումյան-Գետաշենում ստեղծված ծանր դրությունը:

Ստեղծված ծանր վիճակը հաշվի առնելով՝ մարզի իշխանությունները պատրաստակամություն հայտնեցին քաղաքական բանակցություններ սկսել Ադրբեջանի ղեկավարության հետ և ԽՍՀՄ սահմանադրության և օրենքների շրջանակներում փոխզիջումային լուծումներ որոնել:[3] 1991թ. մայիսի 16-ի ՀՀ Գերագույն խորհրդի արտակարգ նստաշրջանը հավանություն տվեց ԼՂԻՄ աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների վերոհիշյալ հայտարարությանը: Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունները ոչ միայն հրաժարվեցին այդ առաջարկությանն ընդառաջելուց, այլև որոշել էին իրականացնել մի նոր հանցագործություն: Նախատեսված էր՝ միայն Ստեփանակերտում պետք է ձերբակալվեին 200 հոգի: Շարժման ղեկավարներին հաջողվել էր ձեռք բերել այդ ցուցակը և զգուշացնել բոլորին: Այդ նույն գիշերը ձերբակալվեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Համլետ Գրիգորյանը և բանվորական խմբի ղեկավար Ռաֆայել Գաբրիելյանը ու տարվեցին անհայտ ուղղությամբ: Շուրջ 32 օր նրանք տանջանքների ենթարկվեցին Բաքվի Շուվելյան բանտում:[4] Մայիսի 17-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը բողոք ուղարկեց ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազին՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորին անօրեն ձերբակալելու մասին, պահանջեց ազատվել Հ.Գրիգորյանի պատգամավորական անձեռնմխելիությունը:

Մայիսի 17-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության՝ Ադրբեջանի հետ սահմանակից շրջաններում և Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակի մասին» որոշում: Այդ մասին մայիսի 20-ին տեղյակ պահելով ԽՍՀՄ Գե-

---

[1] Бакинский рабочий, 28.04.1991, Խորհրդային Ղարաբաղ, 30.04.1991.

[2] Հայաստանի Հանրապետություն, 4.05.1991, Голос Армении, 9.05.1991 և այլն:

[3] Правда, 20.05.1991.

[1] Պատվիրակության կազմը՝ մարզկոմի նախկին քարտուղարներ Սլեքսանդր Հարությունյան և Եղիշե Սարգսյան, Ստեփանակերտի բաղդատիկոմի նախագահ Մաքսիմ Միրզոյան, կուսակցության քաղկոմի առաջին քարտուղար Հրանտ Մելքումյան և թոշակառու Վահան Հարությունյան:

Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 4, էջ 18-21, Խորհրդային Ղարաբաղ, 18.05.1991:

[3] Հայաստանի Հանրապետություն, 17.05.1991:

[4] Այդ մասին հանգամանորեն տես՝ **Սողոմոնյան Նվարդ**, նշվ. աշխ.:

ռագույն խորհրդի նախագահությանը՝ նշվեց, որ մայիսի սկզբից Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերում, Ադրբեջանի հետ Հայաստանի սահմանակից շրջաններում և Լեռնային Ղարաբաղում ԽՍՀՄ զինված ուժերի ու ադրբեջանական օմօնականների կողմից մոտ 500 հոգի առևանգվել և գրոհայինների անվան տակ հանձնվել են Ադրբեջանի իրավապահ մարմիններին: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունից պահանջեց նրանց Ադրբեջանի տարածքից դուրս բերել և հարուցված քրեական գործերը երկրորդ կողմի վարույթ հանձնել:[1] ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը դիմում հղեց նաև ԽՍՀՄ ինքնավար հանրապետությունների Գերագույն խորհուրդների նախագահներին և հանգամանորեն պատմեց Գետաշենում, Մարտունաշենում ու Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում խորհրդային բանակի բռնարարքների հետևանքների մասին: Այդ փաստաթղթում առանձնապես շեշտվում էր, որ ադրբեջանական օմօնը մարզի տարածքում սանձազերծել է ահաբեկչության և բռնի տեղահանությունների նոր ալիք, որն ուղեկցվում է կողոպուտով, բռնաբարություններով ու խաղաղ բնակիչների սպանություններով: Ասվում էր, որ մարզի հայկական գյուղերի գրեթե բոլոր տղամարդկանց կալանում և տեղափոխում են Ադրբեջանի տարածք: Օրինակ՝ մայիսի 16-ից իրենց մշտական բնակության վայրերից բռնագաղթեցվել են Հադրութի շրջանի և Բերդաձորի ենթաշրջանի 15 գյուղերի խաղաղ բնակիչներ: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը խնդրում էր ներկայացուցիչներ ուղարկել ԼՂԻՄ և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններ ու բռնի տեղահանվածներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու միջոցառումներ ձեռնարկել:[2]

Ազերի վայրագները հայերին որսալու և հանրապետության բանտերը տանելու համար Ադրբեջանի իշխանություններից մեծ գումարներ, նվերներ ու պաշտոններ էին ստանում: Պատմական Ամարաս վանքը, որը նոր էր վերաբացվել, գտնվում է Մարտունու շրջանի Սոս գյուղից յոթ կիլոմետր հարավ: 1990-ի սեպտեմբերի 9-ին գյուղում լուր տարածվեց, թե զինվորական համազգեստով մարդիկ հարձակվել են վանքի և նրանից ոչ հեռու գտնվող անասնապահական ֆերմայի վրա: Գյուղի տղամարդիկ շտապում են վանք և ֆերմա: Ճանապարհին նրանց շրջապատում են խորհրդային ներքին զորքերի և Ֆիզուլիի ներքին գործերի բաժնի միլիցիոներներից բաղկացած ստորաբաժանումները: Շատերին ձերբակալելով՝ մեքենաներով տանում են Ֆիզուլի, որտեղ նրանց ենթարկում են ծեծի ու պահում մեկ շաբաթ: Սեպտեմբերի 17-ին նանցից 9 հոգու տանում են Բաքու, Բայիլովի բանտը, որտեղ նրանց ենթարկում են անասելի տանջանքների: Նրանց բոլորին էլ դատապարտում են ազատազրկման և 1991թ. գարնանը ուղարկում Հայաստանի բանտերը: Նրանց օգնեց ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը՝ տարբեր հանրապետություններում դատված կամ պատիժ կրող դատապարտյալներին իրենց ազգային հանրապետություններն ուղարկելու վերաբերյալ: Անօրեն դատապարտված սոսեցիները շուտով ազատվեցին բանտից և վերադարձան հայրենի գյուղ:[1]

Այսպիսի օրինակները շատ-շատ են: «Նովոստի» լրատվության արտահաստիքային թղթակից 23-ամյա Վարդան Հովհաննիսյանը 1991-ի մայիսի 6-ին Գետաշենում օմօնականների կողմից գերվել և տարվել էր Գյանջայի բանտ: Նա Գետաշենում մյուս ձերբակալվածների նման բանտում ենթարկվում է դաժան տանջանքների: Բուլղարուհի կինովավերագրող Ցվետանա Պասկալևան հանառ ջանքերով Ադրբեջանի իշխանություններից իրավունք է ստանում հանդիպել նրա հետ: Ց.Պասկալևայի բնորոշմամբ՝ Շուշիի և Գյանջայի բանտերում իր տեսած բանտարկյալներից Վ.Հովհաննիսյանն ամենասարսափելի վիճակում էր: Վերջինիս փրկելու համար նա հանդես է գալիս «Մոսկովսկիյե նովոստիի» էջերում, հաղորդումներ տալիս «Սվոբոդա» ռադիոկայանով, բողոքներ ուղարկում բազմաթիվ հասցեներով: Այդ ամենի շնորհիվ Վ.Հովհաննիսյանն ազատվում է բանտից:[2] 1991թ. գարնան վերջին և ամռանը Արցախում և նրա հարակից շրջաններում իրավիճակը փոխվեց ի վնաս արցախահայության: Հադրութի շրջանից և Բերդաձորի ենթաշրջանից հալածված ընտանիքներ ապաստանում էին Գորիսի շրջանում: Հայ ժողովուրդը խիստ անհանգստացած էր Արցախում ստեղծված ծանր վիճակի համար: Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի գիտխորհուրդը քննարկելով Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ գյուղերում ստեղծված տագնապալի վիճակը՝ աշխարհի ազնիվ մարդկանց կոչ արեց իրենց ձայնը բարձրացնել արցախահայության տեղահանումը կանխելու համար:[3] Համանման որոշումներ և կոչեր էին ընդունվում հարյուրավոր հիմնարկ-ձեռնարկությունների

---

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 21.05.1991:
[2] Հայաստանի Հանրապետություն, 11.05.1991:

[1] Սոսեցի անմեղ կալանավորներին Բաքվի բանտում հանդիպել էր և որոշ օգնություն ցույց տվել նույնպես կալանավոր Դնեպր Բաղդասարյանը /այդ մասին տես **Բաղդասարյան Դ.Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 49-52/:
[2] Зов Арцаха, N 6, 1991.
[3] Պոլիտեխնիկ, 10.06.1991:

ընդհանուր ժողովներում և ուղարկվում երկրի ու աշխարհի տարբեր հասցեներով:

Այդ բողոքներից հետո հունիսին Լեռնային Ղարաբաղ ժամանեց Վ.Ֆոտենի գլխավորած դիտորդ հանձնաժողովը, որը Հադրութ գնալու փոխարեն, որտեղ Խծաբերդի և Հին Թաղերի բնակիչները հերոսաբար մարտնչում էին թշնամու դեմ, հունիսի 6-ին մեկնեց Լաչին: Այդ ժամանակ արդեն հայտնի էր դարձել Վ.Պոլյանիչկոյի հայտարարությունն այն մասին, որ պետք է լրիվ հայաթափվի ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղը, այլև Զանգեզուրը, որը, իբր, Ադրբեջանի տարածք է: Այդ հայատյացը փորձում էր զինվորական վերնախավին և դիտորդ հանձնաժողովին համոզել, որ Հադրութի շրջանում իրագործվող հայաթափումը շարունակվի նաև Մարտակերտի ու Շահումյանի շրջաններում: Նա Մոսկվայից նաև պահանջում էր նոր պատժիչ գործողություններ իրագործել Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում: Այդ օրերին Ադրբեջանի բանտերում տանջահար էին արվում խորհրդային զինվորների կողմից ձերբակալված 350 հայորդիներ: Ստեփանակերտում հերթապահության ժամանակ ձերբակալված միլիցիայի մայոր Հրաչիկ Շահբազյանը տարվել էր Շուշիի բանտ և հունիսի 13-ին դաժանաբար սպանվել: Հետո հայտարարվել էր, թե իբր նա բանտախցում ինքնասպանություն է գործել: Բանտում տանջանքներին չդիմացավ նաև Կիչան գյուղի կոլտնտեսության նախագահ Յուրի Ղուլյանը: Ազերի օմոնականները նրան պատանդ էին վերցրել մայիսի 14-ին: Դահիճները փորձում էին համոզել, թե իբր Յու.Ղուլյանը հանկարծամահ է եղել ստամոքսի խոցից:

Ղարաբաղում իրագործվող բռնությունների ու սպանությունների մասին ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորները բողոք-նամակ ուղարկեցին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Պերես Դե Կուելյարին, իսկ Մոսխորհրդի 105 ժողպատգամավորներ բողոք ուղարկեցին Մ.Գորբաչովին և Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ պահանջելով անհապաղ դադարեցնել Հայաստանի տարածքում պատժիչ գործողությունները և Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության բռնի տեղահանությանը խորհրդային բանակի և ներքին զորքերի մասնակցությունը: Մոսխորհրդի պատգամավորները նաև սպառնում էին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայից պահանջել ՄԱԿ-ի «եղեռնը կանխելու և դրա համար պատժելու» կոնվենցիայի հիման վրա քննարկել Ադրբեջանի տարածքում տեղի ունեցած եղեռնի փաստը:[1] Այդ օրերին Սանկտ Պետերբուրգի մտավորականության «Լենինգրադսկայա տրիբունա» կազմակերպությունը հանդես գալով կենտրոնական իշխանություններին մեղադրող հայտարարությամբ՝ նշեց, որ հայ ժողովրդի և Հայաստանի Հանրապետության դեմ հակաօրինական գործողությունները ձեռնարկվում են պետական մակարդակով: Հայտարարության մեջ ասվում էր, որ ԼՂԻՄ-ում և նրան հարող հայաբնակ շրջաններում զոհվում են մարդիկ, վերցվում պատանդներ, բնակչությունը ենթարկվում է խոշտանգումների և ծաղրուծանակի, իսկ զանգվածային տեղահանումը դարձել է ամենօրյա գործելակերպ: Այդ ամենը կատարվում է զորային ստորաբաժանումների և Ադրբեջանի հատուկ ջոկատայինների ուժերով: Հայտարարության հեղինակները պահանջում էին ամենասեղմ ժամկետում պետական մակարդակով կատարել հետաքննություն և անհապաղ ձեռնամուխ լինել ավերված բնակավայրերի վերականգնմանը և ԼՂԻՄ-ի հիմնահարցի ու դրան առնչվող հարցերի հրապարակային քննարկմանը, իսկ որոշում ընդունելիս ղեկավարվել նախ և առաջ մարդու իրավունքների միջազգային սկզբունքներով:[1]

Հարկ է նկատել, որ խորհրդային բանակում և ներքին զորքերում քիչ չէին նրանք, որոնք պաշտպանում էին արդարությունը և պահանջում պատժել բոլոր նրանց, ովքեր բռնություններ էին գործադրում խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Խորհրդային բանակի ապա Օլեգ Կրասնիկին ելույթ ունենալով Երևանի Ազատության հրապարակում մայիսի 24-ին տեղի ունեցած հանրահավաքում՝ հայտարարեց. «Ես չեմ ուզում ծառայել խորհրդային զինված ուժերում... այն պատճառով, որ վերջին ժամանակներս բանակը կատարում է պատժիչ գործողություններ՝ խաղաղ բնակչության նկատմամբ»:[2]

Սակայն այդ չափազանց լարված շրջանում Հայաստանի իշխանությունները սկսել էին հրաժարվել Արցախի հիմնախնդրից: Երբ 1991թ. հունիսի 5-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում քննարկվում էր «Հանրապետության քաղաքական վիճակի մասին» հարցը, պատգամավոր Իգոր Մուրադյանը, վերլուծելով հանրապետության իշխանությունների վարած քաղաքականության սխալները ու թերությունները, առաջարկեց պաշտոնազրկել Լևոն Տեր-Պետրոսյանին: Վերջինս քննարկումն ամփոփելիս զրպարտեց ինչպես Իգոր Մուրադյանին, այնպես էլ արցախահայությանը, որի պայքարի ալիքների վրա հասել էր իշխանության: Նա երևանաբնակ արտախցիներին մեղադրում էր Մոսկվայի կամակատարները դառնալու և այն բանի մեջ, որ իբր նրանք սկսել էին «ժողովրդի մտքերը խռո-

[1] Ազգ. 25.05.1991:

[1] Հայաստանի Հանրապետություն. 4.06.1991:
[2] Հայաստանի Հանրապետություն, 30.05.1991:

վելու գործարշավ, ցույց տալու համար, իբր Արցախը փրկելու ուրիշ ճանապարհ չկա, եթե ոչ հրաժարվել անկախությունից, հրաժարվել մեր ինքնուրույնությունից»:[1] Դա բացահայտ կեղծիք էր, քանի որ արցախցիները Հայաստանի անկախությանը երբեք դեմ չեն եղել: Ազատության հրապարակում «Արցախ» հայրենակցական միության կողմից դեռևս 1991թ. մարտին հրավիրված հանրահավաքում խստագույնս քննադատվեց ՀՀՇ-ական պարտվողական կուրսը, և որոշվեց ճնշում գործադրել խորհրդարանի վրա՝ պահանջելով չնահանջել Ղարաբաղի հիմնախնդրից:[2] Սակայն Հայաստանի Գերագույն խորհրդում 1991թ. հունիսի 6-ին տեղի ունեցած բանավեճը ցույց տվեց, որ Հայաստանի ՀՀՇ-ական ղեկավարությունն ըստ էության հրաժարվել էր Արցախի նկատմամբ ունեցած պատասխանատվությունից: Մի շարք պատգամավորներ իրենց ելույթներում պնդում էին, թե Ղարաբաղի հայերն իրենք պետք է պաշտպանեն «իրենց ազգային շահերը»՝ մոռանալով 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումը և այն, որ Ղարաբաղը Հայաստանի մասնիկն է:

Հայաստանի ղեկավարությունը փորձում էր այլ կերպ «կարգավորել» բարձրացվող հարցերը: ՀՀՇ-ի համար ընդունելի չէր, որ Լեռնային Ղարաբաղի մարգխորհուրդը ղեկավարում էր մի այնպիսի սկզբունքային անձնավորություն, ինչպիսին Ս.Բաբայանն էր: Նրանց պահանջով Ս.Բաբայանը ստիպված էր հրաժարական տալ: ԼՂԻՄ մարգխորհրդի՝ 1991թ. հունիսի 11-ի նիստն ընդունեց Ս.Բաբայանի հրաժարականը և մարգխորհրդի նախագահի պաշտոնակատար ընտրեց ՀՀՇ-ամետ Լեոնարդ Պետրոսյանին: Հաշվի առնելով ստեղծված բարդ, վերին աստիճանի խրթին իրավիճակը՝ արցախցիները պետք է մշակեին արտավարության նոր գիծ: Դրանից ելնելով՝ որոշվեց մասնակցել Ադրբեջանի կազմկոմիտեի աշխատանքներին: Հենց այդ նպատակով կազմկոմիտեի հունիսի 18-ին կայացած հերթական նիստին առաջին անգամ մասնակցեցին մարգի ներկայացուցիչները: Երկար վիճաբանություններից հետո որոշվեց ԼՂԻՄ բոլոր ձեռնարկները վերաենթարկեցնել Ադրբեջանի Սինիստրների խորհրդին: Այդ որոշումն ընդունվեց ՀՀՇ-ի ղեկավարության և Արցախում նրա կամակատարների համաձայնությամբ: Ընդունված որոշումը պետք է կատարվեր տասնօրյա ընթացքում: Լեոնարդ Պետրոսյանի նախաձեռնությամբ հունիսի 24-ին Մոսկվա ուղարկվեց նոր պատվիրակություն /Հենրիխ Պողոսյան, Շմավոն Պետրոսյան, Մաքսիմ Միրզոյան, Կարեն Բաբուրյան, Գեորգի Պետրոսյան և Լևոն Մելիք-Շահնազարյան/, որի նպատակն էր երկրի ղեկավարության հետ քննարկել մարգում իշխանությունները վերականգնելու, Ղարաբաղի հիմնախնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու և ադրբեջանական կողմի հետ հնարավոր երկխոսություն սկսելու հարցերը: Պատվիրակությանը հունիսի 27-ին ընդունեց ԽՍՀՄ Սահմանադրական հանձնաժողովի նախագահ Ս.Ալեքսեևը: Այդ հանդիպման ժամանակ Հայաստանից հաղորդումով հանդես եկավ ՀՀ արդարադատության մինիստր Վ.Ստեփանյանը: Ներկայացված էր երկու նախագիծ՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի: Ղարաբաղի պատվիրակության անունից ելույթ ունեցավ Կարեն Բաբուրյանը: Որևէ որոշում չկայացվեց: Այն պետք է ընդունվեր երեք շաբաթ անց: Պատվիրակությանը հունիսի 28-ին ընդունեց Արկադի Վոլսկին: Նրա միջամտությամբ պատվիրակությանը, որին միացել էր նաև Զորի Բալայանը, հունիսի 29-ին ընդունեց ԽՍՀՄ փոխնախագահ Վ.Յանաևը: Այդ նույն օրը պատվիրակությանն ընդունեց նաև Ա.Լուկյանովը, որը ևս հավանություն տվեց պատվիրակության առաջարկություններին: Նա խոստացավ արագացնել երկխոսության կայացումը Ադրբեջանի ղեկավարության հետ, իսկ մարգխորհուրդը վերականգնելու և Ղարաբաղի վիճակն ուսումնասիրելու համար այնտեղ ուղարկել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողով: Արցախի պատվիրակությանն ընդունեցին նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության մինիստր Դ.Յազովը, ներքին գործերի մինիստր Բ.Պուգոն, ներքին գործերի հրամանատար Յու.Շատալինը, գլխավոր դատախազի տեղակալ Տրուբինը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Նրանք բոլորն էլ խոստումներ տվեցին, սակայն դրանցից ոչ մեկն էլ չկատարվեց: Մ.Գորբաչովը չընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությանը: Սակայն նա ծանոթ էր պատվիրակության կողմից հունիսի 29-ին իրեն ուղղված նամակի բովանդակությանը: Այդ նամակում նշված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը փակուղի է ուղղվել բոլոր մակարդակների կառավարական մարմինների բազմաթիվ սխալների հետևանքով: Նաև նշված է, որ դրան առանձնապես նպաստել է փոխադարձ առճակատման քաղաքականությունը և երկխոսությունից հրաժարվելը: Նամակում ափսոսանք է հայտնվում, որ արցախցիների երկխոսության կոչն անտեսվել է ոչ միայն Ադրբեջանի ղեկավարության, այլև Միության կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Արցախի պատվիրակությունը երկրի նախագահին խնդրել էր միջնորդի դերը հանձնարարել կենտրոնական իշխանության մարմիններին: Նամակի վերջում արցախցի պատվիրակները հույս էին հայտնում, որ «խաղաղ բանակցությունների հիման վրա Ղարաբաղի խնդրի լուծ-

[1] Ավանգարդ, 13.07.1991, Голос Армении, 10.06.1991:
[2] **Աբրահամյան Հրանտ**, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, էջ 34:

ման ուղղությամբ ԼՂԻՄ-ի հայկական կողմի բարի կամքի դրսևորման նախաձեռնությունը կարժանանա Ձեր հավանությանն ու համակողմանի աջակցությանը»:[1]

«Օղակ» գործողության տրամաբանական շարունակությունը եղավ ադրբեջանական օմոնականների և ԽՍՀՄ ներքին զորքերի գործողություններն Արցախ-Շահումյանում: 1991թ. հունիսի 5-ին Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղ մտան օմոնականները: Հուլիսի 6-ին Շահումյանի շրջանի հայկական գյուղերից դուրս բերվեցին ներքին զորքերը: Ազերիները փորձեցին ներխուժել Մանաշիդ, Էրքեջ և Բուզլուխ: Հուլիսի 7-ին Մանաշիդի մոտ կանգնած էին ադրբեջանական 150 բեռնատար ավտոմեքենա գյուղի բնակիչներին և նրանց ունեցվածքը տեղափոխելու համար: Շահումյանի գյուղերում տեղակայված խորհրդային բանակի հրամանատարությունը հուլիսի 13-ին շրջանի բնակիչներից պահանջեց երեք օրվա ընթացքում տեղափոխվել Հայաստան: Խորհրդա-արդբեջանական համատեղ ուժերը հուլիսի 14-ին ներխուժեցին Մանաշիդ ու Բուզլուխ և դուրս քշեցին բնակիչներին, որոնք ստիպված տեղափոխվեցին Վերիշեն: Հայկական այդ գյուղերը լիովին թալանվեցին ազերի ավազակախմբերի կողմից: Հուլիսի 15-ին Էրքեջը ռմբակոծվեց ՄԻԳ-23 կործանիչ ինքնաթիռների կողմից: Գյուղ ներխուժած զինվորականներն ու օմոնականները հանդիպելով ինքնապաշտպանական ուժերի համառ դիմադրությանը և տալով մեկ տասնյակի չափ զոհեր ու ծանր վիրավորներ՝ հետ նահանջեցին: Հանուն արդարության իրենց ձայնը բարձրացրած և այդ ծանր օրերին Շահումյանում գտնվող Ռուսաստանի ժողովրդական պատգամավոր Անատոլի Շաբաթն ու ռուսական մամուլի ներկայացուցիչ Կիրիլ Ալեքսեևը ձերբակալվեցին և արտաքսվեցին Շահումյանից: Դա կատարվել էր արտակարգ դրության պարետ Գ.Ժուկովի հրամանով, որն այդ իրադարձությունների նախօրյակին խաղաղ բնակչության դեմ ծավալված բռնությունների համար արժանացել էր Ա.Շաբաթի կշտամբանքին:

1991թ. հուլիսին Հայաստանի Գերագույն խորհրդում Արցախի շուրջ ծավալվեց սուր բանավեճ: Մի խումբ պատգամավորների կողմից հուլիսի 9-ին հրապարակվեց մի նախագիծ, որով առաջարկվում էր արցախահայության պայքարը ճանաչել ազգային-ազատագրական: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հուլիսի 15-ին ձեռնամուխ եղավ Արցախի քաղաքական վիճակի վերաբերյալ հարցի քննարկմանը: Դեռևս հուլիսի 5-ի հանրահավաքում «Արցախ» հայրենակցական

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 7.07.1991:

միությունը հայտարարել էր, որ Հայաստանում չկա որևէ քաղաքական կուսակցություն, որն ունենա Արցախի ազատագրության հստակ ծրագիր, իսկ Ղարաբաղյան համազգային շարժման ալիքի վրա իշխանության եկած ՀՀՇ-ական ուժերը որևէ նոր բան չեն առաջարկում հիմնախնդիրը լուծելու համար: Իսկ հուլիսի 13-ին «Արցախ» հայրենակցական միության կողմից Ազատության հրապարակում հրավիրված հանրահավաքն առաջարկեց արցախյան պայքարը ճանաչել որպես ինքնապաշտպանության շարժում: Ըստ այդ հանրահավաքում ընդունված բանաձևի՝ «Հայաստանի նոր ղեկավարությունը փաստորեն ընտրել է անկախության գործընթացի այնպիսի տարբերակ, որը քաղաքական իր պայքարի մեջ Արցախին թողնում է միայնակ»:[1] ՀՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանի օրակարգում քննարկման դրվեց երկու փաստաթուղթ: Դրանցից մեկն «Արցախում հայ ժողովրդի պայքարն ազգային-ազատագրական շարժում ճանաչելու» մասին էր, իսկ մյուսը Ադրբեջանի հետ բանակցություններ սկսելու և փոխզիջման լուծումներ գտնելու վերաբերյալ ԼՂԻՄ-ի աշխատավորության լիազոր ներկայացուցիչների 1991թ. մայիսի 16-ի հայտարարությանը հավանություն տալը:

Երկար բանակցություններից հետո ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ՀՀՇ-ական մեծամասնությունը հրաժարվեց արցախցիների պայքարը ճանաչել ազգային-ազատագրական: Սակայն դա չէր նշանակում, թե ՀՀ Գերագույն խորհուրդը ամբողջովին երես էր թեքել Արցախը պաշտպանելուց: Շատ պատգամավորներ կանգնած էին արցախահայության շահերը պաշտպանելու դիրքերում, անկախ այն բանից, թե նրա պայքարն ազգային-ազատագրական էր, թե ինքնապաշտպանական:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստր Բ.Պուգոյի անպատասխանատու հայտարարության առնչությամբ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հուլիսի 9-ին հանդես եկավ նոր հայտարարությամբ: Բ.Պուգոն կեղծելով իրավիճակը՝ հայտարարել էր, թե իբր Շահումյանի շրջանի մի շարք գյուղերում, մասնավանդ Մանաշիդում, Էրքեջում և Բուզլուխում խաղաղ բնակիչներ չկան, կան միայն գրոհայիններ: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դատապարտեց Մոսկվայի այդ սադրանքը: Հենց Բ.Պուգոյի վրա էր թափվում այդ ժամանակներում 5000-ից ավելի հայ բնակիչների բռնի տեղահանման պատասխանատվությունը: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը երկրի նախագահից և Գերագույն խորհրդից պահանջեց «հատուկ հանձնաժողով ուղարկել Շահումյանի շրջանի գյուղերում հայ բնակ-

[1] Ուրբաթ, 19.07.1991:

չության առկայությունը տեղում պարզելու և պատասխանատվության ենթարկել այն անձանց, ովքեր ապակողմնորոշում են երկրի իշխանության բարձրագույն մարմիններին և դրանով իսկ հրահրում նոր բռնի գործողություններ և տեղահանություններ»:[1]

Նովո-Օգարևում տեղի ունեցած բարձր մակարդակի բանակցությունների ժամանակ Այազ Մութալիբովը պահանջեց Լեռնային Ղարաբաղից դուրս բերել «հայ գրոհայիններին»: Դա նշանակում էր Արցախը զինաթափել և Շահումյանը հանձնել ազերիներին: Այդ ժամանակ՝ 1991թ. հուլիս-օգոստոսին, հակառակորդի հարձակումները լայնածավալ բնույթ էին ստացել մանավանդ Մարտակերտի և Շահումյանի շրջաններում: ԼՂԻՄ իշխանությունները մեկ անգամ ևս անդրադարձան ադրբեջանական կողմի հետ բանակցություններ սկսելու խնդրին: Մարզխորհրդի հուլիսի 19-ի նիստում որոշվեց Ադրբեջանի ղեկավարության հետ հանդիպելու և բանակցելու համար հուլիսի 20-ին Բաքու ուղարկել մարզային և շրջանային ղեկավարներից կազմված պատվիրակություն: Այդ նույն նիստում նաև քննարկվեց և ընդունվեց նամակ, որում շարադրված էին Բաքու մեկնող ԼՂԻՄ պատվիրակության պահանջները Ադրբեջանի ղեկավարությունից: Առաջարկվում էր քննարկել հետևյալ հարցերը. ժողովրդական պատգամավորների բոլոր մակարդակի իշխանությունների և կուսակցության մարզկոմի ու շրջկոմների վերականգնման կարգն ու ժամկետը, մարզի տարածքից բոլոր տեսակի զինյալ ուժերի անձնակազմի դուրսբերումը, ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության ներքին ուժերի տեղակայումը մարզի սահմաններում, Ղարաբաղի և Շահումյանի շրջանի շրջափակման վերացումը, բռնատեղահանված բնակչությանն իրենց բնակավայրեր վերադարձնելը և Շահումյանի շրջանի վարչատարածքային ամբողջականության վերականգնումը:[2]

Ադրբեջանի նախագահի նստավայրում ԼՂԻՄ պատվիրակությանը հուլիսի 20-ին ընդունեց Այազ Մութալիբովը: Պատվիրակության նամակում առաջ քաշված պահանջներից և ոչ մեկը չընդունվեց Ադրբեջանի կողմից: Ի դեպ, ԼՂԻՄ-ից Բաքու պատվիրակություն մեկնելու մասին Արցախում իմացան հուլիսի 20-ի երեկոյան՝ «Ժամանակ» ծրագրի հաղորդումից: Մարզի բնակչությունը խիստ վրդովմունքով ընդունեց այդ լուրը, քանի որ Բաքու պատվիրակություն ուղարկելը կատարվել էր գաղտնի, նույնիսկ առանց մարզային ակտիվի իմացության: ԼՂԻՄ-ի պատվիրակության և Այազ

[1] Ուրբաթ, 11.07.1991:

[2] Арутюнян В.Б., նշվ. աշխ., մաս 4. էջ 53-55:

Մութալիբովի հանդիպման մասին մարզային ռադիոն հաղորդեց միայն հուլիսի 29-ին: Մարզի բնակչության կրքերը բորբոքվեցին. Շատերը սխալ և չմտածված էին համարում Բաքու պատվիրակություն ուղարկելը, մանավանդ որ մերժվել էին բոլոր պահանջները:

1991թ. ամռանը խորհրդա-ադրբեջանական ուժերի կողմից վավերված Գետաշեն-Շահումյան տարածքում սկսվեց պարտիզանական պայքար: Այդ մասին հուլիսի 31-ին հաղորդվեց ռուսական հեռուստատեսության «Լուրեր» ծրագրով: Այազ Մութալիբովն այդ նույն հեռուստածրագրով հայտարարեց, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման գործընթացը կսկսվի ԼՂԻՄ-ում անձնագրային ռեժիմի ստուգումն ավարտվելուց հետո: Նա ստում էր և փորձում ազդել օր օրի ծավալվող հակաադրբեջանական պայքարի վրա: Օգոստոսի սկզբին ազերի օմոնականները կրկին շրջապատեցին Հաթերքը: Այդ գյուղի կանայք Ասյա Իսկանդերյանի գլխավորությամբ ստեղծեցին «Փառանձեմ» անվամբ ջոկատ, որին հաջողվեց ինքնապաշտպանական ուժերի հետ միասին օգոստոսի 13-ի գիշերը գերի վերցնել 43 հոգուց բաղկացած խորհրդային մի գրաջոկատ՝ ռազմամթերքով և ռազմական մեքենաներով: Հաթերքցի կանայք հայտարարեցին, թե գերիներին կազատեն միայն այն ժամանակ, երբ կարձակվեն համագյուղացի այն 15 ինքնապաշտպանները, որոնց ազերի օմոնականները և ներքին զորքերը գերել էին: Հաթերքում տեղի ունեցածի մասին օգոստոսի 14-ին հաղորդվեց աշխարհի բազմաթիվ լրատվամիջոցներով: Ղարաբաղ գտապեցին մի քանի ռուս գեներալներ, գնդապետ Վիլեն Մարտիրոսյանը և Հայաստանի պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Վազգեն Սարգսյանը: Հաթերք նրան բավականին թվով զինվորականներ և սպառնացին գյուղը ոչնչացնել: Սակայն ոչ մի սպառնալիք արդյունք չտվեց: Օգոստոսի 16-ին Երևանի Ազատության հրապարակում տեղի ունեցած բազմահազարանոց հանրահավաքը աջակցեցին հաթերքցիների այդ խիզախ ձեռնարկումը՝ «Փառանձեմի» մարտիկ կանայք հեռագիր ուղարկեցին Ս.Գորբաչովին, Բ.Ելցինին և Զինվորների մայրերի կոմիտեին՝ հայտնելով հետևյալը. «Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղի մի խումբ կանայք ոգեշնչված եղան, իբրև ծայրահեղ միջոց, պատանդ վերցնել ավելի քան 30 զինվորի և սպաների ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերից:

Ադրբեջանական օմոնի բանդաները ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի օգնությամբ երկար ժամանակ պատանդ էին վերցնում հայերին, հանձնում ադրբեջանցիների տնօրինությանը. Այսպես՝ վերջին երկու ամսվա ընթացքում օմոնականները ներքին զորքերի աջակ-

ցությամբ բռնագաղթեցրել են տասնյակ հայկական գյուղերի բնակիչների, կալանքի տակ առել 500 մարդու: Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվել է: Այսօր պատանդ դարձան նրանք, ովքեր բռնության գործիք էին օմօնականների ձեռքին:

Արցախի մայրերը մեկ պայման են դնում՝ վերադարձնել իրենց զավակներին, որոնք գտնվում են ադրբեջանական կալանատներում...»:[1]

Օգոստոսի 18-ին Հաքերք ժամանեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, գնդապետ Ն.Սիմոնովը զինվորների մի խումբ մայրերի հետ: Նրանք ստուգելով պատանդ զինվորների վիճակը և համոզվելով, որ նրանք գտնվում են ընդունելի պայմաններում՝ բանակցությունների մեջ են մտնում «Փառանձեմի» հետ: Գեներալ Ստարիկովը հայտնում է, որ Վ.Պոլյանիչկոն պահանջում է բանակը գործադրել Հաքերքի դեմ և ազատել պատանդ զինվորներին: Ն.Սիմոնովը այդ մասին հեռագրով հայտնում է Բ.Ելցինին և Վ.Յանաևին: Ի վերջո նրանք ստիպված էին համաձայնվել «Փառանձեմի» առաջարկած պայմանների հետ և կատարել պատանդների փոխանակում:[2]

1991թ. օգոստոսի 19-ին մոսկովյան հեռուստատեսությունն ու ռադիոն աշխարհին տեղեկացրին, որ ԽՍՀՄ-ում տեղի է ունեցել պետական «հեղաշրջում», տապալված է նախագահ Մ.Գորբաչովը, և իշխանությունն անցել է Արտակարգ դրության պետական կոմիտեի /ԱԴՊԿ/ ձեռքը: Վ.Պոլյանիչկոն անմիջապես ցուցում տվեց Լեռնային Ղարաբաղում իրագործել ԱԴՊԿ-ի բոլոր պահանջները: Պարետ Գ.Ժուկովը նույնիսկ պահանջեց «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում տպագրել ԱԴՊԿ-ի բոլոր փաստաթղթերը, սակայն խմբագրությունը հրաժարվեց կատարել նրա պահանջը: Մարզգործկոմի անդամները օգոստոսի 19-ի երեկոյան հավաքվելով՝ քննարկեցին ԱԴՊԿ-ի հայտարարությունը և որոշեցին ոչ մի կարծիք չհայտնել տեղի ունեցածի վերաբերյալ: Մարզգործկոմը այդ նույն օրը ժամը 14-ին հրավիրեց նաև պետանվտանգության և ներքին գործերի մարզային վարչությունների, դատախազության և ռազմական պարետության աշխատողների խորհրդակցություն, որտեղ նրանք պետք է հայտնեին իրենց կարծիքները ԱԴՊԿ-ի վերաբերյալ: Վ.Պոլյանիչկոն տե-

[1] Голос Армении, 17.08.1991.

[2] «Փառանձեմի» գործունեության մասին տե՛ս Голос Армении, 17, 22, 29.08.1991: Արկադի Տեր-Թադևոսյանը հետագայում նշել է, որ այդ գործողությունը կատարվել է ինքնապաշտպանական ջոկատի ակտիվ մասնակցությամբ /Առավոտ, 27.06.1998/:

ղեկանալով այդ մասին՝ փորձում է նույն ժամին իր մոտ հրավիրել այդ մարդկանց, սակայն ձախողվում է: Վ.Պոլյանիչկոյի ղեկավարած կազմկոմիտեն հոգեվարքի մեջ էր: Դրանից հետո մարզի օրինապահ մարմիններն այլևս չճանաչեցին կազմկոմիտեին և չէին կատարում Վ.Պոլյանիչկոյի պահանջները:

Օգոստոսի 21-ին խռովությունը ճնշվեց: Թվում էր, թե դարաբաղյան իրադարձություններն այլ ընթացք կստանային, սակայն դա տեղի չունեցավ: Չորրորդ բանակի հրամանատար գեներալ Սոկոլովը և 23-րդ դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ Բուդեյկինն անտեսելով ԽՍՀՄ պաշտպանության նոր մինիստր Ե.Շապոշնիկովի՝ կրակը դադարեցնելու և Շահումյանի շրջանի Վերիշեն գյուղից զորքերը հետ քաշելու մասին հրամանը՝ շարունակում էին կատարել Ա.Մութալիբովի և Վ.Պոլյանիչկոյի հրամանները: Զորի Բալայանը երկրի բարձրագույն իշխանություններին օգոստոսի 23-ին ուղարկած հեռագրում պահանջում էր պատասխանատվության ենթարկել խունտայի գործակալ Վ.Պոլյանիչկոյին, որի գլխավորությամբ էին իրագործվել Արցախում տեղի ունեցած վերջին վայրագությունները:[1] Օգոստոսի 23-ին ԼՂԻՄ մարզգործկոմը բաց նամակ հղելով ԽՍՀՄ նախագահ Մ.Գորբաչովին, ՌԽՖՍՀ նախագահ Բ.Ելցինին և ԽՍՀՄ Գլխավոր դատախազությանը՝ պահանջեց պատասխանատվության ենթարկել Լեռնային Ղարաբաղում իրագործվող հանցագործությունների պարագլուխներին, որոնք խունտայի կողմնակիցներից էին:[2]

1991թ. օգոստոսյան այդ օրերին «Արցախ» ռադիոկայանը Ստեփանակերտում տարածեց արցախահայությանն ուղղված՝ «Արցախի ազատության մարտիկների» դիմումը, որտեղ ասված է, որ «հայերի զանգվածային բռնատեղահանումը լրիվ մերկացրին Բաքվի կարմիր բանակի բասմաչների հրեշավոր էությունը»: Դիմումի հեղինակները բացասական գնահատելով Ա.Մութալիբովի հետ հուլիսի 20-ի բանակցությունները՝ հանգում էին հետևյալ եզրակացության. «Հողն ու ազատությունը պահելու միակ ուղին պայքարն է: Բնությունը ոչնչացնում է նրանց, ովքեր հպատակվում են: Այսօր ողջ Արցախով մեկ վառվում է պարտիզանական պատերազմի կրակը: Բռնատեղահանված գյուղերի բնակչությունը ջոկատներ կազմելով՝ լի է իր տները զենքի ուժով ետ բերելու վճռականությամբ: Հողը պիտի այրվի օկուպանտների ոտքերի տակ»: Արցախի

Ուլուբաբյան Բագրատ, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 265-266, Երևան, 2.09.1991:

Ուրբաթ, 30.08.1991:

ազատամարտիկներն իրենց սուրբ պարտքն էին համարում պաշտպանել հայրենի հողն ու ազատությունը:[1]

Այդ օրերի եզրափակիչ գործողությունը եղավ օգոստոսի 29-ին Բաքվում տեղի ունեցած Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը, որն ընդունեց ադրբեջանական պետության անկախության վերականգնման մասին Հռչակագիր: Ըստ էության՝ դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանը դուրս էր գալիս ԽՍՀՄ կազմից: Հռչակագրում ասված է, որ նորանկախ Ադրբեջանի հանրապետությունն ընդգրկված է լինելու 1918-1920թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի հանրապետության սահմաններում: Փաստորեն Բաքուն հրաժարվեց լինել Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը: Հետագայում՝ նույն թվականի հոկտեմբերի 18-ին, Ադրբեջանն ընդունելով նոր սահմանադրություն՝ վերականգնեց մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որը ոչ մի պետության իրավահաջորդը չէր, չուներ այլ պետությունների կողմից ճանաչված սահմաններ և իր կազմում չուներ ոչ Նախիջևանը և ոչ էլ Լեռնային Ղարաբաղը:[2]

Սեպտեմբերի 8-ին նշանակված էին Ադրբեջանի նախագահի ընտրությունները: Նախագահի հիմնական թեկնածուն Այազ Մութալիբովն էր, որը հատուկ խնդրել էր Մ.Գորբաչովին մինչև ընտրությունների օրը Շահումյանից դուրս չբերել չորրորդ բանակի 23-րդ դիվիզիան: ԼՂԻՄ մարզխորհրդի գործկոմը դեռևս օգոստոսի 5-ին քննարկել էր Ադրբեջանի նախագահի ընտրություններին արցախցիների մասնակցության հարցը և որոշել հավանություն տալ Ադրբեջանի հանրապետության նախագահի ընտրություններին մարզի բնակչության մասնակցությանը, եթե նախագահի ընտրություններին համատեղ անցկացվեն նաև մարզխորհրդի ժողովրդական պատգամավորների ընտրություններ: Այդ որոշումը սկզբում մամուլում չհրապարակվեց և գաղտնի էր պահվում մարզի բնակչությունից:[3] Այնուամենայնիվ արցախցիները չմասնակցեցին Ադրբեջանի նախագահի ընտրություններին:

Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանի ընդունած Հռչակագիրն արցախահայությանը կանգնեցրեց նոր ու ճակատագրական խնդրի առջև: Ադրբեջանն իրեն դուրս բերելով ԽՍՀՄ կազմից՝ հույս ուներ իր հետ տանել նաև ԼՂԻՄ-ը: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1990թ. ապրիլի 3-ի որոշման երրորդ հոդվածով Միությունից դուրս եկող հանրապետության սահմանների մեջ

[1] Նույն տեղում:

[2] Манасян А.С., նշվ. աշխ., նաև երկիր, 30.08.1991:

[3] Ազատամարտ, 23.08.1991:

գտնվող ազգային-վարչական միավորները լիակատար իրավունք ունեին տնօրինելու իրենց ճակատագիրը՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալ բաժանվող հանրապետության հետ միասին կամ մնալ ԽՍՀՄ կազմում կամ էլ տնօրինել սեփական բախտը՝ դառնալով սուվերեն պետություն: Այդ որոշմամբ ԼՂԻՄ-ը իրավունք ուներ միանգամայն օրինական ճանապարհով բաժանվել նորանկախ Ադրբեջանի Հանրապետությունից և դառնալով իր սեփական ճակատագրի տերը՝ կիրառել անկախության իր իրավունքը:

Միանգամայն հստակ էր, որ խորհրդային կայսրության հետ մեկտեղ փլուզվում էր գաղութային Ադրբեջանը, որին այդպիսին էր դարձրել խորհրդային իրավակարգը: Ուստի պետք էր շտապել և ձեռքից բաց չթողնել ստեղծված պատմական պահը: 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջան՝ բոլոր մակարդակների պատգամավորների մասնակցությամբ: Նստաշրջանը բազմակողմանիորեն քննության առնելով ստեղծված իրավիճակը՝ ընդունեց որոշում և «Հռչակագիր»՝ ԼՂԻՄ և դրան կից Շահումյանի շրջանի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն /ԼՂՀ/ հռչակելու մասին:[1]

Նստաշրջանը քննարկեց նաև մարզային խորհրդի խնդիրներն ու անելիքները՝ կապված հեղաշրջման հետևանքով երկրում ստեղծված իրավիճակի հետ: Այդ նույն օրը տեղի ունեցած ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նիստը հանրապետության գործկոմի նախագահի պաշտոնակատար ընտրեց Լեոնարդ Պետրոսյանին:

ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանը համապատասխան դիմումներ հղեց ԽՍՀՄ ժողպատգամավորների 5-րդ արտակարգ համագումարին, Ռուսաստանի նախագահին և Լեռնային Ղարաբաղի ու ադրբեջանական ժողովուրդներին:

4. Հայերի տեղահանումները որպես Ադրբեջանի պետական քաղաքականություն

Ադրբեջանահայությունը կարևոր դեր է խաղացել Բաքվի, Գանձակի, Մինգեչաուրի և Ադրբեջանի այլ քաղաքների ու բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական շինարարության և մշակութային կյանքի զարգացման գործում: Հայերի ստեղծարարությունը և հասարակական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում ունեցած

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 3.09.1991:

նվաճումները խիստ անհանգստացնում էին ազերիներին: Ադրբեջանից հայերին բռնագաղթեցնելու և նրանց ունեցվածքը հափշտակելու պանթուրքական քաղաքականությունը վաղուց էր դարձել Ադրբեջանի պետական քաղաքականություն:[1]

Ադրբեջանահայության նկատմամբ ազերիների բնաջնջման քաղաքականությունն ավելի արմատավորվեց խորհրդային իշխանության տարիներին: Նախապատերազմյան և հետպատերազմյան տարիներին հազարավոր հայ ընտանիքներ ստիպված էին Ադրբեջանից հեռանալ Հայաստան, Վրաստան, Ռուսաստան, Միջին Ասիա և այլ տեղեր: Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթեցման և արտաքսման պետական քաղաքականությունը նոր ծավալ ընդունեց մանավանդ Ղարաբաղյան շարժման տարիներին:

Ղարաբաղյան շարժման սկզբից Ադրբեջանի պետական քարոզչությունը բացահայտ ռազմարշավ էր սկսել հայության դեմ: Այդ ամենը կատարվում էր կոմունիստական վարչակարգի ղեկավարությամբ: Ադրբեջանի իշխանությունների այդ քաղաքականության առաջին զոհերը դարձան Չարդախլուն և հարևան մի շարք հայկական գյուղեր:

Ադրբեջանի իշխանությունները վաղուց էին ձգտում Շուշին լրիվ «մաքրել» հայերից: Նրանց բռնությունների հետևանքով 1988թ. մայիսին և սեպտեմբերին այնտեղից հայերը լրիվ հեռացան:

1988թ. նոյեմբերի վերջից Ադրբեջանում սկսվեցին հայերի զանգվածային ջարդեր: Այդ օրերին հայերի զանգվածային ջարդեր տեղի ունեցան Նախիջևանում, Շամախիում, Խանլարում, Մինգեչաուրում, Նուխիում, Աղդամում, Շամխորում և այլուր: Վիճակը շատ ծանր էր մանավանդ Գանձակում /Կիրովաբադ/, որտեղ այդ ժամանակ բնակվում էր 45000 հայ, որոնցից 32000-ը՝ հայկական թաղամասում: Գանձակի հայերի դեմ առաջին հարձակումը տեղի ունեցավ 1988թ. փետրվարի 28-ին, երբ հայկական թաղամաս ներխուժեցին շուրջ 1000 ազերիներ: Հայերը պաշտպանվելու նպատակով հավաքվել էին հայկական եկեղեցում: Նոյեմբերի 22-ին հայկական թաղամասում տարերայնորեն հանդես եկան ինքնապաշտպանական խմբեր, և ստեղծվեց հայերի պաշտպանության կոմիտե: Այդ նույն օրը ազերիների գազազած ամբոխը կրկին ներխուժեց հայկական թաղամաս: Տեղի երիտասարդության գլխավորությամբ կազմակերպեցին հայկական թաղամասի հերոսական պաշտպանությունը: Հայերը զրկված էին ջրից, դեղորայքից և բժշկական օգնությունից:

[1] Այդ հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս **Վ.Խոջաբեկյանի, Գ.Ավագյանի և Ս.Չոբանյանի** նշված աշխատություններում:

Քաղաքի հայ բնակչության գրեթե քառորդ մասը զրկվեց ունեցվածքից: Թալանվել և հրկիզվել էին1028 բնակարան: Նոյեմբերի 23-ին խորհրդային բանակի զորամասերը մտան Գանձակ, որտեղ որոշակի կարգ ու կանոն հաստատեցին: [1]

Այդ ծանր օրերին գանձակեցի հայերին օգնության հասան Արցախից, Խանլարի և Շահումյանի շրջաններից: Ստեփանակերտից Գրիգոր Աֆանասյանը և Ռազմիկ Պետրոսյանը Գանձակի հայերին հասցրեցին պաշտպանության միջոցներ, այլև սննդամթերք, հագուստեղեն և դեղորայք:

Իրավիճակը խիստ բարդացել էր նաև Հայաստանում, որտեղ ապրում էին շուրջ 160000 ադրբեջանցիներ: Դեռևս 1987թ. վերջից և 1988թ. սկզբից սկսած՝ հարյուրավոր ադրբեջանցի ընտանիքներ վաճառելով կամ փոխարինելով իրենց տները,տանելով ամբողջ գույքը՝ հեռանում էին Կապանի, Արարատի և այլ շրջաններից և տեղափոխվում Նախիջևան, Սումգայիթ, Շուշի կամ Բաքու: Նրանք հազար ու մի կեղծ լուրեր էին տարածում և իրենց ազգակիցներին գրգռում հայերի դեմ: 1988թ. ամառվանից սկսած զանգվածային էր դառնում բնակարանների փոխանակումը: Օր օրի մեծանում էին Հայաստանից գնացող ադրբեջանցիների և Ադրբեջանից եկող հայ փախստականների թիվը:

Ադրբեջանահայության նկատմամբ Ադրբեջանի պետական ահաբեկչության քաղաքականությունը կենտրոնական իշխանությունների դիմադրությանը չէր հանդիպում: Ադրբեջանի իշխանություններն իրականությունը շրջելով՝ աշխարհով մեկ աղաղակում էին, թե իբր Ադրբեջանից հայերը հեռանում են իրենց ցանկությամբ, իսկ Հայաստանից ադրբեջանցիները բռնագաղթվում են ջարդված ու թալանված: Ա.Վեզիրովը 1988թ. օգոստոսի 24-ին Ս.Հարությունյանին ուղարկած նամակում բողոքում է Հայաստանում ապրող «ադրբեջանցիների ծանր վիճակի» համար: Նա հայտնում էր, որ 1988թ. օգոստոսի 25-ի դրությամբ Հայաստանից Ադրբեջան է տեղափոխվել 2956 ադրբեջանցի ընտանիք՝ 13286 մարդ Արարատի, Մասիսի, Ազիզբեկովի, Եղեգնաձորի և այլ շրջաններից: Ըստ Ա.Վեզիրովի՝ նրանք վախից էին թողել իրենց տները և հեռացել Հայաստանից:[2] Ադրբեջանի ներքին գործերի մինիստրության տվյալներով 1988թ. փետրվարի 20-ից մինչև հունիսի 28-ը Հայաստանի 8 շրջաններից հեռացել են 3635 ադրբեջանցի ընտանիք՝ 16291 մարդ, մինչդեռ նույն ժամանակաշրջանում, ըստ Հայաստանի անձնագ-

Мелик-Шахназарян Левон, նշվ. աշխ., էջ 12:
ՀՀ ՀԲԿՊ ԿՊԱ, ֆ.1, գ.127, գ.564, թ.82:

ռային ծառայությունների տվյալների, հեռացել էին ընդամենը 1249 ադրբեջանցի ընտանիք՝ 4920 մարդ:[1] Ինչպես երևում է բերված տվյալներից, Ադրբեջանի իշխանությունները չէին խորշում կեղծիքներից: Հետաքրքիր է նաև այն, որ Ա.Վեզիրովն իր վերոհիշյալ նամակում ոչ մի խոսք չէր ասում այդ ժամանակ արդեն Ադրբեջանի ամբողջ տարածքում հայերի դեմ սկսված զանգվածային բռնարարքների մասին, որի հետևանքով իրենց տներն ու ունեցվածքը թողած հազարավոր հայ ընտանիքներ Ադրբեջանից փախչում էին:

Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթը համընդհանուր բնույթ ստացավ 1988թ. նոյեմբերին: Բաքվում տեղի ունեցող հանրահավաքներում հնչում էին հայերին բնաջնջելու և հանրապետությունից դուրս քշելու կոչեր: Հակառակ դրան՝ 1988-1990թթ. Հայաստանում տեղի ունեցած հանրահավաքների և ցույցերի ժամանակ կոչ էին անում զգույշ լինել ադրբեջանցիների նկատմամբ՝ նշելով, որ նրանք մեղք չունեն, և որ հանցագործներն Ադրբեջանի իշխանություններն ու ազգայնամոլ ուժերն են: Ադրբեջանցիները Հայաստանից զանգվածային հեռացան 1988թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի երկրաշարժից հետո: Երկրաշարժին հաջորդած 18 ամսում բոլոր ադրբեջանցիները Հայաստանից հեռացան: Եթե Ադրբեջանը չփոխհատուցեց այնտեղից հեռացած և իրենց ունեցվածքը թողած հայերին, ապա Հայաստանը լիովին փոխհատուցեց ադրբեջանցիներին: Ադրբեջանի խնայդրամարկղներում հայերին պատկանող հսկայական գումարներ էին մնացել, ինչպես նաև մեծ թվով բնակարաններ, այգիներ, հողատարածություններ և այլն: Այդ ամենն ազերիները հափշտակեցին և յուրացրին: Մասնագետների հաշվումներով 1988թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանից գնացած Ադրբեջանցիներին փոխհատուցվել է 76 մլն. ռուբլի:[2] Լեռնային գյուղերից հեռացած և իրենց տները չվաճառած ադրբեջանցիները որպես փոխհատուցում ստացել են 72.5 մլն. ռուբլի:

1979թ. մարդահամարի տվյալներով Ադրբեջանում կար 475.5 հազար հայ: 1988-1990թթ. նրանցից ավելի քան 300,000 բռնագաղթվել էին և թողել 92 հազարից ավելի տուն և բնակարան:[3] Հայաստանից գնացած մեկ ազերի ընտանիքին Ադրբեջանում ընկնում էր հայերի թողած ավելի քան 3 բնակարան:

Ադրբեջանի պետական քարոզչությունը կանգ չէր առնում ոչ մի կեղծիքի առաջ, մանավանդ բռնագաղթեցման և թողած սեփականության փոխհատուցման հարցում: Գրիգոր Ավագյանը 1990թ. մարտի 6-ի Հայկոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Գալուստ Գալոյանին և «Коммунист» թերթին գրած նամակում մերկացնում էր Վահաբզադեին, Անարին և ուրիշների, որոնք աղաղակում էին, թե իբր Ադրբեջանցիները Հայաստանում թողել են ավելի շատ թվով բնակարաններ և 6.5 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, որը զգալիորեն շատ է, քան Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը: Մինչդեռ իրականում Հայաստանից գնացած ադրբեջանցիները զբաղեցնում էին ընդամենը 1.2 հազար քառակուսի կմ. այն էլ ի բնե հայկական տարածք: Ադրբեջանում պետական մասշտաբի կեղծիքը հասել էր նրան, որ նույնիսկ հայտարարում էին, թե իբր Հայաստանից հեռացել է 500 հազար ադրբեջանցի:[1]

Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթն ուղեկցվում էր ջարդերով և սպանություններով: Միայն 1988թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբերին, ոչ լրիվ տվյալներով, բռնագաղթի ժամանակ Ադրբեջանում զոհվել են 270 հայազգի խաղաղ բնակիչներ:[2]

Հայաստանի իշխանությունները, մանավանդ հայկոմկուսը, քայլեր էին ձեռնարկում հանրապետության տարածքում ազգամիջյան ընդհարումները կանխելու և հանրապետությունում թե՛ ադրբեջանցիների և թե՛ մյուս ազգությունների խաղաղ կյանքն ապահովելու համար: Այդ մասին են խոսում արխիվային բազմաթիվ վավերագրեր և նյութեր: Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն 1988 թ. նոյեմբերի 29-ին քննարկելով «Իրավիճակը հանրապետությունում և այն նորմալացնելու մասին» հարցը՝ նշեց, որ հանրապետությունում, իրոք, վիճակը խիստ բարդացել է, մանավանդ խառը բնակչություն ունեցող շրջաններում: Այդ շրջաններում /Գուգարք, Կալինինո, Գորիս, Վարդենիս և այլն/ թե ադրբեջանցիների և թե հայերի կողմից չեն եղել զենքի օգտագործման փաստեր և մարդկային զոհեր: Նաև նշվեց, որ նոյեմբերի 29-ի դրությամբ Ադրբեջանից Հայաստան են բռնագաղթեցվել 19800 հայեր: Դժվար էր նրանց կենսապայմաններն ապահովել, մանավանդ որ միայն Երևանում չէին աշխատում 161 արդյունաբերական ձեռնարկություն, իսկ 123-ն էլ աշխատում էին կիսով չափ: Օրինապահ մարմիններից պահանջեց արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել «բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար և թույլ չտալ անթույլատրելի երևույթներ և ազգային

---

[1] Նույն տեղում, ց.87, գ.20, թ.63:
[2] Իրավունք, 12-18.04.2002:
[3] **Մելիք-Շահնազարյան Լևոն**, նշվ. աշխ., էջ 30:

---

[1] ՀՀ ՀՔԿՊ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 127, գ. 814, թ. 54, նաև՝ **Авакян Григор.** նշվ. աշխ., էջ 100:
[2] **Մելիք-Շահնազարյան Լևոն**, նշվ. աշխ., էջ 29:

հողի վրա որևէ միջադեպ»:[1] Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն դեկտեմբերի 4-ին կրկին անդրադառնալով հանրապետությունում ստեղծված ընդհանուր իրավիճակին՝ որոշում ընդունեց «Հանրապետությունում ազգամիջյան ընդհարումներն անհետաձգելիորեն կանխելու վերաբերյալ», որում առաջարկվում էր առանց ուշացնելու վիճակը կարգավորել Գուգարքի շրջանում և կանխել այնտեղի ադրբեջանցիների արտագաղթը:[2]

Երկրաշարժից հետո Հայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթը զանգվածային բնույթ ընդունելու կապակցությամբ Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն դեկտեմբերի 22-ին քննարկելով «Հայկական ԽՍՀ-ից ադրբեջանցի բնակիչների զանգվածային մեկնումը և ազգամիջյան հարաբերությունների կայունացման» հարցը՝ ի գիտություն ընդունեց, որ արդեն հանրապետությունից հեռացել էին 135 հազար ադրբեջանցիներ կամ հանրապետությունում ապրող բոլոր ադրբեջանցիների 78.6 տոկոսը: Հանրապետության գլխավոր դատախազին հանձնարարվեց գործ հարուցել նրանց նկատմամբ, ովքեր սրում էին ազգամիջյան հարաբերությունները:[3] Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն 1989թ. հունվարի 3-ին անդրադառնալով ԽՍԿԿ կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1988թ. դեկտեմբերի 5-ի՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում և Հայկական ԽՍՀ-ում քաղաքացիների սահմանադրական իրավունքների կոպիտ խախտումների մասին» որոշման իրագործմանը և վերլուծելով հանրապետությունում տեղ գտած որոշ սխալներն ու բացթողումները՝ որոշեց ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ: Առաջարկվեց կոնկրետ քայլեր կատարել հանրապետության բոլոր քաղաքացիների ունեցվածքն ու սեփականությունը պաշտպանելու համար:[4]

1989թ. հունվարի 14-ին դարձյալ անդրադառնալով հանրապետությունում կուսակցական պետական և տնտեսական մարմինների կողմից ազգամիջյան հարաբերությունների հարցում թույլ տված սխալներին՝ Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն ի գիտություն ընդունեց, որ արդեն Հայաստանից հեռացել էին 145 հազար ադրբեջանցիներ, որոնցից 94 հազարը միայն նոյեմբերի 24-ից հետո: Այդ ընթացքում ազգամիջյան հողի վրա տեղի ունեցած ընդհարումների առթիվ հարուցվել էր 154 քրեական գործ:[5] Ազգամիջյան ընդհարումները չկանխելու համար հանրապետությունում ԽՍԿԿ շարքերից հեռացվել էին 13 ղեկավար աշխատողներ, զբաղեցրած պաշտոններից ազատվել էին 24-ը, 68-ը ստացել էին կուսակցական տույժ: Կուսակցական տույժ էին ստացել նաև օրինապահ մարմիններում աշխատող 12 պաշտոնյաներ:[1] Բնական է, որ Ադրբեջանում կատարվում էին ավելի շատ հակահայկական գործողություններ:

Հայկոմկուսի կենտկոմի բյուրոն 1989թ. հունիսի 21-ին քննարկելով ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նույն թվականի ապրիլի 15-ի որոշումը՝ միամտորեն առաջարկվեց ստեղծել միջհանրապետական հանձնաժողով, որը Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով պետք է ընդուներ գործողության ծրագիր և զբաղվեր բռնագաղթվածներին իրենց մշտական բնակավայրերը վերադարձնելու գործով:[2]

Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ իրագործված բռնարարքներն ավելի դաժանորեն դրսևորվեցին Բաքվում, որտեղ ապրում էին ավելի քան 200 հազար հայեր: 1990թ. հունվարյան օրերին, ինչպես վերը նշվեց, Բաքվում, փաստորեն, իշխանությունը գտնվում էր ժողովակատի ձեռքում: Ա.Վեզիրովը հունվարի 13-ին հանդիպելով ժողովակատի պարագլուխների հետ՝ դրվատեց նրանց հանցագործությունները: Բաքվում նույնպես հայերի ջարդը և նրանց քաղաքից արտաքսելը կրում էր կազմակերպված բնույթ: Մոսկվան Բաքվի սարսափելի իրադարձություններին արձագանքեց միայն հունվարի 19-ին: Այդ օրը Մ.Գորբաչովը հաստատեց Ադրբեջանում արտակարգ դրության կառավարում մտցնելու վերաբերյալ հրամանը: Դրանից հետո միայն հունվարի 20-ից մինչև փետրվարի 11-ը Ադրբեջանում սպանվեց 38 զինծառայող:[3]

Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթն ու տեղահանումը նոր ծավալ ընդունեց 1991թ. ապրիլ-հունիսին: Անձնագրերի ստուգման անվան տակ Արցախում և Շահումյան-Գետաշենում հարյուրավոր հայեր ձերբակալվեցին: Ինչպես տեսանք, 1991թ. ապրիլի վերջին գործողության մեջ դրված «Օղակ» գործողության հետևանքով Գետաշենից և Մարտունաշենից բռնագաղթվեց այդ գյուղերի հայ բնակչությունը: Դրան հաջորդեցին Բերդաձորն ու Հադրութի շրջանը: Հայկական գյուղերից բնակչությանը բռնի տեղահանելու համար Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից մշակվել էր հատուկ հրա-

[1] ՀՀ ՀՔԿՊ ԿՊԱ, ֆ.1, գ. 82, գ. 30, թ. 7-8:
[2] Նույն տեղում, թ. 13-17:
[3] Նույն տեղում, թ. 65-68:
[4] ՀՀ ՀՔԿՊ ԿՊԱ, ֆ.1, գ. 83, գ. 50, թ. 5-9:
[5] Նույն տեղում, թ. 42:

[1] Նույն տեղում, թ. 43, 44-48:
[2] Նույն տեղում, գ. 57, թ. 46:
[3] **Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 40:

հանգ, ըստ որի 2-3 օր առաջ ԽՍՀՄ ներքին զորքերը շրջապատում էին գյուղը, իսկ ազերի օմօնականները ներխուժելով այնտեղ՝ թալանում էին բնակարանները, գործադրում ծեծ ու ջարդ և գյուղացիներից պահանջում թողնել գյուղը: Թալանի նպատակով հաճախ ազերի օմօնականների հետ գյուղ էին ներխուժում նաև զինվորականներ և քաղաքացիական անձնավորություններ: Գյուղերի հայ տղամարդկանց տանում էին ադրբեջանական շրջկենտրոններ՝ Ֆիզուլի, Շուշի, Ջաբրայիլ, Լաչին, և ծեծի ու ծաղրանքի ենթարկելով՝ ստիպում ստորագրել դիմումներ՝ մշտական բնակավայրերից իբր կամավոր հեռանալու մասին: Հետո մի ամիս անց բաց էին թողում, իսկ ոմանց դեմ էլ քրեական գործ էին հարուցում: Անկախ նրանից, թե կամավոր հեռանալու վերաբերյալ «դիմում» էին ստորագրել թե ոչ, բոլորին զենքի ուժով լցում էին ավտոմեքենաները և տեղափոխում հայ-ադրբեջանական սահման: Առաքել գյուղի բնակիչ Ա.Ծատուրյանի վկայությամբ՝ մայիսի 12-16-ը բռնի ուժով ավտոմատների փողերի ներքո իրենց գյուղի բնակիչներին հարկադրել են փաստաթուղթ ստորագրել, իբր ուզում են ապրել Հայաստանում և խնդրում են իրենց տեղափոխել այնտեղ: Բարբարոսները անձնագրերի ստուգման պատրվակով խուզարկել էին գյուղի բոլոր բնակարանները, թալանել էին ամեն ինչ, ամբողջ անասունը և թռչունները: Հադրութի շրջանի Ջրաբերդ գյուղից 104-ամյա Թագուհի Սարգսյանը Հայաստանի Գերագույն խորհուրդ ուղարկված նամակում գրել է, որ օրը ցերեկով իրենց տուն ներխուժած խուժանը ռուս զինվորի հետ ինչ-որ թուղթ տվեցին և ստիպեցին ստորագրել: «Ես,- շարունակում է ալեհեր կինը, - չպիտի տեսնեի, թե ինչ արեցին զինված երիտասարդները փեսայիս ու աղջկաս հետ: Մեզ կիսամերկ լցրին բեռնատարն ու տարան... Մեծահասակներից մեկը՝ Էդիկ Ալեքսանյանը, մահացավ ճանապարհին»:[1]

Սա նման վայրագություններով 1991թ. ապրիլի 30-ից մինչև մայիսի 20-ը բռնի տեղահանվեցին Խանլարի շրջանից՝ Ազատ, Մարտունաշեն և Գետաշեն, Շուշիի շրջանից՝ Մեծ շեն, Ծաղկածոր, Եղծահող և Հին շեն, Հադրութի շրջանից՝ Արևաշատ /Դոլանլար/, Ծամծոր, Քարագլուխ, Ցոր, Ջրաբերդ /Մյուլքադարա/, Կարմրաքար /Բինյաթլու/, Սարի շեն /Շաղախ/, Սարալանջ /Ջիլան/, Քարինգ /Արփանյադու/, Խանձածոր /Աղջաքենդ/, Պետրոսաշեն, Սպիտակաշեն, Բանաձոր /Բանագուր/ և Առաքել /Առաքյուլ/ գյուղերը, շուրջ 10 հազար մարդ:[1]

[1] Հայք, 22.05.1991:

Հայկական գյուղերի բռնագաղթը, սպանությունները, խոշտանգումները հիմնականում կատարում էին ազերի օմօնականները: Նաև եղել են դեպքեր, երբ խորհրդային զինվորները կանխել են հայկական գյուղերի բռնագաղթեցումը: Երբ ազերի օմօնականները 1991թ. մայիսի 15-ին փորձեցին տեղահանել Քարին տակ գյուղը, խորհրդային զինվորականները դա կանխեցին և գյուղից դուրս քշեցին օմօնականներին: Կամ, ուրիշ օրինակ, երբ Հադրութի շրջանի 9որ գյուղի բնակիչները 1991թ. մայիսի 21-ին հետ վերադարձան իրենց գյուղը, և օմօնականները կրկին փորձեցին նրանց տեղահան անել, ԽՍՀՄ ներքին զորքերի զինվորները թույլ չտվեցին: ԽՍՀՄ ներքին զորքերի ավագ լեյտենանտ Ա.Բեզրուչկոն վկայություն է տվել, թե ազերի օմօնականներն ինչպիսի բռնություններ են գործել Հադրութի շրջանի հայկական գյուղերում: Բռնագաղթեցման ժամանակ միայն Հադրութի և Բերդաձորի գյուղերում զոհվել են 5 խաղաղ բնակիչներ:[2]

Ադրբեջանի իշխանություններն օմօնականների ձեռքով ամենուր հալածում էին հայերին և նրանց ենթարկում տանջանքների: 1991թ. մայիսի 15-ին Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերից Լաչին տարվեցին 120 տղամարդ, որոնցից 43-ը պահվեցին կալանատներում ու բանտերում և ենթարկվեցին կտտանքների:

Ա.Սախարովի հիշատակին նվիրված «Խաղաղություն, առաջընթաց, մարդու իրավունքներ» առաջին միջազգային կոնգրեսի փորձագետների խմբի՝ 1991թ. մայիսի 25-29-ը հայ-ադրբեջանական սահմանային գոտի կատարած ուղևորության և բռնագաղթեցման վերաբերյալ ստուգումների արդյունքների հաշվետվության մեջ նշված է, որ կատարվել է մի շարք գյուղերի լիակատար բռնի տեղահանություն, որի հետևանքով տուժել են հազարավոր հայեր: Գետաշեն, Բերդաձոր և Հադրութ գյուղերի բնակչությանն ապրիլի 30-ին, մայիսի 6-ին և մայիսի 14-16-ը շրջապատել էին տանկերով, ուղղաթիռներով և զրահամեքենաներով զինված խորհրդային ներքին զորքերը: Նրանք ադրբեջանական օմօնի հետ ներխուժում էին գյուղերը, կալանում բնակիչներին, սպանում, խոշտանգում և ահաբեկում մարդկանց, ապօրինաբար բռնագրավում էին նրանց տները, ավտոմեքենաները, անասուններն ու անձնական ունեցվածքը: Այդ գործողություններից մի քանիսին ներկա են եղել և դրանք անձամբ ղե-

[1] **Աբրահամյան Հրանտ**, Արցախյան գոյամարտ, էջ 82-83, **Նույնի**՝ Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, էջ 54-57:

[2] **Вермишева Седа**, նշվ. աշխ., էջ 11:

կավարել Ադրբեջանի ներքին գործերի մինիստրի առաջին տեղակալ Մամեդովը, շրջգործկոմի նախագահը, շրջանային ներքին գործերի բաժնի պետը և ՊԱԿ-ի նախագահը: Օմօնականները բնակչությանը ստիպում էին «կամավոր հիմունքներով» մեկնելու մասին դիմումներ ստորագրել:[1]

Ադրբեջանի իշխանություններից հաջորդ հարվածը կրեց Շահումյանի շրջանը, որի մոտ 15 հազար հայ բնակիչները ստիպված էին 1992թ. ամռանը հերոսական մարտեր մղելով՝ հեռանալ իրենց օջախներից: Ծրագրվում էր հայաթափել ամբողջ Ադրբեջանը և Ղարաբաղը, սակայն բռնագաղթեցնելու Ադրբեջանի պետական քաղաքականությունը դեմ առնելով Արցախի պատնեշին՝ փշուր-փշուր եղավ:

Այսպիսով, սկսած 1988թ. գարնանից, երբ արցախյան պայքարը վերածվել էր համազգայինի, մինչև 1991թ. սեպտեմբերը, մինչև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության /ԼՂՀ/ ստեղծումը այն ատիճանաբար ընդլայնվում էր: Այն ավելի սրվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988թ. հուլիսի 18-ի նիստից հետո: Մոսկվան և Բաքուն իրենց հակահայկական նոր դրսևորումներով ավելի էին սրում հակամարտությունը, մանավանդ երբ Սպիտակի երկրաշարժից հետո «Ղարաբաղ» կոմիտեի և շարժման այլ ղեկավարներ նետվեցին բանտ: Մոսկվան արցախյան շարժումը կասեցնելու համար ստեղծեց Լեռնային Ղարաբաղի Հատուկ կառավարման կոմիտե, որը, սակայն, չկարողացավ երկար գոյատևել: Մեկ տարի անց այն լուծարվեց, և Արցախը հանձնվեց Ադրբեջանի հոշոտմանը: Արցախ-Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար պայքարը նոր թափ առավ 1989-1991թթ., որի արդյունքում ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Սկսած 1988թ.՝ Ադրբեջանից հայերի տեղահանումը ազերիների պետական քաղաքականությունն էր, որի հետևանքով ավելի քան 300 հազար հայ բռնագաղթվեցին և ապաստան գտան Հայաստանում՝ ավելի ծանրացնելով հանրապետության տնտեսական և սոցիալական դժվարին վիճակը: Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում և Արցախում կազմավորված ինքնապաշտպանական ջոկատները հերոսաբար հետ էին մղում հակառակորդի ոտնձգությունները:

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 28.06.1991:

Այսպես սկսվեց...

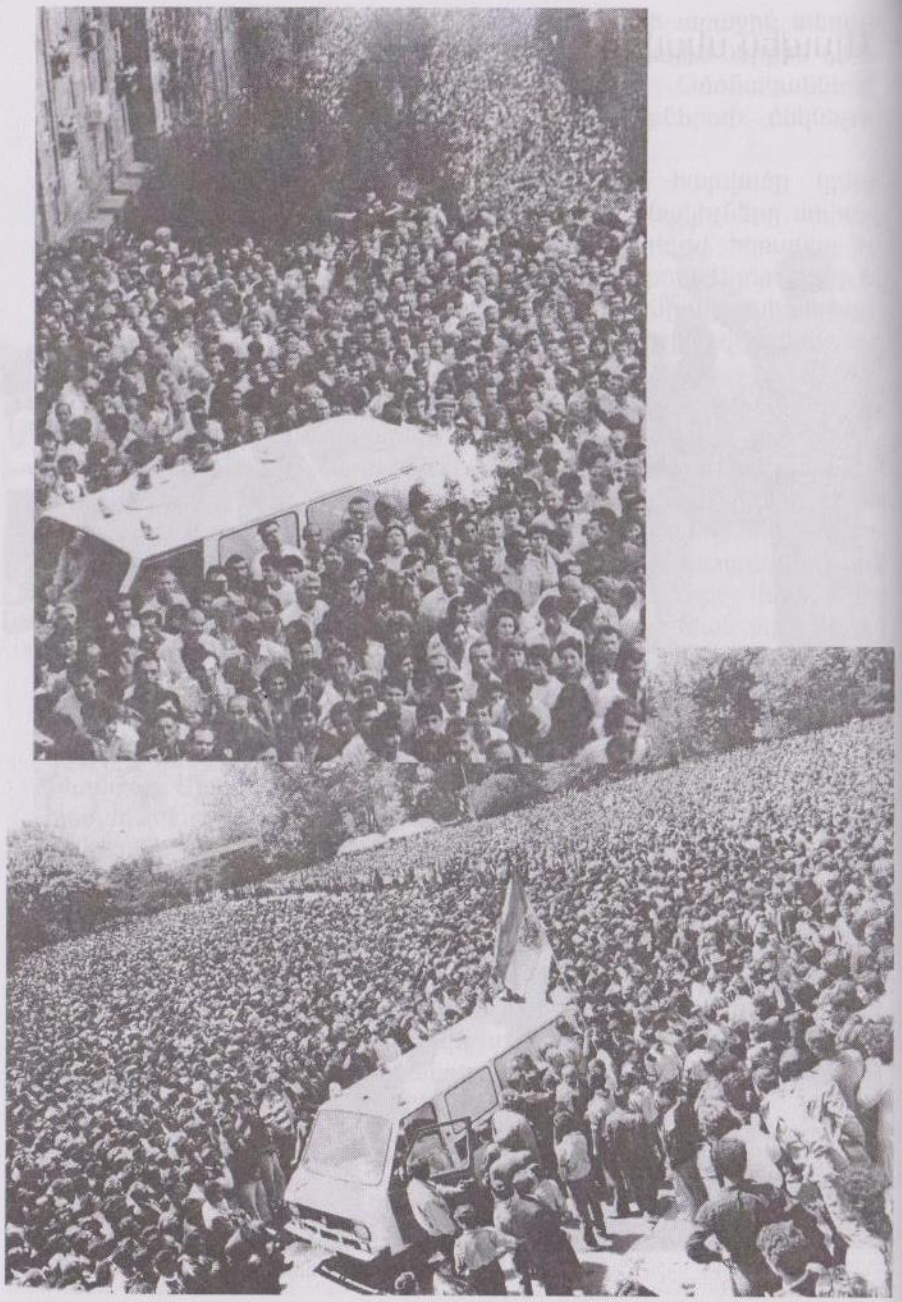

ՀԱՅԱՊՈՒՀ
ГОЛОДОВКА

ՈԳՈՒ
ՀԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
...ՈՒ ՊԱՅՔԱՐ,
ՊԱՅՔԱՐ,
ՊԱՅՔԱՐ ԵՐԳԵՑԻ...

АРМЯНСКИЙ
ДУХ НАРОДА
СИЛЬНЕЕ
ЛЮБОГО ОРУЖИЯ
ЯРКОЕ
СВИДЕТЕЛЬСТВО
ДЕМОКРАТИИ
ВОН!

ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՅԻՍ

ЖЕРТВЫ
БАКУ
НА СОВЕСТИ
ГОРБАЧЕВА
ДЕМОКРАТИЯ

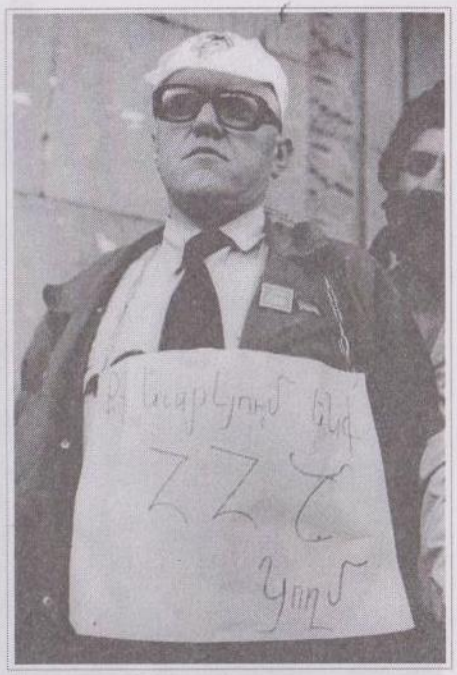

Ա. ՍԱԽԱՐՈՎԻ
ԱՆՎԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿ
ПЛОЩАДЬ
ИМЕНИ А. Д. САХАРОВА

1990թ. մայիսի 27-ին Երևանի կայարանամերձ հրապարակում զոհվածների հիշատակին...

Ս. Սարգսյանը. «Ղեռ միասնությունն ամրապնդելու վերջին ամիսներին Ղարաբաղյան շարժումը ամբողջությամբ ընդունեցինք Կարմիր գորիսեցիներ կոլեկտիվ ամուսնությունը ...սառեց ճնշումներին դիմադրելու ոգուն...

Սպասում...

Աղերս...

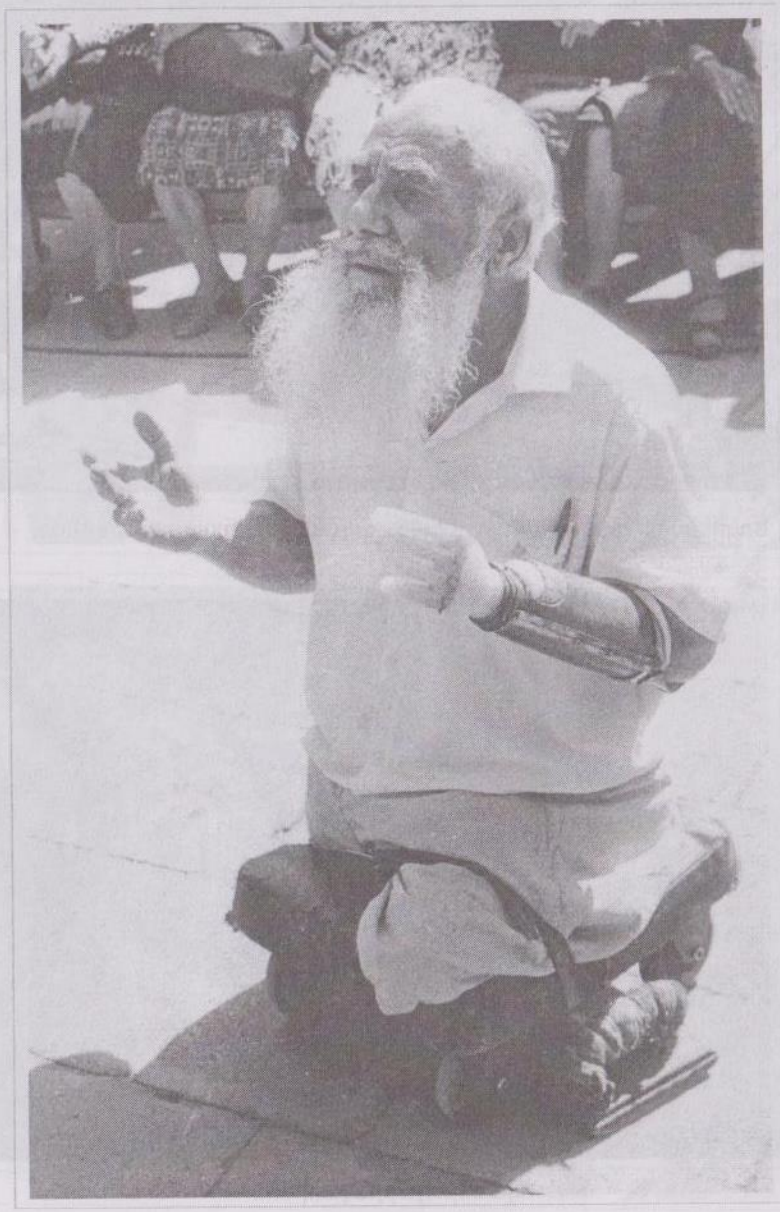

Երկրապահ կամավորների I համագումարի նախագահությունը...

Զինադադարի պահին...

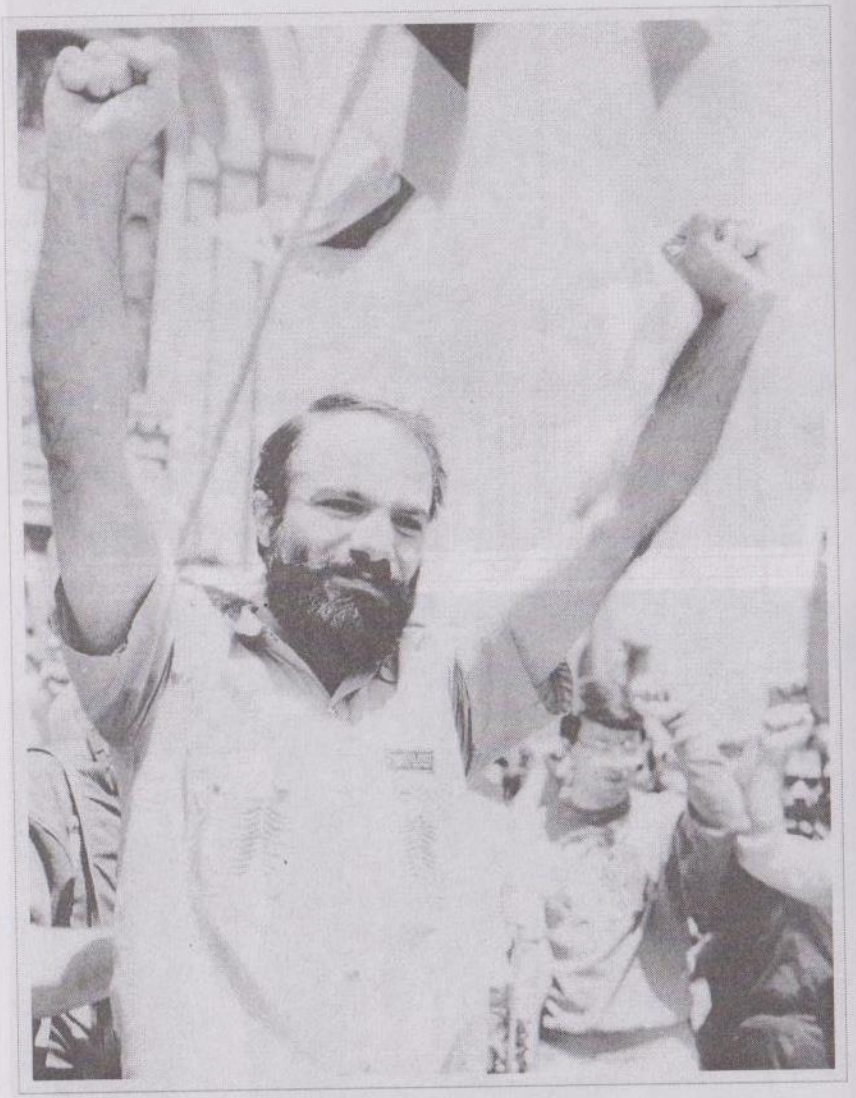

ՄՈՎՍԵՍ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

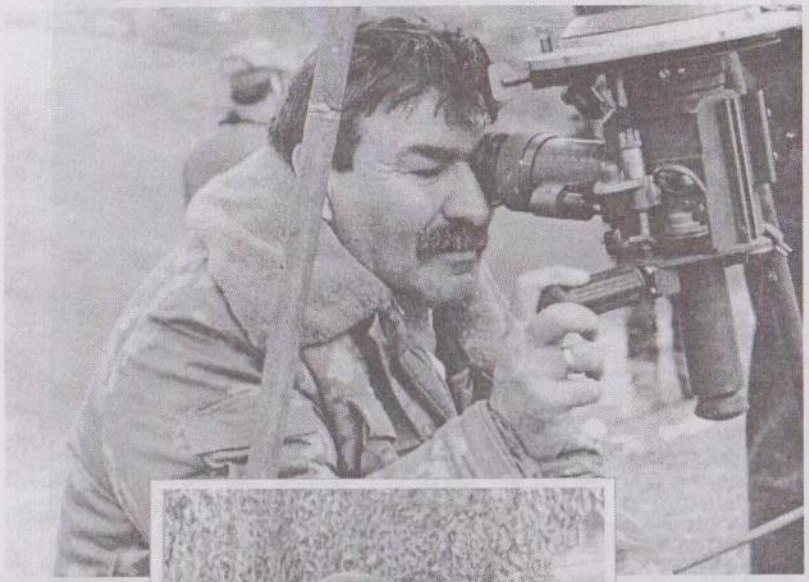

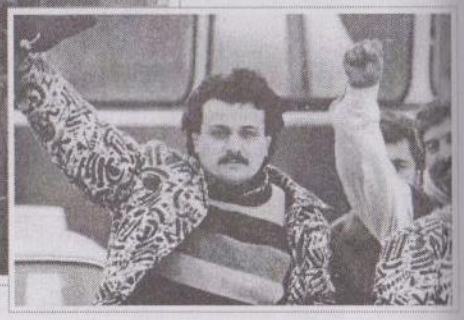

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՉՀԱՅՏԱՐԱՐՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԸ

1. ԼՂՀ կայացումը որպես արցախյան հիմնահարցի լուծման միջոց /1991թ. սեպտեմբեր – 1992թ. հունվար/

1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության /ԼՂՀ/ ստեղծումով արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թևակոխեց նոր փուլ: Իրական անկախության ճանապարհին ԼՂՀ ստեղծումն ամենավճռորոշ և գործնական քայլն էր: Դրան հաջորդեցին իրավական, քաղաքական, ռազմական և դիվանագիտական ինքնահաստատման գործողությունները: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դեմ չէր ԼՂՀ ստեղծմանը և հայտարարեց, թե արցախցիները գտել են հարցի լուծման բանալին:[1]

Ռազմաքաղաքական այդ բարդ ու դժվարին ժամանակաշրջանում ԼՂՀ հռչակումը չէր կարող անտարբեր թողնել ռազմատենչ Բաքվին և նրա գլխավոր հովանավոր Թուրքիային: Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահության 1991թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշումով արցախցիների այդ քայլը որակվեց որպես դավաճանություն «Ադրբեջանի ամբողջականության և անկախության դեմ»: Համապատասխան մարմիններին հանձնարարվեց միջոցներ ձեռնարկել արցախցիներին զինաթափելու, սեպտեմբերի 2-ի նստաշրջանը կազմակերպողների նկատմամբ քրեական գործ հարուցելու և նրանց պատասխանատվության ենթարկելու համար:[2] Ի պատասխան արցախցիների դրսևորած աննկուն կամքի՝ ազերի ելուզակները զանգվածային հարձակումներ սկսեցին գործել Արցախ-Շահումյանի, Հայաստանի սահմանամերձ շրջանների վրա: Ադրբեջանցի ժողպատգամավոր Թոֆիկ Իսմայլովը սեպտեմբերի 3-ին ելույթ ունենալով ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտահերթ համագումարում՝ զայրացած հայտարարեց, թե ադրբեջանական տարածք հանդիսացող ԼՂԻՄ-ում նոր հանրապետության ստեղծումն անօրինական է:[3]

1991թ. սեպտեմբերին այն համոզմունքը կար, որ արդեն մոտ է Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծումը: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում սեպտեմբերի 9-ին հայտարարվեց, որ շու-

---

[1] Ազգ, 4.09.1991: ԼՂՀ կայացման վերաբերյալ տես նաև՝ Արշակյան Անդրանիկ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կայացումը /1991թ. սեպտեմբեր-1992թ. հունվար/ /Կանթեղ, Երևան, 2002, էջ 172-180/:

[2] Бакинский рабочий, 4.09.1991.

[3] Նույն տեղում:

տով կվերականգնվեն մարզային իշխանությունները, մարզի տարածքից դուրս կբերվի ադրբեջանական օմօնը, և բանակցություններ կսկսվեն Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև:[1] Եվ, իրոք, Մ.Գորբաչովի նախագահությամբ սեպտեմբերի 16-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Պետական խորհրդի նիստը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ում վերականգնել մարզային և տեղական իշխանությունները, մարզի տարածքից դուրս բերել բանակը և բոլոր ռազմական միավորումները:[2] Ի պատասխան դրան՝ Ադրբեջանի ժողովրդական պարագլուխ Ա.Ալիևը հանրապետության հեռուստատեսությամբ կոչ արեց Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկել 200 հազարանոց զինյալ ուժեր՝ «այնտեղ կարգ հաստատելու համար»: Նա բոլոր ադրբեջանցիներից պահանջեց զինվել և պատերազմ սկսել Հայաստանի դեմ: Հենց ժողովրդական ճնշման տակ Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը նոյեմբերի 26-ին որոշում ընդունեց լուծարել ԼՂԻՄ-ը և Ստեփանակերտը վերանվանել Խանքենդի:[3] Սեպտեմբերի 8-ին Ադրբեջանի նախագահ ընտրված Այազ Սուբալիբովը դրանով փորձում էր հիմնավորել, որ չկա Լեռնային Ղարաբաղի մարզ, հետևապես չկա և Ղարաբաղի հիմնախնդիր: Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում Ադրբեջանի այդ որոշումը գնահատվեց որպես սադրանք հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Ստեղծված նոր պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի լուծման միջնորդի ու երաշխավորի դերը ստանձնեցին Ռուսաստանի և Ղազախստանի նախագահներ Բորիս Ելցինն ու Նուրսուլթան Նազարբաևը: Նրանք ժամանելով Անդրկովկաս՝ սեպտեմբերի 22-ին Ստեփանակերտում բանակցություններ վարեցին ԼՂԻՄ ղեկավարության հետ, իսկ հաջորդ օրը Ժելեզնովոդսկում ընդունվեց հայտարարություն, որով փաստորեն դրվեց Արցախի հիմնահարցը բանակցությունների միջոցով լուծելու գործընթացի սկիզբը:

1991թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետությունում անցկացված հանրաքվեի հիման վրա սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Սեպտեմբերի 24-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դիմում հղեց ՀՀ քաղաքացիներին և աշխարհասփյուռ հայությանը: Այնտեղ նշված էր, որ վերադարձը դեպի ինքնուրույնություն հեշտ չի լինելու, և ազատության ճանապարհին սպասվում են նոր փորձություններ: Հայ ժողովրդին կոչ էր արվում համախմբվել և միասնաբար ձեռնամուխ լինել ժողովրդավարական ու

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 10.09.1991:

[2] Правда, 17.09.1991.

[3] Бакинский рабочий, 27.11.1991.

անկախ Հայաստանի արարմանը՝ հանուն գալիք սերունդների բարօրության ու երջանկության:[1]

1991թ. օգոստոսի 24-ից դադարել էին ինքնաթիռային թռիչքները Ստեփանակերտ, սեպտեմբերից մուտք չէր գործում ոչ մի գնացք, վառելիքի բացակայության պատճառով սեպտեմբրի 19-ից չէր աշխատում Ստեփանակերտի ավտոձեռնարկությունը, հաճախակի անջատվում էր էլեկտրականությունը, վտանգված էր գազի մատակարարումը:[2] Օր օրի ավելանում էին սպանությունների ու մարդկանց պատանդ վերցնելու դեպքերը: Եթե 1990-ին Արցախում թշնամու գնդակից սպանվել էին 43 հոգի, ապա 1991-ին այդ թիվը հասավ 153-ի: 1991-ի աշնան վերջին Ադրբեջանի բանտերում կային ավելի քան 250 պատանդներ, որոնցից շատերին աշխատեցնում էին Դաշքեսանի քարհանքերում և այլ վայրերում: Նոյեմբերի 20-ին Մարտունու շրջանի Բերդաշեն /Ղզղալու կամ Կարաքենդ/ գյուղի տարածքում դեպի սարը ձգված թեքության վրա աղետի ենթարկվեց «Մի-8» ռազմական ուղղաթիռը, որը Աղդամից օդ բարձրանալով՝ շարժվում էր Մարտունու կողմը: Ուղղաթիռում գտնվող բոլոր 23 հոգին զոհվեցին, այդ թվում նաև Ղարաբաղի արտակարգ դրության նոր պարետ գեներալ-մայոր Ն.Ժենկինը, գեներալ-մայոր Կովալյովը, Ժելեզնովոդսկի հռչակագիրն իրականացնող ռուս և ղազախ այլ պաշտոնյաներ: Ադրբեջանում փորձեցին հայերին մեղադրել ուղղաթիռը կործանելու մեջ: Մինչդեռ, ամբողջ Արցախը սգում էր Նիկոլայ Ժենկինի՝ այդ արդար և բարեկիրթ զորականի մահը: Նշանակվելով պարետ՝ նա հենց առաջին օրվանից փորձում էր արցախցիների համար նպաստավոր որոշ կարևոր հարցեր լուծել: Օրինակ՝ երբ Տող գյուղից հեռացած ազերիները փորձեցին նորից վերադառնալ, Ն.Ժենկինը պայման դրեց, որ դա հնարավոր կլինի, եթե Շահումյանի, Շուշիի և Հադրութի շրջանների 24 գյուղերից բռնագաղթված բոլոր հայերը վերադառնան իրենց օջախները:

Ստեփանակերտում հոկտեմբերի 28-ին կայացած արտադրական ձեռնարկությունների տնօրենների խորհրդի նիստը, քննարկելով ստեղծված տնտեսական և քաղաքական ծանր իրադրությունը, հարց բարձրացրեց ստեղծելու ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ և զինված ուժեր: Դա բխում էր արդեն Ադրբեջանում բանակ ստեղծելու և այն Լեռնային Ղարաբաղի դեմ հանելու վտանգին դիմագրավելու հրամայականից: Ակնհայտ էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի, հատկապես Ստեփանակերտի շուրջ գտնվող ադրբեջանական բոլոր բնակավայրերը, մանավանդ Շուշին, վեր էին ածվել ռազ-

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 25.09.1991:

[2] Աբրահամյան Հրանտ, Ճակատագրին ընդառաջ, էջ 144:

մական հենակետերի: Ստեփանակերտն ու մոտակա հայկական գյուղերը 1991թ. սեպտեմբերից սկսած անընդհատ կրակի տակ էին: Նոյեմբերի սկզբին ԽՍՀՄ ՊՆ, ՆԳՆ և ՊԱԿ-ի մի խումբ գեներալներ ժամանելով Լեռնային Ղարաբաղ՝ ծանոթացան ընդհանուր վիճակի հետ: ՆԳՆ զորքերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վ.Սավինը նոյեմբերի 8-ին ելույթ ունենալով համամիութենական ռադիոյով և ամփոփելով ստուգման արդյունքները՝ հայտարարեց, որ առաջիկայում դեռ ԽՍՀՄ ՆԳՆ ստորաբաժանումները դուրս չեն բերվի Լեռնային Ղարաբաղից, որպեսզի պաշտպանեն երկրամասի խաղաղ բնակչությանը: Այդ հայտարարությունը և վերջին շրջանում Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում տեղակայված խորհրդային զինված ուժերի՝ արցախահայության նկատմամբ դրսևորած բարի վերաբերմունքը ոգևորել էին մարզի հայությանը:

Ադրբեջանը 1991թ. դեկտեմբերին Լեռնային Ղարաբաղը ներքաշեց պատերազմական գործողությունների մեջ՝ նպատակ ունենալով այն նվաճել և հայաթափել: Շուշիից, Կրկժանից, Ջանհասանից, Խոջալուից և Մալիբեյլուից ադրբեջանական զինված կազմավորումները տարբեր տրամաչափի հրանոթներից և այլ զինատեսակներից անընդհատ ռմբակոծում էին Ստեփանակերտը և մոտակա հայկական գյուղերը:

ԼՂՀ իշխանությունները, երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելուց և բնակչության անվտանգությունն ապահովելուց բացի, ունեին մեկ այլ կարևոր խնդիր՝ արագացնել հանրապետության կայացման գործընթացը: Այդ առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ 1991թ. նոյեմբերի 26-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների Գործադիր խորհրդի նստաշրջանը, որը որոշում ընդունեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1990թ. ապրիլի 3-ի որոշման հիման վրա Լեռնային Ղարաբաղում հանրաքվե անցկացնելու մասին: Այն նշանակվեց դեկտեմբերի 10-ին՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության օրը, Ադրբեջանում անցկացվելիք համանման հանրաքվեից մեկ շաբաթ շուտ: Այդ օրը արցախահայությունը պետք է համաժողովրդական քվեով հաստատեր 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակված ԼՂՀ անկախությունը: Միևնույն ժամանակ ընդունվեց ժամանակավոր կանոնադրություն՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների վերաբերյալ: ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերն իր տարածքից դուրս բերելու Ադրբեջանի խորհրդարանի պահանջի կապակցությամբ նստաշրջանը հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատրաստ է այդ զորքի մի մասը տեղակայել իր տարածքում: Նստաշրջանը նաև հայտարարեց, որ մինչև սահմանադ-

ության ընդունումը հանրապետությունում կգործեն ԽՍՀՄ օրենքները:[1]

1991թ. դեկտեմբերի 10-ի ԼՂՀ անկախության հանրաքվեին ներկա գտնվելու նպատակով աշխարհի մի շարք երկրներից եկան 40 անկախ դիտորդներ, այդ թվում՝ Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Քերոլայն Քոքսը: Քվերարկության իրավունք ունեցող 132328 արցախցիներից քվեարկության ներկայացան 108736-ը /82,2%/, որոնցից 108615-ը /99,89%/ քվեարկեցին Արցախի անկախության օգտին: Հանրապետության տարածքում ապրող ադրբեջանցիները հանրաքվեին չմասնակցեցին:[2] Հանրաքվեին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող ԼՂՀ քաղաքացիների մասնակցության կազմակերպումն իր վրա վերցրեց «Արցախ» հայրենակցական միությունը:

Դիտորդներն արձանագրեցին, որ ԼՂՀ-ում անկախության հանրաքվեն անցել է միջազգային բոլոր նորմերին համապատասխան, և ոչ մի խախտում չի արձանագրվել: Նրանք հատուկ դիմում հղեցին աշխարհի խորհրդարաններին և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահին, որտեղ նշվում էր, որ ադրբեջանական կողմն ամեն կերպ փորձել է խոչընդոտել հանրաքվեի անցկացմանը: Միայն այդ օրը նրանց կողմից արձակված հրթիռների և արկերի պայթյունից զոհվել են 7 և վիրավորվել՝ 11 մարդ:[3] Անկախ դիտորդներն արձանագրեցին նաև, որ ադրբեջանական կողմը «վարում է զավթողական պատերազմ՝ ազատության և ժողովրդավարության համար մարտնչող Լեռնային Ղարաբաղի հայերի դեմ»: Նրանք գտնում էին, որ Ռուսաստանը պետք է հավաստի 1813թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյուլիստանի պայմանագիրը կատարելու պարտականությունը և լինի Արցախի ժողովրդի խաղաղ կյանքի երաշխավորը: Բացի այդ, նրանք առաջարկում էին մինչև Արցախից խորհրդային բանակի հեռանալը հայերին վերադարձնել նրա իսկ աջակցությամբ զավթված հայկական բնակավայրերը:[4]

Հանրաքվեն ողջունեցին Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Գերմանիայից, Բուլղարիայից, աշխարհի այլ երկրներից եկած բազմաթիվ դիտորդներն ու լրագրողները,

---

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 28.11.1991:

[2] Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի որոշ իրավաքաղաքական հարցեր, Երևան, 1994, էջ 17: Նկատենք, որ 1991թ. դեկտեմբերի 10-ի դրությամբ Շահումյանի շրջանի հետ միասին ԼՂՀ-ն ուներ 207678 բնակիչ, որոնցից 166066-ը հայ, 38737-ը՝ ադրբեջանցի և 2875 ռուս: Քվեարկությանը չմասնակցած ադրբեջանցիների թիվը կազմել է ընդամենը 10555 մարդ:

[3] **Արշակյան Անդրանիկ**, նշվ. աշխ., էջ 515-520:

[4] Հայաստանի Հանրապետություն, 14.12.1991:

ԽՍՀՄ և Ռուսաստանի Դաշնության ժողովրդական պատգամավոր, «Ժողովրդական Ռուսաստան» շարժման համակարգիչ խորհրդի համանախագահ Յուրի Աֆանասևը, ԽՍՀՄ ժողպատգամավոր, գնդապետ Վլադիմիր Սիմոնովը և ուրիշներ: Նրանք ի լուր աշխարհի հայտարարեցին, որ իրենք տեսան «մարտնչելու պատրաստ արցախցիներին...»:[1]

1991թ. դեկտեմբերի 16-ին ԼՂՀ Գործադիր խորհրդի գործադիր կոմիտեի անունից դիմում հղվեց ՍԱԿ-ին, ինչպես և Անկախ Պետությունների Համագործակցությանը /ԱՊՀ/, որով խնդրվում էր ԼՂՀ-ը ճանաչել որպես անկախ պետություն, որը երաշխավորում է «միջազգային ճանաչված բոլոր նորմերի, մարդու՝ անկախ ազգային պատկանելությունից և կրոնական համոզմունքներից, իրավունքների և ազատությունների պաշտպանումը»:[2] ԼՂՀ-ը նաև դիմեց ԱՊՀ-ի մեջ մտնելու համար:

1991թ. դեկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ Գործադիր խորհրդի նիստը դիմում հղեց Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ Ա.Մութալիբովին, խորհրդարանին և ադրբեջանական ժողովրդին, որում ընդգծվում էր, որ դեկտեմբերի 10-ին ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն հաստատել է արցախցիների աննկուն կամքը: Սակայն շարունակվող անկայունությունը և պատերազմական վիճակը երկու կողմերին էլ պատճառում են մեծ կորուստներ: ԼՂՀ-ը պատրաստակամություն էր հայտնում հավասար իրավունքներով և պարտականություններով բանակցություններ սկսել Ադրբեջանի Հանրապետության հետ և պարտավորվում էր միջազգային նորմերին համապատասխան՝ իր տարածքում հարգել ազգային փոքրամասնությունների շահերն ու իրավունքները:[3] Արցախում չկար հաց ու վառելիք, իսկ Ստեփանակերտը կրկին զրկվել էր ջրից: Երևանից թռչող ուղղաթիռները հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները՝ վայրէջք էին կատարում Քոլատակում, Կարմիր շուկայում, Ճարտարում, Գիշիում, Տումիում, Ստեփանակերտի մարզադաշտում, Շուշում և որտեղ հնարավոր էր: Նրանք Արցախ էին հասցնում պաշտպանության միջոցներ, սննդամթերք, դեղորայք, վառելիք, կամավորներ, իսկ Արցախից Երևան էին տեղափոխում հիվանդներին, վիրավորներին, երեխաներին, ծերերին: «Երկիր» օրաթերթի թղթակցի այն հարցին, թե ինչպե՞ս է Հայաստանը պետական մակարդակով զբաղվում Արցախի պաշտպանության խնդրով, երբ Ալմա-Աթայում ստորագրվել է համաձայնագիր, որի համաձայն Հայաստանը պարտավոր է հարգել հարևան պետության սահման-

[1] Խորհրդային Ղարաբաղ, 18.12.1991:
[2] Երկիր, 18.12.1991:
[3] Նույն տեղում, 21.12.1991:

ները, ՀՀ պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Վազգեն Սարգսյանը պատասխանել է. «Արցախի ժողովուրդն ինքն է կազմակերպում իր պաշտպանությունը, իսկ մենք նրան օգնում ենք, ինչպես կարող ենք: Մյուս հանգամանքն այն է, որ մենք կարող ենք Արցախին օգնել որպես դաշնակից պետություն... Արցախի ժողովուրդը մերն է, Արցախի հողը մերն է, և մենք իրավունք չունենք այդ հարցում մի կողմ քաշվել... Արցախը պետք է վերածենք հզոր ռազմական ամրոցի: Ադրբեջանը վաղ թե ուշ կհամակերպվի Արցախի գոյության հետ... Ադրբեջանցիներն իրենց արմատները չունեն Արցախում և չեն ուզում նրա համար զոհվել: Նրանց զոռով քշում բերում են մեր դեմ կռվելու...»: Վազգեն Սարգսյանը այդ հարցազրույցում արել է նաև հետևյալ արժեքավոր դիտողությունը. «Չի կարելի կռվող տղաների մեջ կուսակցական տարբերություն դնել: Տղաների թափած արյունը չի կարող այս կամ այն կուսակցությանը պատկանել: Առավել ևս՝ թափված արյունը չի կարող նվիրվել այս կամ այն կուսակցությանը, երբ կա մեծագույն սրբությունը՝ ազգը, որի զոհասեղանին էլ իրենց կյանքն են դրել նրա լավ զավակները»:[1]

ԼՂՀ Գործկոմի նախագահ Լեոնարդ Պետրոսյանը դեկտեմբերի 23-ին հանդես եկավ ԱՊՀ-ի անդամ երկրների նախագահներին ու խորհրդարաններին ուղղված հայտարարությամբ, որտեղ ներկայացնելով Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի դեմ կատարվող հանցագործությունները՝ ԱՊՀ-ի ժողովուրդների և նախագահների ուշադրությունը հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ «Ադրբեջանի կողմից իրագործվող խոշորամասշտաբ հարձակման անուղղելի հետևանքների համար պատասխանատվությունն ընկնում է ոչ միայն նրա ղեկավարության, այլև բոլոր նրանց վրա, ովքեր անտարբեր մնացին ավելի քան երեք տարի տառապող Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի բազմաթիվ դիմումներին ու ժամանակին գործուն միջոցներ չձեռնարկեցին հարձակվողներին կանգնեցնելու համար»:[2]

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դեկտեմբերի 26-ի փակ նիստում քննության առնելով ԼՂՀ-ում ստեղծված վիճակը՝ ընդունեց հայտարարություն, որով ԱՊՀ երկրներին կոչ էր արվում «գործուն միջոցներ ձեռք առնել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության անվտանգության և կենսագործունեության ապահովման համար»:[3] Ի պատասխան այդ հայտարարության՝ Ադրբեջանը նույն օրը դադարեցրեց Ստեփանակերտի էլեկտրաքազամատակա-

[1] Երկիր, 28.12.1991:
[2] Նույն տեղում, 24.12.1991:
[3] Հայաստանի Հանրապետություն, 27.12.1991:

ռարումը, իսկ 28-ին պայթեցրեց Աղդամից Ստեփանակերտ մտնող և այնտեղից շրջանները գնացող գազատարը:

Հանրաքվեից հետո արցախցիների հիմնական խնդիրը դարձավ Գերագույն խորհրդի ձևավորումը: ԼՂՀ առաջին Գերագույն խորհրդում, որն անվանվեց ԼՂՀ Խորհրդարան, իսկ հետո՝ ԼՂՀ Ազգային ժողով, պետք է ընտրվեր 81 պատգամավոր: Ընտրությունների օրը նշանակվեց դեկտեմբերի 28-ը: Դրանց անցկացման կարգը հաստատվեց ԼՂՀ Գործկոմի խորհրդի դեկտեմբերի 19-ի նիստում: Ստեղծվեց Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների մասին տեղյակ պահվեցին հանրապետության ադրբեջանաբնակ բնակավայրերի բնակիչների, և նրանց ուղարկվեցին ընտրություններին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը: Սակայն ադրբեջանցիները բոյկոտեցին ընտրությունները, իսկ Շուշիից տրվող հեռուստահաղորդումներում հակահայ վայրահաչությունը նոր թափ ստացավ:

1991թ. դեկտեմբերի 28-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններն անցան Ադրբեջանի պարտադրած պատերազմական գործողությունների պայմաններում: Միայն այդ օրը արցախցիները տվեցին 18 զոհ, տասնյակ վիրավորներ, ռմբակոծվեց ավելի քան 40 բնակավայր, ավերվեցին Ստեփանակերտի մարզային ու մանկական հիվանդանոցները և բազմաթիվ այլ շինություններ:[1] Երկու օր անց՝ դեկտեմբերի 30-ին, ԱՊՀ երկրների ղեկավարները դիմելով Ադրբեջանի և Հայաստանի ղեկավարներին՝ կոչ արեցին Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը լուծելու համար ակտիվացնել բանակցությունները, սակայն Ա.Մութալիբովը ոչ միայն չընդունեց այդ կոչը, այլև պահանջեց չմիջամտել Ադրբեջանի անկախ հանրապետության ներքին գործերին: Այդ նույն օրը Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի 18 ակադեմիկոսներ դիմելով Բ.Ելցինին՝ խնդրեցին միջամտել, որպեսզի վերջ տրվի Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող արյունահեղությանը: Նույն օրը ԼՂՀ Գործադիր կոմիտեն հեռագիր հղելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին, Եվրամիության ղեկավարներին, ԱՊՀ երկրների ղեկավարներին և զորքերի գլխավոր հրամանատար, ավիացիայի մարշալ Ե.Շապոշնիկովին՝ հաղորդեց, որ թնդանոթների կիրառմամբ իրականացվում է ԼՂՀ հայերի ցեղասպանություն, որի պատասխանատվությունը բացառապես ընկնում է Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարության վրա: Նաև նշվում է, որ նոր տարվա նախօրեին շուրջօրյա հրետակոծման հետևանքով ավերվել են հայկական տասնյակ բնակավայրեր, սպանվել ու վիրավորվել են հարյուրավոր խաղաղ բնակիչներ, այդ թվում՝ կանայք, ծերեր և երեխաներ,:[1]

1992թ. հունվարի 4-ին կրկին Ստեփանակերտ ժամանեց Քերոլայն Քոքսը: Նրա հետ էին տարբեր երկրներից 10 դիտորդներ: Եկել էին նաև Ռուսաստանի մի խումբ խորհրդարանականներ և արտասահմանյան լրագրողներ՝ ներկա գտնվելու ԼՂՀ նորընտիր Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանին: Նրանք դատապարտեցին ադրբեջանական իշխանությունների կողմից արցախահայության դեմ կազմակերպված վայրագությունները:

1992թ. հունվարի 6-ին 51 պատգամավորներից 48-ի մասնակցությամբ /ճանապարհները փակ լինելու պատճառով 3 պատգամավոր չէին կարողացել հասնել Ստեփանակերտ/ և 80 դիտորդների ու լրագրողների ներկայությամբ «Հայր մերով» ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը սկսեց աշխատանքը: Առաջին նիստում ընդունվեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության Հռչակագիրը», որով ԼՂՀ-ն հայտարարվեց անկախ պետություն, որի տարածքում պետք է գործեն միայն ԼՂՀ սահմանադրությունն ու օրենքները: Հռչակագրում նաև ասված է, որ ԼՂՀ-ում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին, նրա տարածքում ապրող բոլոր բնակիչները հանրապետության քաղաքացիներ են, որոնք գտնվում են ԼՂՀ պաշտպանության տակ: Հանրապետության ամբողջ տարածքը, նյութական ու հոգևոր հարստությունները պատկանում են հանրապետությանը և նրա ժողովրդին: ԼՂՀ պետական լեզուն հայերենն է:[2] Որոշվեց ստեղծել հանրապետության իշխանության բարձրագույն մարմիններին ենթակա սեփական ռազմական ուժեր, որոնց հիմնական խնդիրը պետք է լինի ԼՂՀ սահմանների պաշտպանությունը և բնակչության անվտանգության ապահովումը:

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը հունվարի 8-ին 42 ձայնով ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց 33-ամյա պատմաբան Արթուր Մկրտչյանը: Նախագահի տեղակալ ընտրվեց Գեորգի Պետրոսյանը, քարտուղար Վլադիմիր Հակոբյանը: Նախագահի առաջին տեղակալի տեղը մնաց թափուր, որովհետև այդ տեղի համար առաջադրված թեկնածուներից ոչ մեկն անհրաժեշտ ձայներ չստացավ:

Նստաշրջանում ընդունվեց արտաքին դրության մասին որոշում, և ստեղծվեցին մի շարք հանձնաժողովներ: Պաշտպանության և անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ ընտրվեց Վալերի

[1] **Արշակյան Անդրանիկ**, նշվ. աշխ., էջ 550-567, 630-631:

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 4.01.1992:

[2] Աբրահամյան Հրանտ, Ճակատագրին ընդառաջ, էջ 151:

Բալայանը, արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ՝ Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը, կրթության, գիտության, լեզվի, մշակույթի և լրատվության հանձնաժողովի նախագահ՝ Համլետ Գրիգորյանը: Մարզային դատարանն ու դատախազությունը համապատասխանաբար վերանվանվեցին ԼՂՀ Գերագույն դատարան և Գերագույն դատախազություն: Ստեղծվեց հանրապետության Նախարարների խորհուրդ, որի նախագահ հաստատվեց մասնագիտությամբ տնտեսագետ Օլեգ Եսայանը, տեղակալ՝ Բորիս Առուշանյանը:

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը կոչով դիմեց ՄԱԿ-ին, աշխարհի բոլոր պետություններին, մասնավորապես ԱՊՀ երկրներին՝ խնդրելով ճանաչել ԼՂՀ-ն և օգնել կանխելու արցախահայության ցեղասպանությունը:[1]

Այսպիսով, 1991թ. սեպտեմբերից Լեռնային Ղարաբաղի նորաստեղծ Հանրապետության համար սկսվեց ակտիվ և պատասխանատու գործընթաց: Իշխանության եկան Ղարաբաղյան պայքարում կոփված նոր ուժեր:

Մինչ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը՝ հունվարի 3-ին ստացվել էր Հ�հ Գերագույն խորհրդի դիմումը, որտեղ նշված էր, որ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թևակոխել է նոր՝ պետականության հաստատման շրջան: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը համոզված էր, որ այն կընթանա միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան՝ օրինական հիմքերի վրա դնելով ԼՂՀ քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանությունը: Նաև ասված էր, որ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հայ ժողովրդի անունից հավաստիացնում է ԼՂՀ Գերագույն խորհրդին, որ բոլոր միջոցներով զորավիգ կլինի Արցախի պետականության հաստատմանն ու ամրապնդմանը: Սակայն այդպես էլ ՀՀ բարձրագույն իշխանությունը պաշտոնապես չշնորհավորեց ԼՂՀ նորընտիր իշխանություններին: Պատճառը, թերևս, Հայ հեղափոխական դաշնակցության անդամի՝ Արցախի Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվելն էր:

2. Շուշիի ազատագրումը և Արցախ-Հայաստան անմիջական կապի հաստատումը

Ադրբեջանի իշխանությունները 1991թ. վերջին և 1992-ի սկզբին Արցախը ներքաշեցին պատերազմի մեջ: Նրանք ԼՂՀ-ի հետ բանակցություններ սկսելու ոչ մի միտում չունեին: Ադրբեջանա-

[1] Աբրահամյան Հրանտ, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 153:

թուրքական քարոզչությունը աշխարհով մեկ աղաղակում էր, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղում գործում են օտարերկրյա վարձկաններ, որոնք ոչնչացնում են այնտեղ ապրող ադրբեջանցիներին: Դա պաշտոնապես ժխտվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից: Հունվարի 10-ին «Գրադով» ռմբակոծվեց Ստեփանակերտը, իսկ 13-ին՝ Շահումյանը: Ստեփանակերտն «Ալազան» հրթիռներով և «Տ-12» ականներով կրկին ռմբակոծվեց հունվարի 13-ի լույս 14-ի գիշերը: Դրանից մեկ օր առաջ Շահումյանի շրջկենտրոնը գնդակոծվել էր «Նուրս» կայանքից և 100 մմ հրանոթներից, որի հետևանքով զոհվել էր հինգ հոգի:[1] Չէր դադարում Հադրութի գնդակոծումը: Հունվարի 14-ից հակառակորդի լայնածավալ հարձակումների հետեվանքով Արցախի վիճակը ծայրաստիճան ծանրացավ: Զոհերի և ավերածությունների թիվը աճում էր ժամ առ ժամ: Ստեփանակերտն ու Մարտունին հունվարի 20-ի գիշերը ենթարկվեցին զանգվածային հրետանակոծության: Ամիրանլարի կողմից արձակված հրթիռներից ու արկերից Մարտունիում զոհվեցին ութ հոգի: Ստեփանակերտը հիմնականում ռմբակոծվում էր Շուշիի և Ջանհասանի կրակակետերից: Ստեփանակերտում զոհվեցին երկու հոգի, այդ թվում՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վիգեն Շիրինյանը: Բնակչությանը և վիրավորներին բժշկական օգնություն ցույց տալու համար Հայաստանից շտապ ԼՂՀ ժամանեց բժիշկների ջոկատ:

Արթուր Մկրտչյանը հունվարի 15-ին պատասխանելով լրագրողների հարցերին՝ նշեց, որ սահմանային գոտու բնակչության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով հանրապետությունում ստեղծվող բանակի կողքին դեռևս գոյություն կունենան աշխարհազորային ջոկատները: Նա վստահեցրեց, որ բնակչությանը պաշտպանելու և նրանց կենցաղային ծանր պայմանները թեթևացնելու համար հանրապետության իշխանությունները կանեն հնարավոր ամեն ինչ: Ռումբերի պայթյունի տակ Ստեփանակերտի փողոցներից հավաքվում էին կենցաղային աղբը, ավտոմեքենաներով ջուր էին բաժանում բնակչությանը, բոլոր շենքերի նկուղները մաքրվել և վեր էին ածվել ռմբապաստարանների, արտեզյան ջրհորներում փոքր հզորության էլեկտրակայաններ էին տեղադրվել, որպեսզի ջուր մատակարարվի, քաղաքի բնակչությանը բաժանում էին մոմ, նավթավառներ և այլ կենցաղային առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ, որոնք ուղղաթիռներով բերվում էին Հայաստանից: Նախապատրաստվում էին բնակչությանը կտրոններով այլուր վաճառել: ԼՂՀ նախագահը մամուլի ասուլիսում հայտարարեց, թե Ղարա-

[1] Երկիր, 15.01, 16.01, 17.01.1992, Голос Армении, 16.01, 17.01.1992, **Բալայան Զորի**, Դժոխք և դրախտ, էջ 116-119 և այլն:

բաղի ու Հայաստանի հանրապետությունները պետք է լինեն մի միասնություն, իսկ դրա համար պետք է գործողության մեջ դնել 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի որոշումը: Լրագրողներից մեկի այն հարցին, թե ՀՀ կճանաչի ԼՂՀ-ն, Ա.Մկրտչյանը ժխտական պատասխանեց՝ ասելով, որ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը նույնիսկ շնորհավորական հեռագիր չի ուղարկել ԼՂՀ իշխանություններին:[1]

Արցախի պաշտպանական ուժերի առաջ խնդիր դրվեց լռեցնել Ստեփանակերտը և շրջակա հայկական գյուղերը ռմբակոծող թշնամու կրակակետերը: Նրանք հունվարի 11-ին լուրջ հարված հասցրին Մալիբեյլուին և Ղուշչուլարին, որտեղի կրակակետերից ոչ միայն ռմբակոծվում էին Ստեփանակերտը, այլև Ասկերանի շրջանի մի շարք գյուղեր: Ստեփանակերտը ռմբակոծվում էր մանավանդ Կրկժան թաղամասից, որտեղի կրակակետը լռեցնելու համար կենտրոնացվեցին մի քանի կամավորական ջոկատներ: Չարիքի բույն դարձած Կրկժանը գրավելու համար կազմվեց ջոկատ, որի առաջին գրոհն անհաջող անցավ: Գրոհի ժամանակ մարտիկներից երկուսը զոհվեցին: Սակայն Կրկժանի գրավումը և այնտեղ գտնվող կրակակետերի լռեցումը կենսական անհրաժեշտություն էր: Դա պետք է արվեր շտապ, քանի դեռ ազերիները նոր ուժերով չէին ամրապնդել իրենց պաշտպանական դիրքերը: Կրկժանի երկրորդ գրոհը տեղի ունեցավ նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներից հետո: Հակառակորդը երեք օր ոչ միայն կատաղի դիմադրում էր, այլև փորձում էր հակագրոհով ներխուժել հայոց դիրքերը: Ադրբեջանական օմոնականներին օգնում էին ծանր տեխնիկայով զինված ռուսական չորրորդ բանակի ստորաբաժանումները: Սակայն հայ մարտիկները փոքրաթիվ ուժերով հունվարի 19-20-ը լիովին ազատագրեցին Կրկժանը՝ Ստեփանակերտը մշտապես կրակի տակ պահող ազերիների ռազմական հենակետերից մեկը: Այդ հաղթանակն ունեցավ հոգեբանական և քաղաքական կարևոր նշանակություն:[2]

Հայ ազատամարտիկներին նաև հաջողվել էր հսկողության տակ առնել Շուշի- Քյոսալար-Ջանհասան-Յալուբաքենդ ճանապարհը, որով այդ գյուղերը զենք ու զինամթերք էին ստանում Շուշիից: Հայ ազատամարտիկները պայթեցրին նաև Շուշի-Կուբաթլու բարձր լարման էլեկտրահաղորդալարի աշտարակներից մեկը, ինչպես նաև Շուշի-Լաչին ավտոճանապարհի մի հատվածը: Բացի այդ, ի պա-

[1] Ուրբաթ, 24.01.1992:
[2] Կրկժանի մարտերի մասին տե՛ս Ղարիբյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 104-109:

տասխան ազերիների գործողությունների, հայերը Շոշ գյուղից սկսեցին ռմբակոծել Շուշին, իսկ Մարտունուց՝ Ամիրանլարը:

1992թ. հունվարին ամենաթեժ մարտերը տեղի ունեցան Քարին տակի մատույցներում: Շուշիի բարձունքից ազերիները գրոհում էին, բայց ներքևում գտնվող Քարին տակը մնում էր անառիկ: Պարզապես կրկնվում էր 1905-1906թթ. պատմությունը, երբ ազերիները, չնայած մեծ ջանքեր գործադրելուն, չկարողացան գրավել Քարին տակը: Այդ գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատի հրամանատարն էր ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վ.Առուշանյանը: Ադրբեջանի ազգային բանակը Քարին տակի դեմ նոր լայնածավալ հարձակում սկսեց 1992թ. հունվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը: Երբ մինչև ատամները զինված 250 ազերիներ զրահամեքենաների օգնությամբ մոտեցան գյուղի մատույցներին, նրա պաշտպանները ստիպված նահանջեցին առաջավոր դիրքերից: Ստեփանակերտից նրանց օգնության հասան երկու զրահամեքենա: Մինչ այդ Քարին տակի վրա հարձակվողների թիվը հասել էր 500-ի, որոնց մի մասին հաջողվել էր մտնել գյուղի ծայրամասը և հրդեհել հինգ տուն: Քարին տակին առաջինն օգնության հասավ Շոշի ինքնապաշտպանական ջոկատը՝ Ս.Հայրյանի հրամանատարությամբ: Ի վերջո Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Մեհթիևի գլխավորությամբ հարձակման անցած ադրբեջանցիները 12-ժամյա արյունահեղ մարտում պարտություն կրեցին և մարտադաշտում թողնելով 74 սպանված ու 70 վիրավոր՝ նահանջեցին: Հայերից զոհվեցին 18 հոգի, այդ թվում՝ Ս.Հայրյանը և Վ.Առուշանյանը: Քարին տակում հայերի հաղթանակն ահ ու սարսափ առաջ բերեց Շուշիի բնակչության շրջանում և արագացրեց նրանց տեղահանումը: Անառիկ Քարին տակը հետագայում կարևոր հենակետ դարձավ Շուշիի կրակակետերը լռեցնելու գործում:[1]

ԽՍՀՄ լուծարումից հետո Հայաստանի իշխանություններն առաջարկել էին սպառազինությունների զրոյական տարբերակ՝ ոչ մի միավոր զենք ոչ Հայաստանին, ոչ էլ Ադրբեջանին և խստագույն հսկողություն: Մինչդեռ Ադրբեջանը բոլոր միջոցներով ջանում էր ավելի շատ զենք ու զինամթերք ունենալ: Դրա համար էլ ադրբեջանցիները սկսեցին գավթել հանրապետությունում տեղակայված ռուսական զորամասերի զենքն ու զինամթերքը: 1992թ. հունվարի 29-ին հարձակվելով 295-րդ դիվիզիայի հետախուզական վաշտի վրա՝ նրանք հափշտակեցին 12 զրահամեքենա: Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարությունը փետրվարի 19-ին համաձայնվեց Ադրբեջանին հանձնել թիկունքի սպառազինությունը-

[1] Աբրահամյան Հրանտ, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 158:

ների պահեստների մի մասը և ուղղաթիռային էսկադրիլիան: Դրա հաջորդ օրը ադրբեջանական զինվորականները Բաքվում հափշտակեցին «Գրադ» կայանք: Անդրկովկասում պահեստավորված էր շուրջ 30 հազար վագոն զինամթերք, որի զգալի մասը գտնվում էր Ադրբեջանի տարածքում: Հետևապես, դրանից առյուծի բաժին ստանալու Ադրբեջանի հնարավորությունները չափազանց մեծ էին: Ադրբեջանի իշխանությունները շտապում էին օգտվել այդ հնարավորությունից, գինել իրենց բանակը և այն ուղղել Արցախ-Հայաստանի դեմ:

Քանի որ նման պայմաններում Արցախի պաշտպանությանը և բնակչությանը բազմաբնույթ օգնություն ցույց տալու հարցերը խիստ կարևոր էին և հրատապ, Արթուր Մկրտչյանը հունվարի 27-28-ը կատարեց առաջին պաշտոնական այցը Երևան: Նրա նպատակն էր հանդիպել Լ.Տեր-Պետրոսյանի, ինչպես և խորհրդարանի նախագահի ու այլոց հետ: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահը հունվարի 28-ին հանդիպելով ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների և լրագրողների հետ՝ հակիրճ ներկայացրեց ԼՂՀ-ի տնտեսական և քաղաքական վիճակը: Լ.Տեր-Պետրոսյանը ԼՂՀ նախագահ Արթուր Մկրտչյանին ընդունեց նույն օրը և հասկացրեց, որ իր համար հաճելի կլիներ, եթե Արցախի ղեկավարը ՀՀՇ-ական լիներ: Ապա Ա.Մկրտչյանից պահանջեց հրաժարական տալ՝ հասկացնելով, որ հակառակ դեպքում կարող է հրաժարվել Լեռնային Ղարաբաղին օգնություն ցույց տալուց:[1] ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի անդամներն այդ մասին իմանալով՝ խիստ վրդովվեցին:

1992թ. հունվարին Արցախի ծանր վիճակը սկսեց հետաքրքրել համաշխարհային հանրությանը և մի շարք տերությունների: Հայ-ադրբեջանական խորացող հակասություններին վերջ տալու համար առաջ էին քաշվում մի շարք պահանջներ ու ծրագրեր: ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Կլեյբորն Ֆելը երեք օր գտնվելով Հայաստանում՝ ԱՄՆ վերադառնալուց հետո նախագահ Ջ.Բուշին կոչ արեց Բ.Ելցինին առաջարկել վերջ դնել Ղարաբաղի հարցում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև շարունակվող պայքարին: Վաշինգտոնը որոշեց Ադրբեջանին զրկել որևէ օգնությունից, քանի դեռ Լեռնային Ղարաբաղն ու Հայաստանը շրջափակման մեջ են: Ա.Սախարովի գինակից և նրա գործը շարունակող Անատոլի Շաբատը՝ որպես Հելսինկյան հանձնաժողովի անդամ, հանդես գալով ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում՝ պաշտպանեց արցախահայության դատը և նրա ապրելու ու գոյատևելու իրավունքը: Նա համոզված էր, որ արցախցիների պայ-

[1] Աբրահամյան Հրանտ, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 158-159:

քարը ոչ թե ազգային հարց է, այլ կոմունիստական վարչակարգի դեմ կազմակերպված առաջին անհնազանդության օրինակը:[1] Համանման բողոքներ ու պահանջներ հնչեցին նաև այլ ամբիոններից: Սակայն դրանք շարունակում էին մնալ անհետևանք, իսկ Արցախում չէին դադարում կրակոցները:

1992թ. փետրվարի 10-ին տեղի ունեցած ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը զբաղվեց Գերագույն խորհրդի մարմինների և գործադիր օղակների կազմավորման հարցերով, ինչպես նաև լսեց Լ.Մելիք-Շահնազարյանի լավատեսական զեկուցումը՝ ԼՂՀ արտաքին դրության վերաբերյալ: Այդ նստաշրջանում որոշվեց Ստեփանակերտի Լենինի անվան հրապարակը վերանվանել Ազատության հրապարակ, իսկ փետրվարի 12-ը հայտարարել Անկախության օր՝ ի պատիվ 1988թ. փետրվարի 12-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած առաջին բազմահազարանոց հանրահավաքի: Ազերիները ևս չէին մոռացել այդ օրը և Ստեփանակերտի վրա արձակեցին 110 հրթիռ ու թնդանոթային արկ՝ դառնալով բազմաթիվ զոհերի և ավերածությունների պատճառ: Փետրվարի 16-ի գնդակոծությունների հետևանքով Ստեփանակերտի Չկալովի փողոցի վրա գտնվող 75 բնակարանանոց շենքի փլատակների տակ մնացին 20 բնակիչներ: Թշնամին Ստեփանակերտը ռմբակոծում էր «Գրադ» և «Փոթորիկ» կայանքներից: Հաջորդ օրերին Մարտունու, Շահումյանի և Մարտակերտի շրջանների մի շարք բնակավայրեր նույնպես ենթարկվեցին զանգվածային ռմբակոծությունների:[2] Միայն փետրվարի 19-ին Ստեփանակերտի վրա արձակվեց 300 հրթիռ: Այդ օրը զոհերի թիվն անցավ 20-ից:

Բացի այն, որ Մալիբեյլին փակել էր Ստեփանակերտ-Նոգի-Մարտունի ճանապարհը, Ստեփանակերտը դարձրել էր մշտական թիրախ: Այստեղից անընդհատ ռմբակոծվում էին Ստեփանակերտի արևելյան ծայրամասը և Կարկառի ափին գտնվող արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Այդ իսկ պատճառով Մալիբեյլիի և նրա հարևանությամբ գտնվող Դուշչիլարի կրակակետերի ոչնչացումը դարձել էր օրվա պահանջ: ԼՂՀ պաշտպանական ուժերը շարունակելով ադրբեջանական հենակետերը վնասազերծելը՝ փետրվարի 11-ին և 12-ին լիովին ջախջախեցին այդ գյուղերում ծվարած ազերիների ուժերը և դրանք դրեցին իրենց հսկողության տակ: Մալիբեյլիի կրակակետերը լռեցնելու գործին ակտիվ մասնակցեցին նաև Երևանի, Պռոշյան գյուղի ու Աբովյանի ազատամարտիկները:[3]

[1] Ազատամարտ, N 4, հունվար, 1992:

[2] Երկիր, 17-18.02.1992, Голос Армении, 17.02.1992 և այլն:

[3] Ղարիբյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 111-113:

Այդ ընթացքում հայ ազատամարտիկները ոչ մի զոհ չտվեցին, մինչդեռ հակառակորդը տվեց շուրջ 100 սպանված: Հայ ազատամարտիկների ձեռքն անցավ բավականին քանակությամբ զինամթերք: Ղուշչիլար գյուղում հայտնաբերել էին վառելիքի, սննդի և զինամթերքի պահեստներ: Այսպիսով, Ստեփանակերտն ազատվեց արևելյան կողմից հրետակոծությունից, և բացվեց Ստեփանակերտ-Նենգի-Մարտունի ճանապարհը, որը փակվել էր երկու տարի առաջ: Այդ ճանապարհի վրա գտնվող և Մուշկապատ, Հաղորտի, Կաղարծի, Սպիտակաշեն և Գիշի գյուղերին անընդհատ վնաս պատճառող Ղարադաղլուի չեզոքացումը ևս դարձավ անհետաձգելի: Փետրվարի 17-ին հայ ազատամարտիկները ջախջախեցին այնտեղ բուն դրած ազերի օմոնականներին և գրավեցին գյուղը: Ճարտար գյուղից Մարտունի տանող ճանապարհը փակում էր Ֆիզուլիի շրջանի մեջ մտնող Վերին Վեյսալու գյուղը: Ճարտարի ինքնապաշտպանական ուժերը հայ կամավորների հետ միասին փետրվարի 22-ին գրավեցին գյուղը և բացեցին ճանապարհը: Այսպիսով, ավարտվեց Մարտունու շրջանի ներքին ճանապարհների բացումը:

Ադրբեջանի ռազմատենչ ուժերը Ղարաբաղը բնաջնջելու նոր պլան էին մշակել, որի իրագործման համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք: Նրանք առանց դիմադրության հանդիպելու փետրվարի 23-ին գավթեցին խորհրդային բանակի՝ Աղդամում գտնվող օկրուգային զինապահեստը, որտեղ պահվում էր 728 վագոն հրետանային և 245 վագոն հրթիռային արկ, 131 վագոն հրածգային ռազմամթերք: Զինվորական փորձագետների կարծիքով, այն կբավականացներ մեկ տարվա լարված պատերազմի համար:[1] Դրանից հետո Ստեփանակերտի, Մարտունու, Ասկերանի և այլ բնակավայրերի ռմբակոծումն ավելի ուժեղացվեց: Ա.Մութալիբովը փետրվարի 22-ին Ադրբեջանում հայտարարեց զորակոչ՝ իբր Ղարաբաղի և նրա շուրջ ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով:

Ստեփանակերտի համար ամենավտանգավորը Խոջալուն էր, որը փակում էր Ստեփանակերտ-Ասկերան մայրուղին: Երկար ժամանակ այնտեղից ավերիչ կրակ էր թափվում Ստեփանակերտի և հայկական մի շարք բնակավայրերի վրա: Լաչինի նախկին բնակիչ Յուսուփ Քյարիմովի վկայությամբ՝ Խոջալուի քաղխորհրդի նախագահ Էլման Սամեդովը օդանավակայանի պարետ Արիֆ Հաջիևին հրամայել էր Լաչինից, Աղջաբեդուց և այլ բնակավայրերից Խոջալու տեղափոխել մարդկանց և ստիպել բնակվել այնտեղ: Հրամայվել էր

[1] Հասրաթյան Սենոր, նշվ.աշխ., էջ 28:

գնդակահարել նրանց, ովքեր կփորձեին իրենց ընտանիքները դուրս բերել Խոջալուից: Է.Սամեդովին էին ենթարկվում բոլոր զինված կազմավորումները:[1]

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ջոկատները դեռևս փետրվարի 15-ին դիրքավորվելով Խոջալուի արևմտյան մասի երկարությամբ՝ ադրբեջանական կողմից պահանջեցին թողնել այն և հեռանալ Աղդամ: Ի պատասխան՝ ազերիները սկսեցին ռմբակոծել Ստեփանակերտը: Ադրբեջանում ներքին քաղաքական անկայունություն էր տիրում: Ժողովրդական ճակատը, ձգտելով տապալել Ա.Մութալիբովի իշխանությունը, գործում էր հաշվենկատ ու նպատակասլաց: Նույնիսկ մտածում էին Խոջալուն հանձնել և դրա համար մեղադրել Ա.Մութալիբովին ու զրկել իշխանությունից: Այս ընթացքում ԼՂՀ-ում լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ էին կատարվում Խոջալուի կրակակետերը լռեցնելու համար: Նախատեսվեց առաջին հերթին գրավել օդանավակայանը, որտեղ վաղուց իշխում էին օմոնականները: Դա պետք է իրականացնեին Աշոտ Ղուլյանի /Բեկոր/ և Կարոյի գլխավորած վաշտերը: 1992թ. փետրվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը միայն նռնականիգներով և ավտոմատներով զինված հայկական ջոկատները հասան առաջավոր դիրքերին, որոնք ամրացվել էին ռուսական բանակի կողմից: Անակնկալի եկած հակառակորդը թողնելով մի քանի դիակ՝ նահանջեց: Առանց զոհ և վիրավոր տալու՝ հայ մարտիկներն առաջացան դեպի օդանավակայան և պարզեցին թշնամու կրակակետերի տեղաբաշխումը:[2] Հայ ազատամարտիկներին հաջողվեց լռեցնել օդանավակայանի կրակակետերը: Նախորոք կազմված պլանի համաձայն՝ գլխավոր ճանապարհի կողմից թողնվել էր միջանցք, որպեսզի Խոջալուում մնացած բնակիչները կարողանային հեռանալ Աղդամ: Առաջինը օդանավակայան մտավ Բալլուջայի ջոկատը, և օդանավակայանի վրա ծածանվեց հայոց եռագույնը: Այսպիսով, փետրվարի 26-ին մի քանի ժամվա ընթացքում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը տալով 8 զոհ և 20 վիրավոր՝ լիովին ջախջախեցին Խոջալուում տեղակայված ադրբեջանական ուժերը և լռեցրին նրանց բոլոր կրակակետերը: Հայ ազատամարտիկները գերեցին 150 հոգի, որից 63-ը թուրք-մեսխեթցի, հակառակորդից առգրավեցին 3 զրահամեքենա, 2 հրթիռային կայանք, 1 թնդանոթ, մեծաքանակ զինամթերք և մոտ 100 միավոր մարտական զենք: Ադրբեջանական մամուլում զոհված ազերիների թիվը նշվել է 400-2000 հոգի, որոնց մեծ մասն իբր խաղաղ բնակիչներ են եղել: Իրականում, Խոջալուում խաղաղ բնակիչներ շատ քիչ էին

[1] Արցախ, 30.05.1992:
[2] Դարիբյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 114-116:

մնացել: Ա.Մութալիբովն ինքը ապրիլի 3-ին «Նեզավիսիմայա գազետային» տված հարցազրույցում հայտարարեց, որ Խոջալուի ողբերգությունը կազմակերպել են մարդիկ, որոնք ուզում էին իր հրաժարականը: Նա ասաց, որ ինքը հեռախոսով կապվել է Արթուր Մկրտչյանի հետ և նրանից միջանցք խնդրել խաղաղ բնակչության հեռանալու համար: Ա.Մկրտչյանը խոստումը կատարել է, և այնտեղ այդքան զոհեր չեն եղել: «Իզվեստիա» թերթն իր հերթին 1992թ. նոյեմբերի 12-ին գրել է, որ ազերիները Խոջալուում տվել են 450 զոհ և 400 վիրավոր: Սակայն փաստ է, որ Խոջալուի բնակիչների դիակները հայտնաբերվել են նրանից 7-10 կմ հեռավորության վրա՝ Աղդամի մատույցների մոտ, որտեղ կանգնած է եղել ադրբեջանական բանակը: ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը մարտի 3-ին հայտարարեց, որ հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը խուսափել են խաղաղ բնակչությանը ոչնչացնելուց և նրանց հեռանալու հնարավորություն են տվել: Մոտ 40 ադրբեջանական ընտանիք մնացել են Խոջալուում: Հակառակորդն իր հետ տարել է ավանում պահվող հայազգի 34 պատանդների:[1] Որ Ադրբեջանն իզուր է աշխարհով մեկ աղմուկ բարձրացնում, թե իբր հայ ազատամարտիկները Խոջալուում կազմակերպել են ադրբեջանցիների ցեղասպանություն, վկայում է Արցախի ազգային-ազատագրական ուժերի հրամանատար Ա.Տեր-Թադևոսյանի հետևյալ հրամանը.

«Հրաման Արցախի ժողովրդաազատագրական բանակի հրամանատարներին ու մարտիկներին

6.09.91թ. N1 Հադրութ

Բոլոր մարտիկներին ու հրամանատարներին խստիվ արգելվում է ոչնչացնել հակառակորդի կանանց ու երեխաներին, տանջանքներ կիրառել գերիների նկատմամբ, անարգել դիակները: Սույն հրամանը խախտողները կդատվեն ռազմական ժամանակի օրենքներով:

Արցախի ժողովրդաազատագրական բանակի ստորաբաժանումների հրամանատարները պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնեն ջոկատներում կարգապահությանը և վճռականորեն կանխեն մարտիկների ցանկացած հակաօրինական գործողությունները»:[2]

1992թ. մարտի 10-ին հրաման է ստացվում 366-րդ մոտոհրաձգային գունդը Ղարաբաղից դուրս բերելու մասին: ԼՂՀ Գերագույն

[1] Երկիր, 4.03.1992:
[2] Տես՝ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի անձնական արխիվ:

խորհրդի նախագահությունը ԱՊՀ-ի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Ե.Շապոշնիկովին խնդրում է գունդը թողնել Ստեփանակերտում, սակայն մերժում է ստանում: 1992թ. մարտի առաջին կեսին 366-րդ գունդը դուրս բերվեց Ղարաբաղից, որը ցավալի էր արցախահայության համար:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծման եզրերը չէին երևում ամենից առաջ Ադրբեջանի իշխանությունների ոչ կառուցողական մոտեցման պատճառով: Միջազգային հանրությունն անհանգստացած էր ԼՂՀ ծանր վիճակի համար և նրան օգնելու ուզիներ էր որոնում: Հայաստանի առաջ քաշած Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացման հարցը հասունացել էր: Նախընտրելին բանակցային գործընթացով հիմնախնդրի լուծումն էր, սակայն ադրբեջանական կողմը փորձում էր այն ուժով լուծել:

Եվրոպայի Անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը /ԵԱՀԿ/ 1992թ. փետրվարի 27-28-ը քննարկելով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի հետ կապված հարցը՝ շեշտեց սահմանների անձեռնմխելիությունը, և ԼՂՀ-ն ճանաչվեց Ադրբեջանի տարածքում՝ ինքնավարության իրավունքով: Միաժամանակ արձանագրվեց Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը և բանակցություններին նրա մասնակցելու անհրաժեշտությունը: Այդ քննարկումից առաջ՝ փետրվարի 25-ին, ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանն ուղերձ էր հղել աշխարհի 14 պետությունների ղեկավարներին, որում Ադրբեջանին մեղադրում էր Արցախյան հիմնախնդիրը ռազմական ճանապարհով լուծելու մեջ՝ «չխորշելով իր ամբողջ զինանոցը Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության դեմ օգտագործելուց»: Նաև ասվում էր, որ Ադրբեջանը, ձգտելով Հայաստանին և այլ երկրների ներքաշել պատերազմի մեջ, կանգ չի առնում ոչնչի առջև: Ադրբեջանի կողմից հրահրվող պատերազմը կանխելու նպատակով Հայաստանի նախագահն անում էր մի շարք կոնկրետ առաջարկություններ:[1]

1992թ. փետրվարի 28-ին և մարտի 24-ին ԵԱՀԿ համաժողովների ընդունած և Հայաստանի Հանրապետության կողմից ստորագրված փաստաթղթերում հստակ նշված է, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի տարածք է: Համաձայն այդ փաստաթղթերի՝ արցախահայությունը դիտվում է որպես ազգային փոքրամասնություն, որին պետք է տրվի մշակութային ինքնավարություն: Հետևաբար անտեսվում էր Լեռնային Ղարաբաղի բնիկ ժողովրդի՝ միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերով արտահայտված կամքը: Հայտնի է, որ ԵԱՀԿ-ի Հելսինկյան եզրափակիչ ակտն ունի 10 սկզբունք: Դրանցից

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 28.02.1992:

արցախահայության համար կարևոր են երկուսը, որոնցից մեկը տարածքների ամբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքն է, իսկ մյուսը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Այդ երկու հակադիր սկզբունքներից նախապատվությունը տրվում է տարածքային ամբողջականությանը: Տարբեր միջազգային կազմակերպություններում ձևավորված այս մոտեցումը, ցավոք, կիսում էին նաև ՀՀՇ-ական պարագլուխները, որի վառ ապացույցը նրանց օրոք Հայաստանի Հանրապետության կողմից վերոհիշյալ փաստաթղթի ընդունումն էր:[1]

Եվրախորհուրդը 1992թ. մարտի 9-ին կոչով դիմելով Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարներին՝ հորդորում էր Լեռնային Ղարաբաղում կրակն անմիջապես դադարեցնել: Այդ կապակցությամբ մարտի 11-ին Ադրբեջանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Ն.Մամեդովը հեռախոսազրույց ունեցավ Ա.Մկրտչյանի հետ: Այն հիմնականում զինադադարի հարցի շուրջ էր: Ի վերջո, Հայաստանի և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարները մարտի 15-ին Թեհրանում ստորագրեցին Իրանի միջնորդությամբ ձեռք բերված զինադադարի համաձայնագիր-նախագիծը, իսկ մարտի 19-ին հակամարտող կողմերը ձեռք բերեցին մեկշաբաթյա զինադադարի համաձայնություն, որը, սակայն, բազմիցս խախտվեց ադրբեջանցիների կողմից:

Հայաստանի և Ադրբեջանի իշխանություններին դիմել էին նաև Բ.Ելցինն ու Ն.Նազարբաևը և կոչ արել բանակցություններ սկսել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի շուրջ:[2] Այդ կոչն արժանացել է մի շարք երկրների և բազմաթիվ միջազգային կազմակերպությունների հավանությանը: ՄԱԿ-ի պատվիրակությունը Սայրուս Վենսի գլխավորությամբ այցելելով տարածաշրջան՝ մարտի 10-ին Ստեփանակերտում հանդիպում է Ա.Մկրտչյանի հետ և քննարկում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին առնչվող որոշ հարցեր: Դրանից հետո՝ մարտի 24-ին, ԵԱՀԿ-ի անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարները, հավաքվելով Հելսինկիում, որոշում են Մինսկ քաղաքում կազմակերպել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված միջազգային կոնֆերանս, որին պիտի մասնակցեին Հայաստանը, Ադրբեջանը, Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ն, Իտալիան, Գերմանիան, Չեխոսլովակիան, Շվեդիան և եվրոպական մի քանի այլ երկրներ:

Այսպիսով, 1992թ. փետրվար-մարտին Լեռնային Ղարաբաղի հարցը միջազգայնացվեց: Դրանում բոլորից շատ շահագրգռված

[1] Երկիր, 8.05.1992:

[2] Голос Армении, 6.03.1992.

էին Հայաստանի ՀՀՇ-ական իշխանությունները: Լ.Տեր-Պետրոսյանը նույնիսկ տեսակետ հայտնեց, թե «բանակցություններում Հայաստանը չպետք է հանդես գա որպես ակտիվ կողմ, որովհետև նա կարող է միայն այս կամ այն կերպ նպաստել ձեռք բերված պայմանավորվածությունների իրագործմանը և համաձայն է հարցի ցանկացած լուծմանը, որը կբավարարի Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը»:[1]

1992-ի գարնանը արցախցիների գերխնդիրը երկրամասի պաշտպանության հարցն էր և «ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի մասին» օրենքի հիման վրա, մինչև ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության կազմակերպումը, ԼՂՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանության ուժերի կազմակերպումը: Դեռևս փետրվարի 24-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում էր ընդունել ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի /ԻՊՈՒ/ ստեղծման մասին: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի 1992թ. մարտի 4-ի որոշումով ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի հրամանատար էր նշանակվել գնդապետ Ա.Տեր-Թադևոսյանը: Այդ նույն որոշմամբ հաստատվել է նաև ԼՂՀ Պաշտպանության խորհրդի կազմը՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Արթուր Մկրտչյան /նախագահ/, Օլեգ Եսայան, Վիտալի Բալասանյան, Սերժ Սարգսյան, Արկադի Տեր-Թադևոսյան, Ռոբերտ Քոչարյան և Արկադի Կարապետյան: Ստեղծված իրավիճակում ելնելով «ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի մասին» օրենքի 24-րդ հոդվածից՝ 1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանության կոմիտե, որի նախագահ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը: ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեն առանց հապաղելու ձեռնարկեց ինքնապաշտպանական ջոկատների միավորման, նյութատեխնիկական բազայի ստեղծման, սպառազինության ու տեխնիկայի հայթայթման, մատակարարման և կազմակերպչական այլ խնդիրների լուծման աշխատանքները: Պաշտպանության կոմիտեի այդ օրերի ամենահրատապ խնդիրը Շուշիի ազատագրում էր և Ստեփանակերտի արևմտյան ու հյուսիսային կողմերում գտնվող ադրբեջանական բնակավայրերում տեղակայված կրակակետերի ոչնչացումը: Այդ խնդիրները լուծելուց առաջ ղեկավարությունը նպատակահարմար գտավ, որ Ա.Մկրտչյանը հանդիպում ունենա Լ.Տեր-Պետրոսյանի հետ: Ա.Մկրտչյանը երևան մեկնեց մարտի 30-ին և հաջորդ օրը հանդիպեց Լ.Տեր-Պետրոսյանի հետ: Վերջինս կրկին Ա.Մկրտչյանին հասկացնել է տվել, որ նա հրաժարական տա ու իր տեղը գիջի ՀՀՇ ներկայացուցչի: Ա.Մկրտչյանը Հայաստանի նախա-

[1] Հայաստանի Հանրապետություն, 19.02.1992:

գահի հետ ունեցած հանդիպման արդյունքների մասին հանգամանորեն տեղյակ պահեց ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամներին: Նրանց մեծամասնությունը դեմ եղավ Ա.Մկրտչյանի հրաժարականին և դատապարտեց նրա զիջողական տրամադրվածությունը, որն ակնկալում էր իր հրաժարականի գնով ապահովել Հայաստանի օգնությունն Արցախին:[1]

Ապրիլի 11-13-ը Արցախում գտնված Քերոլայն Քոքսը դարձավ Մարաղայի ողբերգության վկան: Մարաղայում ապրում էր 4660 մարդ: Ազերիների ավելի քան 1000 զինվորներից բաղկացած մի զորամաս 15 տանկի և մի քանի տասնյակ գրահամեքենաների ուղեկցությամբ ապրիլի 10-ին ներխուժեց Մարաղա գյուղ, կողոպտեց տները, քարուքանդ արեց, սպանեց 57 խաղաղ բնակչի: Գյուղի բնակչությունն արտաքսվեց, իսկ 13 խաղաղ բնակիչ պատանդ վերցվեց:[2] Հետագայում Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի նոր գործողությունների հետևանքով թշնամին Մարաղայում թողեց ավելի քան 100 դիակ: Մարաղայի վրա հարձակման ժամանակ գրահամեքենաները վարում էին ԱՊՀ զինված ուժերից վարձված մասնագետներ:[3] Մարաղայի սպանդի պատասխանատվությունն ամբողջովին ընկնում է Ադրբեջանի իշխանությունների վրա:

1992թ. ապրիլի 14-ի երեկոյան դժբախտ պատահարի հետևանքով ընդհատվեց Արթուր Մկրտչյանի կյանքը: Այդ նույն երեկոյան տեղի ունեցած ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության և ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարական կազմի համատեղ նիստում Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ Գեորգի Պետրոսյանը խնդրեց ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարին և ամբողջ անձնակազմին տեղեկացնել հետևյալը. «Համազգային սգի այս օրերին և ընդհանրապես հանրապետության համար ներկա ժամանակահատվածում անսահման կարևոր է ամբողջ ժողովրդի միասնությունն ու խմբվածությունը: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը պիտի ունենան միասնական հրամանատարություն, որպեսզի բացառվի ինքնակամ գործունեությունը»:[4] ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության որոշմամբ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի պարտականությունները ժամանակավոր ստանձնեց Գեորգի Պետրոսյանը: Դեռևս ապրիլի 14-ի ուշ երեկոյան ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ու Նախարարների խորհուրդը հանրապետության բնակչությանն ուղղել էին կոչ, որում ասված է. «Ծանր կորուստը չպիտի խախտի մեր շար-

[1] Աբրահամյան Հրանտ, ճակատագրին ընդառաջ, էջ 160:
[2] Մելիք-Շահնազարյան Լևոն, նշվ. աշխ., էջ 97-103:
[3] Նույն տեղում:
[4] Երկիր, 16.04.1992:

քերը, չպիտի ջլատի մեր ուժերը: Մենք ձեզ կոչ ենք անում մնալ սառնասիրտ, չենթարկվել սադրանքների ու դիմակայել բոլոր դավերին: Մեր պայքարը արդարացված է: Մեր որոշումը՝ անդառնալի: Արցախի ազատության և անկախության սուրբ գաղափարին նվիրաբերեց իր կյանքը Արթուր Մկրտչյանը: Արթուր Մկրտչյանի կամքի լավագույն կատարումը նրա որդեգրած ուղղուն հավատարիմ մնալն է»:[1]

Շուշիի ազատագրումը և Լեռնային Ղարաբաղը մայր Հայաստանի հետ ցամաքային միջանցքով միացնելը, այսինքն՝ կյանքի ճանապարհի բացումը, պատմական անհրաժեշտություն էր, որի հետաձգումը և դանդաղումը կլիներ մեծագույն սխալ: Հայոց Շուշին ավելի քան 70 տարի գտնվում էր գերության մեջ: Ազերիներն այն վերածել էին մի որջի, որտեղից անընդհատ մահ էր սփռվում հայկական բնակավայրերի, հատկապես Ստեփանակերտի վրա: Ստեփանակերտն անընդհատ ռմբակոծվում էր ոչ միայն Շուշիից, այլև Ջանհասանից, Քյոսալարից, Ղայբալուից և Աղդամի կողմից: Բավական է նշել, որ 1991-ի նոյեմբերից մինչև 1992-ի մայիսի սկիզբը այդ կրակակետերից Ստեփանակերտի վրա արձակվել է 4741 արկ, որից մոտ 3 հազարը՝ «Գրադ» կայանքներից: Այդ հրետակոծությունների հետևանքով զոհվել են 111 և վիրավորվել 332 բնակիչներ՝ մեծ մասը կանայք, երեխաներ և ծերեր: Ավերվել է 370 բնակելի տուն և շինություն:[2]

Ապրիլի 28-ին և 29-ին դարձյալ Ստեփանակերտի և Քարաշենի /Դաշուշեն/ հայկական դիրքերի վրա հարձակվեցին մոտ 700 ադրբեջանցիներ:[3] Մայիսի 2-ի լույս 3-ի գիշերը Ստեփանակերտի վրա արձակվեց ավելի քան 120 հրթիռ և արկ: Ռմբակոծությունը շարունակվեց 13 ժամ: Ստեփանակերտի բնակիչներից մոտ 1000-ը մնաց անօթևան:

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը մայիսի 1-ին դիմելով աշխարհի պետություններին՝ տեղյակ պահեց, որ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը սովահար է, զուրկ է ջրից, էլեկտրականությունից և ապրելու հնարավորությունից: Նախագահությունը խնդրում էր մարդասիրական օգնություն ցույց տալ արցախցիներին:[4] Այդ նույն օրը ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեն հանդես գալով հայտարարությամբ՝ տեղյակ պահեց, որ սահմանամերձ շրջաններում գործող ադրբեջանական դիվերսիոն խմբերը գազանաբար հաշվեհարդար են տեսնում հայազգի խաղաղ բնակչության, այդ

[1] Երկիր, 16.04.1992:
[2] Ազգ, 9.05.1992:
[3] Երկիր, 30.04.1992:
[4] Նույն տեղում, 26.05.1992:

թվում՝ կանանց ու երեխաների հետ: Քաղաքներն ու գյուղերը ռմբակոծվում են: Միայն մեկ շաբաթվա ընթացքում Շուշիի կողմից Ստեփանակերտի վրա արձակվել է 1000 արկ, որից 800-ը ռեակտիվ: Զոհվել է 20 խաղաղ բնակիչ, փլատակների են վերածվել հարյուրավոր բնակելի տներ, մի շարք ձեռնարկություններ: Շուշիից դուրս է բերվել ամբողջ խաղաղ բնակչությունը, փոխարենը շարունակում են այնտեղ ժամանել զինամթերքով բեռնավորված մեքենաների նոր շարասյուներ: Ադրբեջանի լրատվամիջոցները շարունակում են ստահոդ լուրեր տարածել, թե իբր հայկական կողմը օգտագործել է քիմիական զենք: Այդ կեղծիքի նպատակը, ասված էր հայտարարության մեջ, միանգամայն պարզ է՝ Ադրբեջանի ագրեսիան ներկայացնել որպես «պատասխան ատիպողական գործողություններ»:[1] ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերին հայտնի էր դարձել, որ ազերիները պլանավորել էին մայիսի 9-ին մտնել Ստեփանակերտ և կոտորել կամ վտարել ամբողջ բնակչությանը: Մայիսի 7-ին հակառակորդի «Մի-21» երեք մարտական ուղղաթիռներ Ստեփանակերտի վրա գրոհեցին Դայբալուի կողմից: Միաժամանակ Շուշիի և Ջանհասանի դիրքերից «գրադ» կայանքներից Ստեփանակերտի վրա արձակվեցին 200 հրթիռ և մի քանի տասնյակ այլ տիպի արկեր: Եղան զոհեր, վիրավորներ, հրդեհ բռնկվեց երկաթուղային կայարանում և քաղաքի քաղամասերում:[2]

Ադրբեջանի բնաջնջողական պատերազմի քաղաքականության հետևանքով ԼՂՀ մայրաքաղաքում և այլ բնակավայրերում ստեղծվել էր օրհասական կացություն: Ստեփանակերտը կանգնած էր սովի եզրին: Բնակիչները միջին հաշվով օրական ստանում էին 11 գրամ ալյուր և 2,5 գրամ շաքարավազ: Քաղաքում գործում էին միայն կենսապահովման կարևորագույն օջակները: Չկար հեղուկ վառելիք, իսկ մայիսի 1-ից լրիվ անջատվել էր էլեկտրաէներգիան: Բնակչությանը միայն ալյուր կամ հացահատիկ էր բաժանվում, ռումբերի պայթյունի տակ հաց թխվում էր բացառապես զինվորների և հիվանդանոցների համար: Հազարավոր ընտանիքներ մնացել էին անօթևան: Քաղաքի բնակիչներին հնարավոր օգնություն էին ցույց տալիս գյուղերում ապրող հարազատները: Հարյուրավոր ընտանիքներ ստիպված էին քաղաքից տեղափոխվել գյուղեր: Այսպիսի իրավիճակում Շուշիի և ադրբեջանական մյուս կրակակետերի ոչնչացումն ու Հայաստանի հետ ցամաքային կապի բացումը դարձավ կենաց ու մահվան հարց: Այդ էին թելադրում երկրամասի համապարփակ շրջափակումը, շուրջօրյա հրթիռակոծությունը,

[1] Ուրբաթ, 8.05.1992:
[2] Հասրաթյան Սենոր. նշվ. աշխ., էջ 34:

ստեղծված չափազանց ծանր ու անտանելի կենսապայմանները: Հանրապետության տնտեսությունը լրիվ կաթվածահար վիճակում էր: Գ.Պետրոսյանը մայիսի 8-ի երեկոյան հաղորդել է Երևան. «Վերջին շաբաթվա ընթացքում ադրբեջանցիները լայնածավալ հարձակումներ են գործում Ստեփանակերտի վրա: Վիճակն անտանելի էր դառնում: Եվ մայիսի 7-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը Պաշտպանության խորհրդից պահանջեց լուծել թշնամու կրակակետերը, ապահովել խաղաղ բնակչության անվտանգությունը: Երեկ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը դիմեցին վճռական գործողությունների: Ադրբեջանի Հանրապետության զինված ուժերի հարձակումը ամեն գնով պետք է կասեցվեր: Մենք ապրելու այլ տարբերակ չունենք: Իրադրությունն այժմ բարդ է, և մենք ամեն ինչ անելու ենք, որպեսզի Շուշին դադարի ԼՂՀ-ի հանդեպ ագրեսիայի օջախ լինելուց: Ես համոզված եմ, որ մեր գործողություններն ըմբռնումով կընկալվեն ամբողջ աշխարհում: Ես համոզված եմ, որ ողջ հայ ժողովուրդն այսօր մեր կողքին է և աջակցելու է մեզ: Աստծո և մեզ վրա է հույսներս»:[1]

Շուշիի ազատագրմանը նախորդեցին դիվանագիտական մեծ ջանքեր: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը բազմիցս բողոքներ էր ներկայացնում միջազգային հանրությանը, խոշոր տերությունների ղեկավարներին և միջազգային բազմաթիվ կազմակերպությունների՝ խնդրելով նրանց միջամտությունը վերջ տալու Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի բացահայտ ագրեսիային: 1992թ. մարտ-ապրիլին բազմաթիվ երկրների ներկայացուցիչներ, քաղաքական և հասարակական գործիչներ ժամանելով Լեռնային Ղարաբաղ՝ խոստանում են ազդել ագրեսորի վրա, սակայն Ստեփանակերտի և հանրապետության բազմաթիվ բնակավայրերի ռմբակոծումը չէր դադարում:

Գնալով խորանում էր Արցախի հարցի միջազգայնացումը: Ընդառաջելով Արցախի բողոքներին և պահանջներին՝ ԵԱՀԿ-ն որոշել էր հայ-ադրբեջանական առճակատման գոտում տեղադրել մինչև 200 դիտորդ: Դիտորդական խմբի ղեկավար նշանակվեց Շվեդիայի արտգործնախարարի տեղակալ Մոսբերգը, որն իր պարտականությունների կատարմանը չանցած՝ բանակցություններ էր սկսել Ադրբեջանի խորհրդարանի և կառավարության հետ:[2] Ապրիլի 28-30-ը Կոպենհագենում տեղի ունեցած սեմինար-գիտաժողովը քննարկեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի, Հարավային Օսեթիայի և Աբխազիայի հարցերը: Դրան Հայաստանից մասնակցեցին Գերագույն

[1] Երկիր, 9.05.1992:
[2] Նույն տեղում, 28.04.1992:

խորհրդի Արցախի հարցի վերաբերյալ հանձնաժողովի նախագահ Սեյրան Բաղդասարյանը, քարտուղար Սուրեն Զոլյանը, Յուրի Բարսեղովը և ուրիշներ: Կոպենհագենյան հանդիպման ժամանակ հայկական կողմը նշեց, որ Հայաստանի կողմից Արցախին ցույց տրված օգնությունը միջազգային օրենքների տեսակետից չի դիտվում որպես հարևան երկրի ներքին գործերին միջամտություն: Ադրբեջանական կողմը հայտարարեց, թե Ադրբեջանի համար Արցախի հիմնախնդրի լուծումը արցախցիներին մշակութային ինքնավարություն շնորհելն է:[1]

Լ.Տեր-Պետրոսյանն Իրան կատարելիք այցի նախօրյակին հայտարարեց, թե Լեռնային Ղարաբաղի հարցը միջազգային բնույթ է կրում, իսկ դա նշանակում է, որ նրա հիմնահարցը պետք է վճռի միջազգային հանրությունը, ըստ որում՝ ղարաբաղցիների մասնակցությամբ:[2] Ադրբեջանի իշխանություններն իրենց հերթին ապրիլի 16-ին դիմելով աշխարհի պետությունների ղեկավարներին և ՍԱԿ-ին՝ հայտարարում էին, թե իբր հայկական կողմը նախապատրաստվում է հայերի ցեղասպանության օրը՝ ապրիլի 24-ին, գրավել Շուշին և կազմակերպել այնտեղի ադրբեջանցիների ցեղասպանություն: Դրանից ելնելով՝ ադրբեջանական կողմը փարիսեցիաբար խնդրում էր միջամտել և ղարաբաղյան հարցը վճռել խաղաղ ճանապարհով:[3] Ինչպես երևում է, Ադրբեջանը փորձում էր Արցախյան հիմնահարցը միջազգայնացնել, որպեսզի կարողանար պահել Շուշին և Լաչինը: Այդ նույն օրերին Ադրբեջանի նախագահի թեկնածու, Ազգային անկախություն կուսակցության ղեկավար Էհթիբար Մամեդովը ընտրողներին խոստանում էր գինել մեկ միլիոն 200 հազար մարդ և անհապաղ լուծել Ղարաբաղի հարցը: Այդ ընթացքում ադրբեջանցիները Շուշիի, Ջանհասանի և Քյոսալարի կրակակետերից անընդհատ կրակի տակ էին պահում Ստեփանակերտն ու հարակից հայկական գյուղերը: Այդ բնակավայրերի անվտանգությունն ապահովելու համար Շուշին պետք է ազատագրվեր, և այնտեղի կրակակետերը լռեցվեին:[4]

[1] Երկիր, 5.05.1992:

[2] Огонек, N 14-15, от 4-18 апреля 1992.

[3] Бакинский рабочий, 16.04.1992.

[4] Շուշիի ազատագրման մասին հրապարակի վրա կան մի շարք գրքեր, հուշեր, լրագրային հոդվածներ և այլ նյութեր: Այդ բոլորը բավարար չհամարելով՝ պատմագիտության դոկտոր Հրանտ Աբրահամյանի հետ 2002թ. փետրվարին հանդիպումներ ունեցանք Շուշիի ազատագրության գործողության իրագործման անմիջական ղեկավարներ գեներալներ Գուրգեն Դալիբալթյանի, Արկադի Տեր-Թադևոսյանի, Սեյրան Օհանյանի և Լեոնիդ Մարտիրոսյանի հետ: Ցավոք, մեզ չհաջողվեց հանդիպել այն ժամանակ

Գեներալ-մայոր Ա.Տեր-Թադևոսյանի վկայությամբ Խոջալուն ազատագրելու հենց հաջորդ օրը՝ փետրվարի 27-ին, իր սեղանին է դրվել Շուշիի քարտեզը: «Քանի որ ես չէի պահանջել այդ քարտեզը, - պատմում է գեներալը, - միանգամից չհասկացա, թե դա ինչ է նշանակում: Մենք դեռ ուշքի չէինք եկել Խոջալուն ազատագրելուց հետո, մանավանդ որ Ադրբեջանն աշխարհով մեկ աղմուկ էր բարձրացրել, երբ անմիջապես բերում են Շուշիի քարտեզը ու հայտարարում, թե հիմա էլ պետք է ազատագրենք Շուշին և առանց ուշացնելու ոչնչացնենք այնտեղի կրակակետերը: Ստացվել էր այնպես, որ Շուշիի ազատագրման անհրաժեշտությունը հասունացել էր «ներքևներում»:

Օպերացիայի գործողությունները մշակվել էին խիստ գաղտնի պայմաններում: Պակաս դեր չուներ նաև ոգու ուժը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը պատրաստ էր ազատագրել Շուշին: Քանի որ հակառակորդը շատ էր վախենում շրջապատումից, հայկական կողմի գործողությունները կրում էին շրջանցիկ բնույթ: Օպերացիան ստացել էր «Հրազդան» կոդային անվանումը, ընդ որում՝ Շուշիինը՝ «Հրազդան-1», Լիսագորինը՝ «Հրազդան-2», Լաչինինը «Հրազդան-3»:

Շուշիի ազատագրման թե՛ օպերատիվ պլանի կազմման ծանրությունը և թե՛ իրագործման ղեկավարումը ընկած էին ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար Ա.Տեր-Թադևոսյանի վրա: Այն ժամանակ նրա համար գերխնդիրը ոչ թե Շուշիի ազատագրումն էր, այլ Հայաստանի հետ ճանապարհային ուղիղ կապ ունենալը: Այլ հարց է, թե այդ ճանապարհը որտեղով պետք է անցներ՝ Շուշիի միջո՞վ, թե՞ այն շրջանցելով: Շուշիի ազատագրումն ու միջանցքի բացումը փոխկապակցված էին, քանի որ Ստեփանակերտին սպառնացող վտանգը չէր նվազել:

Մինչև Շուշիի օպերացիայի պլանի վերջնական տարբերակի կազմումը ստեղծվել էին մի քանի հետախուզական խմբեր, որոնց հանձնարարված էր ուսումնասիրել հակառակորդի ուժերի տեղակայումը, դիրքերը և ճշտել քանակական տվյալները: Թշնամու հետ շփման գիծը ձգվում էր 20-25 կիլոմետր: «Մենք, - նշում է Ա.Տեր-Թադևոսյանը, - պետք է ստույգ տվյալներ ունենայինք յուրաքանչյուր քառակուսի մետր տարածության մասին, որպեսզի լավ իմանայինք հակառակորդին: Եվ երբ համադրեցինք բոլոր տվյալ-

ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանի հետ, որը, անշուշտ, բավականին մանրամասներ կպարզաբաներ: Նշված գեներալների վկայությունները գրանցվել են և պահպանվում են մեզ մոտ: Նրանք մեզ տրամադրել են նաև հետաքրքրական բազմաթիվ փաստաթղթեր և նյութեր, որոնք այս կարևոր հարցը պարզաբանելիս օգտագործվել են տողերիս հեղինակի կողմից:

ները, հանգեցինք այն եզրակացության, որ հակառակորդն ավելի ուժեղ է: Նա մեզ գերազանցում էր բոլոր չափանիշներով՝ և՝ հրետանիով, և՝ տանկերով, և՝ աշխարհագրական դիրքով: Տարրական հաշվարկները ցույց էին տալիս, որ թշնամու նկատմամբ նույնիսկ ռեռապատիկ-քառապատիկ ավելի զինուժ ունենալու դեպքում շատ մեծ դժվարություններ ենք ունենալու»:[1] Եվ հենց դա էր պատճառը, որ գեներալ Գ.Դալիբալթայանն իր նախնական հաշվարկներում նախատեսել էր Շուշին ազատագրելու համար ունենալ առնվազն 10 հազար զինվոր:

Շուշին գրավելու մարտական հրամանը կազմվելուց առաջ՝ դեռևս ապրիլի երկրորդ կեսին, ճշտվել էին թե՛ թշնամու և թե՛ ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի անձնակազմի, զենքի և զինամթերքի քանակը, և կատարվել բոլոր հաշվարկները: Ապրիլի 27-ի դրությամբ Շուշիում կենտրոնացված էին հակառակորդի 11 տանկ, 9 հետևակային մարտական մեքենա, 10 զրահապատ փոխադրիչ /ԶՓ/, 2 հետախուզական-իջազորային մարտական մեքենա, 100 մմ 3 թնդանոթ, 2 ՄՄ-21 հրթիռահրետանային կայանք, «ՈՒԱԶ»-ների վրա խարսխված խոշոր տրամաչափի 3 գնդացիր, մոտ 1500 զինվոր: Մայիսի 6-ին Լաչինից Շուշի բերվեցին լրացուցիչ 15-20 մեքենա, 4 ՄՄ-21 և 4 ԶՓ:[2]

Պահանջվող զենքերի և զինամթերքի հաշվարկները վերջնականապես կատարվել են ապրիլի վերջին օրերին: Ըստ հաշվարկների՝ պահեստայինների հետ միասին նախատեսվում էր ունենալ 2850 հոգուց բաղկացած անձնակազմ:

1992թ. ապրիլի 28-ի դրությամբ ճշգրտվել էին հարձակումների ուղղությունները, հրամանատարները, առկա զենքի և զինամթերքի քանակը: Այդ ամենից հետո միայն Ա.Տեր-Թադևոսյանը մայիսի 4-ին ստորագրեց մարտական հրամանը: Շուշիի ազատագրումը բարոյահոգեբանական նշանակություն ուներ: Անընդհատ կրակի հետևանքով ֆիզիկական ու հոգեբանական ճնշման պայմաններում գտնվող ժողովուրդը և նորաստեղծ հանրապետության ղեկավարությունը զրկված էր կենսագործունեության ամենատարրական հնարավորություններից: Այն հնարավորություն էր ստեղծում հետագայում ճանապարհ բացել դեպի Հայաստան:

Ա.Տեր-Թադևոսյանի 1992թ. մայիսի 4-ի հրամանի համաձայն՝ մայիսի 8-ին ժամը 2.30-ին դեպի Շուշի ուղղված առաջին հրթիռներն ազդարարեցին գրոհի սկիզբը:

Հայաստանից Արցախ էին գնացել բժիշկների 23 բրիգադ, կապի աշխատողներ, պատրաստի վիճակում էին ուղղաթիռները,

[1] Տես՝ մեր անձնական արխիվ:
[2] Հարությունյան Մ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 86:

Գորիսի մոտակայքում կենտրոնացված էին ՀՀ պաշտպանության նախարարության ուժեր: Վիրավորներին ընդունելու և անհարժեշտ վիրահատություններ կատարելու համար պատրաստ վիճակում էին Ստեփանակերտի, Գորիսի և Երևանի մի շարք հիվանդանոցներ:

Հարձակումը սկսելու նախորդ օրը մայիսի 7-ի ուշ երեկոյան, տեղի էր ունեցել ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության արտահերթ նիստ: Այնտեղ քննարկվել էր հանրապետությունում ստեղծված ծանր կացությունը, որն առաջացել էր նախ և առաջ տնտեսական շրջափակման հետևանքով: Գերագույն խորհրդի առաջարկությամբ կեսգիշերին տեղի էր ունեցել ԼՂՀ Պաշտպանության խորհրդի նիստ, որտեղ որոշում էր ընդունվել Ստեփանակերտի շուրջ գտնվող բոլոր կրակակետերի ոչնչացման մասին:[1]

Շուշիի օպերացիայի հիմնական գործողություններն արտացոլված էին մարտական հրամանում և քարտեզների վրա: Պլանը մշակելիս հաշվի էր առնվել հայկական ուժերի ունեցած զենքն ու զինամթերքը: Անընդունելի է այն տեսակետը, թե իբր «հրամանատարությունը հակառակորդի զորամիավորումների իրական հնարավորության մասին ստույգ տեղեկություն չուներ»:[2] Շուշիի ազատագրման գործողություններին մասնակցել է մոտ 60 ջոկատ: Մանրամասն հաշվի էին առնվել յուրաքանչյուր ջոկատի հնարավորությունները, ճշգրտվել էր, թե որ ջոկատը որ ուղղությամբ պետք է տեղակայվեր, որ ջոկատի հրամանատարն ինչի է ընդունակ: Գլխավոր ուղղությունների պատասխանատուներ էին նշանակվել վստահելի և ունակ հրամանատարներ Սեյրան Օհանյանը, Վիտալի Չիթչյանը, Արկադի Կարապետյանը, Աշոտ Ղուլյանը /Բեկոր/, Դուշմանը /Վարդան/, Սամվել Բաբայանը, Յուրա Հովհաննիսյանը, Վալերի Բալայանը, Նվեր Չախոյանը և ուրիշներ: Ձևավորվել էր հրամանատարական այնպիսի կորիզ, որին ամբողջությամբ վստահում էր վերին հրամկազմը: Պատերազմի, մանավանդ Շուշիի օպերացիայի ժամանակ կամավորական ու կադրային սպաները դարձել էին անքակտելի միասնություն: Ա.Տեր-Թադևոսյանի վկայությամբ՝ նրան շատ է օգնել Գուրգեն Դալիբալթայանը: Նրա ներկայությունը ոգևորում էր բոլորին: «Նա, - պատմում է Ա.Տեր-Թադևոսյանը, - որպես անձ, որպես զինվորական՝ իր վարքով ու պահվածքով բացառիկ դեր է խաղացել Շուշիի օպերացիայի ժամանակ: Այն խնդիրները, որոնք Վազգեն Սարգսյանի կողմից դրված էին նրա վրա, նա կատարել է անթերի»:[3]

[1] Արցախ, 30.05.1992:
[2] Դարիբյան Գ., նշվ. աշխ., էջ117:
[3] Տես՝ մեր անձնական արխիվ:

Ռազմաքաղաքական խնդիրներից զատ օպերացիայից առաջ ուսումնասիրվել էր Ադրբեջանի բարդ քաղաքական իրավիճակը: Հայկական հրամանատարությունը գիտեր, որ հակառակորդի գինված ուժերում կային երկպառակություններ և անհամաձայնություններ, որոնց օգտագործումը շատ կարևոր էր: Այդ տեսակետից Շուշիի օպերացիայի ռազմական ղեկավարությունը նպաստավոր վիճակում էր: Հակառակորդի թերևս գերակշռող, սակայն անկայուն ուժերի դիմաց կանգնած էր բարոյապես կայուն, հաղթանակի ձգտող հայոց բռունցքը, որը պատրաստ էր հաղթահարելու բոլոր դժվարությունները, միայն թե Շուշին ազատագրված տեսներ: Հայկական հրամանատարությունը բարդ իրավիճակում գործեց սառնասիրտ և ընդունեց սթափ որոշումներ: Առանձին դրվագներում վճռական դեր խաղաց պահեստային ստորաբաժանումը, որն իր քաջարի հրամանատար Յուրի Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ հրաշքներ էր գործում: Այդ ժամանակ հայոց ռազմահրամանատարական միտքը կենտրոնացված էր «Հրազդան» և «Հարսանիք լեռներում» օպերատիվ պլանների իրագործման վրա, պլաններ, որոնց համադիր վերլուծությունը մեծապես կօգնի այդ խոշոր իրադարձության պատմագիտական հետազոտությանը: Շուշիի օպերացիայի պլանի այդ երկու տարբերակի գոյությունը, որի մասին չգիտեին նույնիսկ շատ հրամանատարներ, ըստ Ա.Տեր-Թադևոսյանի, պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով, ամենից առաջ՝ գաղտնապահությամբ: Ըստ էության, այդ երկու տարբերակների միջև էական տարբերություններ չկային, սակայն առաջնությունը տրվել է «Հարսանիք լեռներում» տարբերակին, որի մասին գիտեին չորս հոգի Ա.Տեր-Թադևոսյանը, շտաբի պետ Ֆ.Գզողյանը, քարտեզագիրը և Սերժ Սարգսյանը: «Հարսանիք լեռներում» տարբերակի «Խիստ գաղտնի» օպերատիվ քարտեզի վրա նույնիսկ բացակայում է այն հաստատողի ստորագրությունը: Այդ քարտեզ-պլանը գտնվում էր միայն գլխավոր հրամանատար Ա.Տեր-Թադևոսյանի տնօրինության տակ: Նա հպարտությամբ նշում է, որ Շուշիի գրավումը ռազմական արվեստի իսկական նմուշ է, և որ դա հնարավոր եղավ մեր մարտիկների սխրանքների ու ոգու արիության շնորհիվ: Շուշիում տեղի ունեցավ այն, ինչը հայտնի է վաղուց՝ երբ քո ոգին ավելի բարձր է, քան թշնամունը, ապա վաշտը կարող է հաղթել գնդին:

Հակառակորդը դիրք էր գրավել Շոշի կամրջից ոչ շատ հեռու: Նրան փախուստի մատնեցին Լևոն Մնացականյանի ականանետային կրակոցները: Քանի որ տարածքն ականապատված չէր, և հակառակորդը խուճապահար էր, հայ 12 մարտիկներ գրավելով առաջին բարձունքը՝ պատրաստվում էին շարունակել գրոհը: Աշոտ Ղուլյանը, չնայած վիրավորված լինելուն, մնում էր շարքում: Առավոտյան ժամը 6.30-ին նա Ա.Տեր-Թադևոսյանին հաղորդում է, որ նստած է Շուշիի բերդի պատին, և շուտով կմտնեն քաղաք:[1]

Այսպիսով, մայիսի 8-ի կեսօրվա դրությամբ Շուշիի պաշտպանությունը ճեղքված էր հյուսիսից և արևելքից: Քաղաք մտած ջոկատները կռվում էին շուկայի շրջակայքում և կենտրոնական թաղամասերում: Երեկոյան ժամը 18-ին հայ ազատամարտիկները գրավելով քաղաքի կենտրոնը և ազերիների հսկողության տակ թողնելով միայն հարավային հատվածը՝ փողոցային մարտերով մոտենում են Ղազանչեցոց եկեղեցուն, որը ազերիների կողմից վերածվել էր գինապահեստի: Հակառակորդը խուճապահար նահանջում էր: Մայիսի 9-ի կեսօրին մարտերը մղվում էին միայն հեռուստակենտրոնի մոտ: Այդ իրադարձություններից մեկ տարի անց Սամվել Բաբայանը նշել է, թե բերդաքաղաքում մարտեր տեղի չեն ունեցել, և քաղաքն ազատագրվել է առանց գրոհի և անարյուն:[2] Պաշտոնական Բաքուն մինչև հիմա շարունակում է պնդել, թե իբր Շուշին հայերի կողմից գրավվել է պաշտպանության նախարար Ռահիմ Գազիևի դավաճանության հետևանքով: Իրականում հայկական ուժերի հուժկու հարվածների տակ Շուշիում գտնվող հազարի հասնող ազերի գինվորները մատնվել էին խուճապի, տարանջատվել և դարձել անկառավարելի: Ըստ էության, նրանց ավելի շատ մտահոգում էր իրենց կյանքի փրկությունը, քան թե քաղաքի պաշտպանությունը:

Մայիսի 8-ի երեկոյան, երբ դեռ Շուշիում չէին լռել կրակոցները, Վազգեն Սարգսյանը հայտարարեց. «Այն, ինչ կատարվում է Արցախում, հրաշք է... Արցախը պաշտպանում է իրեն, բայց կար անավարտության զգացում: Իսկ քանի Շուշին կար, Արցախում ապրել անհնար էր: Ամեն օր տասնյակ խաղաղ բնակիչներ էին սպանվում: Հեքիաթ աղբյուրի գլխին կախված հրեշ էր Շուշին: Կամ պիտի Արցախը կուլ գնար, կամ ոչնչացներ նրան... Մեր ժողովրդի մի հատվածն այստեղ՝ Արցախում, կենաց և մահու կռիվ է տալիս, և մենք այստեղ անտարբեր մնալու բարոյական իրավունք չունենք... Պատերազմը առաջին հերթին ոգու պայքար է: Այսօր մեր ոգին կռվում է: Մեր ոգին այսօր հաղթում է»:[3]

Շուշիի ազատագրումով և հակառակորդի մյուս կրակակետերի լռեցումով Ստեփանակերտը և հարևան բնակավայրերը շունչ առան: Երկու օրում թշնամու դիմադրությունը կոտրվեց: Այդ հերոսական մարտերում խիզախությամբ աչքի ընկան ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի տասնյակ վաշտեր, հետախուզական և այլ ստորաբաժանումներ, հարյու-

[1] Դանիելյան Արմեն, նշվ. աշխ., էջ 34:
Արցախ, 9.05.1993:
Երկիր, 9.05.1992:

ռավոր ազատամարտիկներ: Հակառակորդը տվեց 300 զոհ, 600–700 վիրավոր, 13 գերի: Թշնամուց առգրավվեցին կամ խփվեցին մոտ 10 միավոր զրահատեխնիկա, տասնյակ միավոր այլ փոխադրամիջոցներ, «Գրադի» հարյուրավոր հրթիռներ և արկեր, մի քանի միավոր հրետանի և այլ զենք ու զինամթերք:[1]

Շուշիի ազատագրումից հետո ռազմական գործողություններն ընդունեցին ԼՂՀ-ի և Ադրբեջանի միջև սահմանային պատերազմի բնույթ, իսկ ԼՂՀ անկախությունը դարձավ ամբողջական և անշրջելի: Շուշիի ռազմական գործողություններն առաջին լուրջ մարտական մկրտությունն էին ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի համար և իրենց արժանի տեղը գտան հայ ազգային ազատագրական պայքարի պատմության տարեգրությունում: Շուշիի ազատագրումը բարձացրեց մեր ժողովրդի մարտական ոգին և բարոյահոգեբանական հարված հասցրեց թշնամուն, որը հետո չկարողացավ ազատվել պարտվողի հոգեբանությունից:

Շուշին ազատագրելու համար հայկական կողմը տվել է մոտ 70 (կամ 57) զոհ, 120 վիրավոր: «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալով պարգևատրվել են 696 ազատամարտիկ:[2]

Շուշիի գրավումը դեռ լիակատար հաղթանակ չէր, քանի որ Գորիս տանող ճանապարհները բացելու համար դեռ մարտեր էին պահանջվում: Հակառակորդը մայիսի 12-ին լայնածավալ գործողություններ սկսելով Շահումյանի և Մարտակերտի շրջաններում՝ փորձեց Շուշիից շեղել հայ ինքնապաշտպանական ուժերի ուշադրությունը: Օդուժով անընդհատ ռմբակոծվում էին Ասկերանի շրջանի Շոշ, Քռասնի, Մարտունու շրջանի Ավդուռ, Մյուրիշեն, Նորաշեն և այլ գյուղերը: Հայ ազատամարտիկները Աշան և Նորաշեն գյուղերի կողմից հարձակվելով Աղդամի շրջանի Գյուլափլու գյուղի ուղղությամբ՝ հակառակորդին ստիպեցին վերադառնալ ելման կետ: Թշնամին Աղդամի կողմից մայիսի 10-ին հարձակվեց Նախիջևանիկ, Աղբուլաղ,Դահրազ, Ֆրջամալ և Վարազաբուն գյուղերի ուղղությամբ, սակայն հանդիպեց ուժեղ դիմադրության: Ազերիները նաև փորձեցին Ֆիզուլու կողմից ճեղքել Տողի պաշտպանությունը, սակայն հանդիպելով հայ ազատամարտիկների համառ դիմադրությանը՝ հետ նահանջեցին:

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդը 1992թ. մայիսի 11-ին դիմում հղեց հանրապետության բնակչությանը, որտեղ ասված է. «Արցախի ազատագրական պայքարը թևակոխում է իր բախտորոշ փուլը: Ադրբեջանի կառավարությունը վիժեցնում է Ղարաբաղի հիմնահարցը խաղաղ ճանապահով լուծելու մեր բոլոր ջանքերը: Մենք ետ չենք կանգնի մեր ընտրած ուղուց: Ազատությունը գերադասում ենք կյանքից, որովհետև չենք դատապարտվել հավերժական ստրկության: Սակայն դեռ վաղ է վերջնական հաղթանակ ակնկալել»: Այնուհետև ասվում էր, որ «մեզ է վիճակված կերտել մեր ապագան, մեր պայքարը խարսխվում է մեր հավաքական կամքի անմնացորդ նվիրումի և կազմակերպության վրա: Վերջնական հաղթանակի հասնելու համար դառնանք միասնական ոգի և մարմին»:[1]

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը մայիսի 13-ին հանդես եկավ նաև հայտարարությամբ, որտեղ ասված է, թե 1988թ. փետրվարից սկսած՝ Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը բռնել է հայ բնակչության բռնի տեղահանմանը միտված հետևողական կուրս: Հակառակորդը շարունակում է ռմբակոծել հանրապետության բնակավայրերը, և հանրապետության տնտեսությանը հասցվել է ավելի քան 3,5 միլիարդ ռուբլու վնաս:[2]

Արցախցիները բերկրանքի մեջ էին, իսկ Ադրբեջանը սգվոր էր: Այդ օրերին Բաքուն հաղորդեց, թե հայերը նվաճել են 50 հազար բնակիչ ունեցող Շուշին և իբր ամբողջ բնակչությանը ոչնչացրել: Նաև նշվում էր, թե իբր հայերը քաղաքը գրավել են ազերի դավաճանների օգնությամբ: Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Է.Մամեդովը ևս մայիսի 11-ին հանրապետության հեռուստատեսությամբ հայտարարեց, թե Շուշիում դավաճանություն է եղել, և դավաճանները չեն խուսափի պատասխանատվությունից: Նա իր ազգակիցներին վստահեցնում էր, որ մոտ ժամանակներս Շուշին կրկին կդառնա ադրբեջանական:[3]

ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի առաջ խնդիր դրվեց մի քանի օրվա ընթացքում բացել կենսական հույժ կարևորություն ունեցող Շուշի-Լաչին-Գորիս ճանապարհը, որը հնարավորություն կտար վերացնել Արցախի շրջափակումը և ապահովել հանրապետության բնակչության նորմալ կենսագործունեությունը: Հայ ազատամարտիկները մայիսի 15-ին ազատագրեցին Լիսագորը, իսկ մայիսի 17-ին ազատագրվեց Բերդաձորի ենթաշրջանը, որը հայաթափվել էր մեկ տարի առաջ: Արդեն բաց էր Լաչին մտնելու ճանապարհը:

---

[1] Հարությունյան Մ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 123-124:

[2] Ազատ Արցախ, 9.05.1992, Հայաստանի Հանրապետություն, 9.05.1992, Հարությունյան Մ.Ա., նշվ. աշխ., էջ124, Բալայան Զորի, Դրախտ և դժոխք, էջ 152 և այլն:

[1] Երկիր,12.05.1992:

[2] Արցախ, 30.05.1992: 1991թ.դեկտեմբերի վերջից դադարեցվել էր «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի տպագրությունը: ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ՝ թերթը սկսեց նորից լույս տեսնել 1992թ. մայիսի 30-ից, «Արցախ» անվամբ:

[3] Бакинский рабочий, 12.05.1992.

Շուշիի ազատագրմանը և Շուշի-Լաչին-Գորիս ճանապարհի բացմանը մեծապես նպաստել են նաև Գորիսի շրջանում տեղակայված ուժերը: «Դնեպր» հրետանային միավորման հրամանատար Դ.Բաղդասարյանը գրում է, որ մայիսի 7-ի առավոտյան մարտական վիճակի էր բերվել ամբողջ հրետանին: Այդ նույն օրը՝ ժամը 9-ին, ռադիոյով դիմելով Լաչինի կայազորի զինվորներին և քաղաքում մնացած խաղաղ բնակչությանը՝ հայկական կողմը պահանջեց խնայել իրենց կյանքը և արագ հեռանալ քաղաքից: Այնուհետև հուժկու կրակ բացվեց Լաչինի և մյուս քաղամասերի վրա: Լաչինցիները հեռացան Կուբաթլու (Ղուբաթլու) տանող ճանապարհով: Մայիսի լույս 9-ի գիշերը Լաչինն ամբողջովին դատարկվել էր: Մնում էր, որ Շուշին ազատագրած մարտիկները արագ մտնեին Լաչինի միջանցք: Դ.Բաղդասարյանը գեներալ Գ.Դալիբալթյանին ուղարկում է հետևյալ ռադիոգիրը. «Լաչինը և ամբողջ միջանցքն ազատ է ազերիներից, բնակչությունն ու զորքը հեռացել են, ձեզ ոչ մի դիմադրություն չի սպասում, առանց հապաղելու առաջ շարժվեք, հակառակորդը կարող է ուշքի գալ և վերադառնալ: «Դնեպր»:[1]

Ղարաբաղյան ուժերն առաջ շարժվելով՝ մայիսի 18-ին մտան Լաչին, ապա դուրս եկան Հայաստանի Հանրապետության սահմանը: Այսպիսով, երեք տարի պահանջվեց Արցախի շրջափակման օղակը զենքի ուժով ճեղքելու համար:

Բացվեց կյանքի ճանապարհը, և Արցախն ընդմիշտ կապվեց մայր Հայաստանի հետ: Դրանով ավարտվեց ԼՂՀ անկախության համար պայքարի առաջին փուլը: Այն ամուր հիմք ստեղծեց հետագա հաղթանակների համար:

[1] Բաղդասարյան Դ.Ս., նշվ. աշխ., էջ 110-122:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ղարաբաղյան պայքարի առաջին շրջանը, որն ընդգրկում է 1985 թվականից մինչև 1992թ. մայիսը ընկած ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ մինչև Շուշիի ազատագրումը և Հայաստանի հետ անմիջական կապի հաստատումը, ավելի քան յոթ տարվա պատմություն է: Այն լի է բուռն իրադարձություններով: Գորբաչովյան «վերակառուցման» ժամանակաշրջանում սկսված ժողովրդավարական շարժումն ընդգրկեց կյանքի բոլոր բնագավառները, ամենից առաջ՝ չլուծված ազգային հարաբերությունների ոլորտը, որի դրոշակակիրը եղավ արցախահայությունը: Արցախ-Ղարաբաղը 1920-ական թվականների սկզբին խորհրդային և կոմունիստական կայսերապետության կողմից ապօրինի նետվել էր Ադրբեջանի երախը և Նախիջևանի օրինակով տարբեր միջոցներով ենթարկվում էր հայաթափման: Ամբողջ խորհրդային ժամանակաշրջանում արցախահայերը ոչ մի անգամ չդադարեցրին մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար պայքարը:

Արցախում ազգային-ազատագրական պայքարը նոր թափ առավ անցած դարի ութսունական թվականների կեսերից՝ գորբաչովյան «վերակառուցումից» սկսած: Հանդես եկան առաջին գաղտնի կազմակերպությունները, որոնք Հայաստանի հետ վերամիավորվելու համար երկրամասում անցկացրին յուրահատուկ հանրաքվե՝ ստորագրահավաք: Իրար հետևից Մոսկվա մեկնած արցախցիների պատվիրակությունները վերադաս իշխանություններին ներկայացրեցին իրենց պահանջները: Սակայն Մոսկվան մնում էր անտարբեր և չէր ընդառաջում արցախցիների արդար, սահմանադրական պահանջներին:

Արցախահայության ազատագրական պայքարը նոր աստիճանի բարձրացավ, երբ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը 1988թ. փետրվարի 20-ին հատուկ որոշմամբ վերադաս իշխանություններից պահանջեց մարզը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և վերամիավորել Հայաստանի հետ: Այդ որոշումը լայն արձագանք գտավ Հայաստանում: Արցախում և Հայաստանում սկիզբ առան զանգվածային հանրահավաքներ, գործադուլներ, ցույցեր ու երթեր: Աշխարհասփյուռ հայությունը սատար կանգնեց արցախահայության ազատագրական պայքարին:

Հայ ժողովրդի խաղաղ և սահմանադրական պայքարին Ադրբեջանը պատասխանեց բիրտ գործողություններով, որի հետևանքը եղան «սումգայիթը», «կիրովաբադը», «բաքուն»: Դրանց պատճառով զոհվեցին հազարավոր հայեր: Իրենց օջախներից

բռնագաղթեցվեցին ավելի քան 300 հազար հայեր, որոնց ունեցվածքն ու սեփականությունը յուրացրին ազերիները: Մինչդեռ Հայաստանից հեռացած 160 հազար ադրբեջանցիների թողած անշարժ ունեցվածքի համար Հայաստանի Հանրապետությունը լրիվ փոխհատուցեց:

1988թ. փետրվարից Ղարաբաղյան շարժումն ընդունեց համաժողովրդական բնույթ: Այդ պայքարը Հայաստանում ղեկավարում էր «Ղարաբաղ» կոմիտեն, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում՝ «Կռունկ» միությունը: Հայաստանում և Արցախում հանրահավաքներին, ցույցերին և երթերին մասնակցում էին հարյուր հազարավոր մարդիկ: Նման նախադեպ երկիրը չգիտեր: Խորհրդային կայսերապետությունը դա չհանդուրժեց, և «Ղարաբաղ» կոմիտեն ու «Կռունկը» արգելվեցին: Չնայած դրան՝ նրանք շարունակեցին գործել: Հետագայում՝ 1989-ի ամռանը, Լեռնային Ղարաբաղում վերացված իշխանություններին մարզում փոխարինած Ազգային խորհուրդն էական դեր խաղաց Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարման գործում:

1988-ից մինչև 1991-ի սեպտեմբեր, մինչև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը Մոսկվա-Բաքու ուժերը Արցախն ու Հայաստանը առնելով շրջափակման մեջ՝ կազմակերպեցին տարաբնույթ հակահայկական բիրտ գործողություններ, որոնց հետևանքով հայ ժողովուրդը տվեց հարյուրավոր զոհեր: Այդ ամենը ստիպեց արագացնել Արցախի և Հայաստանի վերամիավորումը: Դրանում կարևոր դեր խաղաց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի ունեցած համատեղ նստաշրջանը, որը որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի վերամիավորման մասին:

Ծավալվող համաժողովրդական պայքարը և ԽՍՀՄ քայքայման գործընթացը Լեռնային Ղարաբաղի և Շահումյանի շրջանի բոլոր մակարդակների ժողպատգամավորներին ստիպեց 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին որոշում ընդունել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության /ԼՂՀ/ կազմավորման մասին: Նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին և 28-ին հանրապետությունում անցկացված հանրաքվեն և Գերագույն խորհրդի ընտրությունները ցույց տվեցին, որ Արցախը գնում էր ժողովրդավարական ճանապարհով:

Արցախի բնակավայրերը, մանավանդ մարզկենտրոն Ստեփանակերտը, շարունակ հրետակոծվում էին ադրբեջանական բնակավայրերում տեղակայված կրակակետերից, որոնց ոչնչացումը դարձել էր հրատապ խնդիր: 1991թ. դեկտեմբերից մինչև 1992թ. փետրվարի վերջը վերացվեցին բազմաթիվ կրակակետեր: Սակայն

Շուշիի և նրա հարևանությամբ որոշ կրակակետեր շարունակում էին սփռել մահ և ավերածություններ: Ուստի կարևոր էր Շուշիի ազատագրումը և Շուշի-Լաչին-Գորիս ճանապարհի բացումը: Այդ կարևոր խնդիրը լուծվեց 1992թ. մայիսի 8-18-ը: Շուշիի ազատագրման գործողությունը եզակի երևույթ էր, որը հանդիսացավ հայ ռազմագիտական մտքի արգասիքը: Ավելի քան 70 տարի գերության մեջ գտնված հայոց Շուշին ազատագրվեց, և ոչնչացվեցին Ստեփանակերտն ու մյուս հայկական բնակավայրերն ավերող հակառակորդի կրակակետերը: Հայոց ինքնապաշտպանական ուժերը այնուհետև շարունակելով իրենց հաղթարշավը՝ դուրս եկան Հայաստանի սահմանը: Այսպիսով, Հայաստանի հետ հաստատվեց անմիջական կապ, և Արցախը կապվեց մայր հայրենիքի հետ:

Ղարաբաղյան պայքարի այս շրջանի պատմությունը ցույց տվեց, որ կարելի է հաղթանակի հասնել՝ ամենից առաջ հենվելով սեփական համազգային ուժի և միասնության վրա: Դրա փայլուն ապացույցը հանդիսացան հաջորդ տարիներին ղարաբաղյան պատերազմում հայության տարած փայլուն հաղթանակները:

Այսպիսով, Արցախ-Ղարաբաղում արցախյան հիմնահարցի լուծման էական միջոց հանդիսացավ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որի վճռական գործունեության հետևանքով ձևավորվեցին հանրապետության զինված ուժերը, անցկացվեց անկախության հանրաքվե և կազմավորվեցին հանրապետության պետական մարմինները: Ամենահրատապը 1991թ. դեկտեմբերից ազերիների կողմից Արցախի դեմ սկսված ռազմական գործողություններին դիմակայելն էր և հայկական բնակավայրերը ոչնչացնող ազերի կրակակետերի վերացումը: Այդ ուղղությամբ Արցախի և Հայաստանի իշխանությունների գործադրած ջանքերը պսակվեցին փայլուն հաղթանակով, և մինչև 1992թ. մայիսը վերացվեցին Արցախի տարածքում գտնվող հակառակորդի բոլոր կրակակետերը, ազատագրվեց Շուշին, և բացվեց Ստեփանակերտ-Գորիս ճանապարհը: Հայաստանի հետ Արցախի անմիջական կապի հաստատումը ունեցավ պատմական մեծ նշանակություն, որը հնարավորություն ստեղծեց պաշտպանել պատմական Հայաստանի 10-րդ նահանգը՝ Արցախը:

Արցախյան ազատագրական պայքարը հայոց հերոսապատումի նոր էջ է: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցին նվիրված քննարկումներն ու դրա լուծման ուղիների որոնումները ստացան միջազգային բնույթ՝ դարձնելով այն ԼՂՀ-ի հայության և Ադրբեջանի հակամարտության հիմնահարցը, որից տրամաբանորեն սկիզբ առնող գոյապայքարը ձեռք բերեց դասա-

կան պատերազմին հատուկ բոլոր հատկանիշները. խաղաղ բնակչության տեղահանում և ոչնչացում, շրջափակում, բռնագաղթ, տարածքների գրավում, նորագույն ռազմական տեխնիկայի կիրառում, հազարավոր զոհեր և վիրավորներ, ռազմագերիներ, պատանդներ, անհայտ կորածներ:

Հղված և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկ

Ա. Արխիվային նյութեր

ՀՀ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ /ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ/:
Ֆ.1, ՀԿԿ կենտկոմ, g.82, 83, 84, 85, 87, 127:
Ֆ.4516, Հայոց համազգային շարժում /ՀՀՇ/:
ՀՀ Պատմության կենտրոնական պետական արխիվ /ՀՀ ՊԿՊԱ/, ֆ. 409, g. 1, գ. 2710:

Բ. Պարբերական մամուլ

Թերթեր

1. Ազատամարտ, 1990-1991:
2. Ազատ Հայք, 1988-1990:
3. Ազգ, 1990-2001:
4. Ազդակ /Բեյրութ/, 1967-1972, 1988-1994:
5. Ազդակ, Բացառիկ /Բեյրութ/, 20.02.1998:
6. Ամարաս, 1989:
7. Անկախություն, 1987-1992:
8. Առավոտ, 1994-2001:
9. Արցախականչ, 1990-1991:
10. Արցախի համալսարան, 1998-1999:
11. Ավանգարդ, 1988-1995:
12. Գարդմանք, 1996-1999:
13. Գրական թերթ, 1985-2000:
14. Եղիցի լույս, 2000-2002:
15. Երեկոյան Երևան, 1988-2000:
16. Երկիր, 1991-1993:
17. Երկրապահ, 2001-2002:
18. Իրավունք, 1989-2002:
19. Խորհրդային Հայաստան, 1985-1990:
20. Խորհրդային Ղարաբաղ /հետագա անվանումներով/, 1985-2002:
21. Հայրենիքի ձայն, 1988-1991:
22. Հայք, 1989-2000:
23. Հայոց աշխարհ, 1996-2002:
24. Հնչակ Հայաստանի. Ա տարի:
25. Միացում /տեղեկագիր/, 1989:

26. Առավի դողանջները, 1993-2002:
27. Պոլիտեխնիկ, 1991:
28. 10-րդ նահանգ, 1999-2000:
29. Տնտեսագետ, 1989:
30. Ուրբաթ, 1989-1992:
31. Аргументы и факты, 1988-1995.
32. Бакинский рабочий, 1988-1990.
33. Голос Армении, 1991-2002.
34. Зов Арцаха, 1991-1993.
35. Известия, 1988-1992.
36. Комсомольская правда, 1988-1992.
37. Коммунист, 1988-1990.
38. Московские новости, 1990-1995.
39. Независимая газета, 1990-1995.
40. Правда, 1985-1995.
41. Социалистическая индустрия, 1989.

Ամսագրեր և հանդեսներ

1. Արցախ, 1989-1991:
2. Բազին /Բեյրութ/, 1993 և 1996:
3. Դրոշակ, 1988-2000:
4. Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 2000-2002:
5. ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1985-2000:
6. Аврора, 1988.
7. Огонек, 1992.
8. Семья, 1988.

Գ. Ժողովածուներ, հաշվետվություններ, որոշումներ, փաստաթղթեր

1. **Թովմասյան Վ.Հ., Աթաջանյան Վ.Ա., Ներսիսյան Յու.Բ.,** Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991:
2. Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի որոշ իրավաքաղաքական հարցեր, Երևան, 1994:
3. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի նյութերը, Ստեփանակերտ, 1989:
4. Կանթեղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2002:
5. Հայոց պատմության հարցեր, N 3, Երևան, 2002:
6. Մեղադրվում են, Երևան, 1989:
7. Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989.
8. Геноцид армян в Азербайджане и Нагорном Карабахе, Степанакерт, 1998.
9. Глазами независимых наблюдателей: Нагорный Карабах и вокруг него. Сборник материалов, Ереван, 1990.
10. Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных нарушению прав человека в районе вооруженного конфликта в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-май 1991 года), Ереван, 1992.
11. Закон Азербайджанской Советской Социалистической республики о Нагорно-Карабахской автономной области, Баку, 1987.
12. Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990.
13. К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989.
14. Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976.
15. Нагорный Карабах в 1918-1923гг., Ереван, 1992.
16. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991.
17. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.
18. Нагорный Карабах, весна-осень 1990, документы и материалы, Ереван, 1990.
19. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985.
20. Сумгаит...Геноцид...Гласность? Ереван, 1989.
21. Статус Нагорного Карабаха. В политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995.
22. Хроника НКАО, февраль 1988- февраль 1990, Баку, 1990.

Դ. Գրականություն

1. **Աբրահամյան Հրանտ**, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991:
2. **Աբրահամյան Հրանտ**, Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997:
3. **Աբրահամյան Հրանտ**, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001:
4. **Աբրահամյան Հրանտ, Մկրտչյան Շահեն**, Արցախի համար զոհված դիզակցիները, Երևան, 2000:
5. **Ազիզբեկյան Ռ.Լ.**, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն: Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:
6. **Աթայան Իվան**, Ընդմիշտ մեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995:
7. **Այվազյան Արմեն**, Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998:
8. **Առաքելյան Վ.Բ., Ազիզյան Գ.Ն.**, Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1999:
9. **Առստամյան Գալյա**, Իմ սերը ձեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1999:
10. **Արշակյան Անդրանիկ**, Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993:
11. **Բալայան Զորի**, Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995:
12. **Բալայան Զորի**, Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար կմնա», Երևան, 1999:
13. **Բաղդասարյան Դ.Ս.**, Դիմակայություն, Երևան, 1998:
14. **Դանիելյան Արմեն**, Բեկորը ինչպես որ կար /հուշապատում/, Ստեփանակերտ, 2000:
15. **Դանիելյան Կոմիտաս**, Արցախը չսանձված նժույգ, Երևան, 2001:
16. **Եսայան Էռնեստ**, Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996:
17. **Թադևոսյան Ռաֆիկ**, Շուշիի ազատագրումը և Լաչինի միջանցքի բացումը, Երևան, 1999:
18. **Իշխանյան Բ.**, Բաքվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920:
19. **Խոջաբեկյան Վ.Ե.**, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:
20. **Կարապետյան Բակուր**, ...Եվ նրա շուրջը, Երևան, 1990:
21. **Կարապետյան Բակուր**, Անգլուհու արցախյան ոդիսականը, Երևան, 1994:
22. **Հարությունյան Մ.Ա.**, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, 2000:
23. **Հակոբջանյան Արտաշես**, Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001:
24. **Հասրաթյան Սենոր**, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, 2001:
25. **Ղահրամանյան Կիմ**, Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993:
26. **Ղարիբյան Գ.**, Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999:
27. **Մարգարյան Սիրվարդ**, Մարտակերտ: Չհայտարարված պատերազմի կիզակետ, Ստեփանակերտ, 1999:
28. **Մելիք-Շահնազարյան Լևոն**, Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1998:
29. **Մելքումյան Սերգեյ**, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, Երևան, 1997:
30. **Միրզոյան Վազգեն**, Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997:
31. **Մկրտչյան Արթուր**, Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, 1992:
32. **Մկրտչյան Լևոն**, Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988:
33. **Մկրտչյան Շահեն**, Արցախ, Երևան, 1991:
34. **Մոսետովա Ի., Հովնանյան Ա.**, Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992:
35. **Մուսայելյան Բաբկեն**, Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998:
36. **Նանագուլյան Մեդրակ**, Արծիվները բարձունք են տենչում, Գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992-1993:
37. **Պետրոսյան Ռազմիկ**, Արցախ. պատերազմ. գինադադար, Երևան, 2001:
38. **Սողոմոնյան Նվարդ**, 1991. «Կոլցո»: Մարդոտություն, մաս I, Ստեփանակերտ, 1994, մաս II, Ստեփանակերտ, 1995:
39. **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքար, Երևան, 1994:
40. **Ուլուբաբյան Բագրատ**, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997:
41. **Օհանջանյան Փաշա**, Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմը, Երևան, 2000:
42. **Авакян Григор**, Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ереван, 1991.
43. Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, Ереван 1996.
44. **Арабян И.А.**, Геноцид и его наказуемость, Ереван, 1999.
45. **Арутюнян В.Б.**, События в Нагорном Карабахе, ч.1-6, Ереван, 1990-1997.

46. **Алиев И.**, Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989.
47. **Бабанов Игорь, Воеводский Константин**, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992.
48. **Балаян Грайр**, Нагорный Карабах и национальные конфликты в союзе, Ереван, 1991.
49. **Барсегов Ю.Г.**, Право на самоопределение — основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме нагорного Карабаха, Ереван, 1989.
50. **Барсегов Ю.Г.**, Народ Нагорного Карабаха — субъект права на самоопределение, Москва, 1996.
51. **Барсегов Ю.Г.**, Самоопределение и территориальная целостность, Москва, 1993.
52. **Барсегян Хикар**, Истина дороже... К проблеме Нагорного-Карабаха-Арцаха, Ереван, 1992.
53. **Вермишева Седа**, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995.
54. **Григорян Владимир**, Армения- 1988-1989, Ереван, 1999.
55. **Золян Сурен**, Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2001.
56. **Кокс Керолайн, Айбнер Джон**, Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998.
57. **Манасян А.С.**, Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1998.
58. **Мелик-Шахназарян Левон**, Гандзак. Неутраченный мир, (воспоминание очевидца), Степанакерт, 1996.
59. **Оганян Николай**, Карабахский конфликт. Этапы, подходы, решения, Ереван, 1997.
60. **Хуршудян Л.А.**, Истина-единственный критерий исторической науки, Ереван, 1989.
61. **Чобанян С.С.**, Государственно-организованный терроризм, SOS! Геноцид армян 1988-1992 гг., Ереван, 1992.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 5

ԳԼՈՒԽ I
Արցախյան շարժման սկզբնավորումը 14

1. Շարժման սկզբնավորումն Արցախում 14
2. Շարժման վերաճումը համազգային պայքարի 26

ԳԼՈՒԽ II
Ձինված ընդհարումներից մինչև Արցախի անկախացում /1988թ. գարուն – 1991թ. սեպտեմբեր/ 40

1. Իրավիճակը 1988թ. մարտի վերջից մինչև հունիսի 18-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը 40
2. Մոսկվայի և Բաքվի հակահայկական դիրքորոշման նոր դրսևորումները /1988թ. հուլիս – 1989թ. մայիս/ 53
3. Արցախի և Հայաստանի վերամիավորման համազգային շարժման նոր փուլը /1989թ. հունիս – 1991թ. սեպտեմբեր/ 87
4. Հայերի տեղահանումները որպես Ադրբեջանի պետական քաղաքականություն 169

ԳԼՈՒԽ III
Հայ-ադրբեջանական չհայտարարված պատերազմի առաջին փուլը 201

1. ԼՂՀ կայացումը որպես արցախյան հիմնահարցի լուծման միջոց /1991թ. սեպտեմբեր–1992թ. հունվար/ 201
2. Շուշիի ազատագրումը և Արցախ-Հայաստան անմիջական կապի հաստատումը 210

Վերջաբան 235
Հղված և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկ 239

Համակարգչային ձևավորումը ԵրՊԼՀ-ի համակարգչային կենտրոն
(ղեկավար դոց. Վ.Վ.Վարդանյան)

Համակարգչային էջավորումը Հ.Ս.Էլչակյան
Ս.Վ.Առաքելյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 05. 03. 2004թ.
Հանձնված է տպագրության՝ 05. 03. 2004թ

Տպաքանակ 1000

Տպագրված է

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՑ

ք. Երևան, Պուշկինի 46
Հեռ.՝ 53 96 47, (09) 42 51 63
E-mail: lusabats@mail.ru, lusabats_2002@yahoo.com

Նվիրում եմ ըմբշամարտի աշխարհի կրկնակի
գավաթակիր, Համաշխարհային
ունիվերսիադայի, Եվրոպայի, ԽՍՀՄ կրկնակի,
ԽՍՀՄ ժողովուրդների սպարտակիադայի,
Հայաստանի բազմակի չեմպիոն, միջազգային
մրցաշարերի բազմակի հաղթող, վետերան
ըմբշամարտիկների աշխարհի
չեմպիոն՝ Գուրգեն Բաղդասարյանի
50-ամյա հոբելյանին

Անդրանիկ Արշակյան- պատմական գիտությունների թեկնածու, ներկայում՝ Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի առաջին պրոռեկտոր:

Ծնվել է 1960 թ. Երևանում: Ավարտել է Երևանի Գեղարվեստաթատերական ինստիտուտը 1981 թ., Մոսկվայի Մշակույթի ինստիտուտի առկա ասպիրանտուրան /1988թ./, Սանկտ-Պետերբուրգի Արտաքին տնտեսական կապերի, տնտեսագիտության և իրավունքի ինստիտուտի իրավաբանական ֆակուլտետը, Մոսկվայի Քաղաքական հետազոտությունների դպրոցի շրջանավարտ /1996-1999թթ./: Աշխատել է ՀՀ Մշակույթի նախարարությունում որպես առաջատար մասնագետ /1988-92թթ./, Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի կուլտուրայի ֆակուլտետում որպես լաբորանտ, դասախոս, ավագ դասախոս /1988-1995թթ./, ՀՀ Պաշտպանության նախարարությունում որպես վարչության պետ /1992-1994թթ./. Շիրակի գոտում ՀՀ Կառավարության լիազոր ներկայացուցչի առաջին տեղակալ /1994-1996թթ./:

Մասնակցել է Արցախյան ազատամարտին: Հեղինակ է «Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ ինացյալ՝ անմահություն» գրքի տասնյակ գիտական հոդվածների, արցախյան հիմնահարցին նվիրված բազմաթիվ հրապարակումների: Հայկական Հանրագիտարանի «Ղարաբաղյան պատերազմ 1988-1994» հանրագիտարանի գիտահրատարակչական խորհրդի անդամ է: Ամուսնացած է, ունի երկու դուստր և մեկ որդի: